

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

КНІВ

2

1966

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 2
ЛЮТИЙ
1966

РІК ВИДАНИЙ ДЕСЯТИЙ

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

СТАТТІ

- А. Ф. Кілунов — Взаємозв'язок світогляду і методу в історичному дослідженні 3
В. Н. Гулевич — Зростання воєнно-економічного потенціалу та милітаризація ФРН 13
В. О. Романовський (*Ставрополь*) — Українські городяни і політика царського уряду в другій половині XVII ст. 22
В. П. Петров — Давні слов'яни V—VIII ст. (Літописні дані в світлі археологічних матеріалів) 30

ПОВІДОМЛЕННЯ

- В. О. Романцов — Кількісні зміни в робітничому класі промисловості Української РСР (1946—1964 рр.) 38
В. А. Носков (*Донецьк*) — Участь первинних парторганізацій Донбасу у вирішенні виробничих питань (1921—1925 рр.) 45
П. Файзієв (*Самарканд*) — Відгуки на Україні на вереснево-антифашистське повстання 1923 р. в Болгарії 53

МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ПРОПАГАНДИСТІВ

- Комуністична партія України в період Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.) Від редакції (*рекомендована література*) 61
П. М. Костриба — Роль партійних організацій в мобілізації сил українського народу для відсічі ворогу в перший період Великої Вітчизняної війни 63
М. М. Лемещук — Комуністичне підпілля — організатор і керівник антифашистської боротьби в фашистських таборах смерті на Україні 73

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НАДРУКОВАНОГО

- І. П. Крип'якевич (*Львів*) — До питання про національну самосвідомість українського народу в кінці XVI на початку XVII ст. 82
П. Д. Бойко — Ще раз про характер національно-визвольних воєн в епоху феодалізму 84
Я. І. Жупанський (*Чернівці*), Б. Й. Сидор (*Чернівці*) — До питання про створення історичного атласа України 87
В. Н. Рябцевич (*Мінськ*) — Про складання нумізматичної карти 88
В. В. Зварич (*Львів*) — Роль нумізматичних кабінетів при вузах в історичній освіті студентів 93

ЗАМІТКИ

- М. М. Яковенко — Залізничники України на початку Великої Вітчизняної війни 96
Ю. М. Гамрецький — Ради України — на захисті інтересів військовополонених (1917 р.) 100
В. Г. Сарбей — Метро і 300-річчя царського дому Романових 105
А. Л. Перковський — Довголітні люди на Правобережній Україні в XVIII ст. 106

П. С. Сохань—Сторінка братерської дружби (болгарські політемігранти в СРСР)	110
Г. Ю. Храбан (<i>Умань</i>)— Два документи про Коліївщину	111

СПОГАДИ

О. І. Селявкін (<i>Москва</i>) — Автобронедивізіон особливого призначення при РНК УРСР	114
--	-----

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

М. М. Лисенко, Г. І. Підлужський—Обсяг знань з історії Української РСР в єдиному курсі історії СРСР і УРСР у VII—X класах середньої школи	120
---	-----

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

П. М. Костенко—Трибуна радянських славістів	127
---	-----

НАШ КАЛЕНДАР

Є. М. Склярєнко—Комбриг Т. В. Черняк (До 75-річчя з дня народження)	130
М. В. Троян (<i>Мукачеве</i>), І. М. Кулінич—Товариш Бела Кун (До 80-річчя з дня народження)	131

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

В. Т. Чунтулов—В. П. Сидоренко. Шляхом великого почину	134
К. Й. Ямпольський—Українська ССР и зарубежные социалистические страны	135
Г. М. Шевчук, Л. А. Шевченко—Соціалістична культура Львівщини. Збірник архівних документів і матеріалів	136
А. Ф. Кізченко—І. А. Петерс. Чехословацко-советские отношения (1918—1934)	138
В. С. Трищенко—З досвіду діяльності органів партійно-державного контролю України по залученню мас до управління державою (1923—1934)	140
М. В. Коваль—В. Романовський. Співучасники у злочинах	142
К. Й. Галас (<i>Чернівці</i>), П. П. Чучка (<i>Чернівці</i>)—Ю. О. Карпенко. Топоніміка гірських районів Чернівецької області	144
А. Д. Бачинський (Одеса), В. П. Ващенко (Одеса)—В. И. Жуков. Города Бессарабии 1812—1861 гг.	145
Г. Я. Сергієнко—Л. О. Медведська. Павло Іванович Пестель. Біографічний нарис	147
Я. Д. Ісаєвич (<i>Львів</i>)—А. Фастанахт. Заселення сяниської землі в 1340—1650 роках	148

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

В. П.—Наукова сесія, присвячена 60-річчю першої російської революції (1905—1907 рр.)	153
В. О. Захаржевська—До VI Міжнародного з'їзду славістів	153
П. В.—Захист докторських дисертацій	154

* *

Про біо-бібліографічний словник «Історики-науковці Радянської України»	155
--	-----

ДОДАТОК

О. В. Молодчиков, С. В. Сороковська—Бібліографія бібліографії з історії Української РСР (1960—1965 рр.)	156
---	-----

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), **І. Л. Бутич**, **А. М. Гаєвський** (заст. головного редактора), **І. О. Гуржій**, **М. Р. Доній**, **В. А. Жебокрицький**, **П. М. Калениченко**, **С. М. Королівський**, **І. П. Крип'якевич**, **П. А. Лавров**, **Л. П. Нагорна** (заст. головного редактора), **В. І. Петров**, **А. В. Санцевич**, **В. А. Чирко**, **П. М. Шморгун**.

Відповідальний секретар **І. В. Лупандін**

Адреса редакції: Київ, 1, Кірова, 4, телефон: Б 9-71-31

Український історический журнал, № 2, 1966.

(На українском языке)

Технічний редактор **Р. Ю. Бабенко**

Коректор **В. Є. Колесникова**

БФ 01633. Зам. К-311. Тираж 6540. Формат паперу 70×108/16. Друк. фіз. аркушів 10. Умовн. друк. аркушів 14. Обліково-видавн. аркушів 16,6. Підписано до друку 4.11.1966 р. Ціна 60 коп.

Київська обласна друкарня, вул. Леніна, 19.

Статті

А. Ф. КІЛУНОВ

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК СВИТОГЛЯДУ І МЕТОДУ В ІСТОРИЧНОМУ ДОСЛІДЖЕННІ

Проблема взаємозв'язку світогляду і методу в історичній науці тепер, коли ідеологічна боротьба набула особливо гострого характеру, стає надзвичайно актуальною. Необхідність розробки цієї проблеми диктується потребами розвитку історії та вимогами боротьби проти ворожої буржуазної ідеології в історичній науці. Цей взаємозв'язок — одне з корінних питань методології історії, яку буржуазна ідеологія обрала для своїх атак проти марксизму-ленінізму. Не можна розв'язати скільки-небудь задовільно жодне теоретичне або методологічне питання в галузі історії, не маючи уявлення про суть правильного наукового методу, справді наукового світогляду та їх взаємозв'язок у процесі історичного дослідження на різних його етапах. Від розв'язання зазначеної проблеми залежить з'ясування й інших наукових питань спеціального характеру.

Все це разом узятє примушує осмислити проблему взаємозв'язку світогляду і методу в діалектико-матеріалістичному плані й дати відсіч його перекрученому тлумаченню сучасними буржуазними істориками та філософами.

В буржуазній історичній науці буває таке, що окремі вчені, дотримуючись реакційного світогляду, дають цінні наукові дослідження з конкретних проблем історії. Це такі вчені, як А. Піренн, Ш. Діль, Ф. Дьольгер, Дж. М. Тревел'ян *, М. Блок, Ж. Лефевр — французькі історики школи «Анналов». Вони дотримувалися зовсім не передового

* А. Піренн (1862—1935) — визначний бельгійський буржуазний історик-медієвіст, автор семитомної праці «Історія Бельгії» (два томи — «Средневековые города Бельгии» і «Нидерландская революция» — перекладено на російську мову). Зібрав великий фактичний матеріал з економічної, соціальної і політичної історії Бельгії, але додержувався реакційних поглядів на історичний процес, перебільшуючи роль буржуазії в середні віки, а рух народних мас отождивав з реакційними заколотами; Ш. Діль (1859—1944) — відомий французький візантиніст, з 1925 р. — член-кореспондент АН СРСР, великий знавець і ерудит з різних галузей історії Візантії. Незважаючи на цінні дослідження з ряду поодиноких проблем, у своєму розумінні історії залишався на позиціях ідеалізму, відкидаючи історичні закономірності і перебільшуючи роль особи в історії; Ф. Дьольгер (1891) — західнонімецький візантиніст, автор численних праць з візантійської дипломатки і філософії, візантійської фінансової системи, аграрних відносин і політичної історії, багато зробив для збирання фактів і пояснення термінології, ввів у науковий вжиток багато нових джерел. Разом з тим ідеалізує суспільні порядки Візантії, виступає проти марксистського вчення про суспільно-економічні формації, не визнає позитивного значення слов'янства в історії Візантії; Дж. М. Тревел'ян (1876) — англійський буржуазний історик ліберального напрямку, автор багатьох праць з історії Англії. У своїх працях використовує багатий емпіричний матеріал, але методологічна обмеженість не дозволяє йому зробити правильні висновки з нього. Він ідеалізує минуле Англії, замовчує класову боротьбу і народні рухи, заперечує закономірність історичного процесу, виправдує англійську колоніальну політику.

світогляду, але збагатили науку солідними науковими працями, що дає привід до метафізичного протиставлення методу й світогляду, до спроб принизити значення останнього для дослідника. Однак подібний різкий розрив між науковим методом і філософським світоглядом необгрунтований і в корені помилковий. Разом з тим не можна огульно заперечувати наявність певної протилежності між науковим методом і світоглядом у багатьох визначних буржуазних дослідників, повністю ототожнюючи їх метод з реакційним світоглядом, і відмовляти в науковості їхнім працям. Треба не шарахатися від однієї крайності до іншої, а вміти теоретично пояснити природу цього явища, правильно розв'язати проблему взаємозв'язку методу й світогляду в творчості окремих учених.

Перш ніж приступити до розв'язання цієї проблеми, треба визначити поняття «метод» і «світогляд». Вже спроба дати визначення такого поняття наштовхується на значні труднощі через неясність і змішування термінології. Під методом звичайно розуміють сукупність пропозицій, що в них формулюються правила й прийоми набуття нових знань, спосіб підходу до дійсності, спосіб пізнання її.

Історична наука має цілий комплекс властивих їй спеціальних методів дослідження та особливий історичний метод, загальний для ряду історичних дисциплін, але нетотожний з історико-матеріалістичним методом і так званим «історичним підходом» до дійсності, на що правильно звернув увагу болгарський учений Н. Стефанов¹. Крім того, історик неминує користуватися філософським методом — найбільш загальним методом наукового дослідження, що пронизує спеціальні наукові засоби і дозволяє здійснити пізнання загальних історичних закономірностей. Таким загальним методом для істориків-марксистів є діалектичний і історичний матеріалізм. Метод матеріалістичної діалектики, відображаючи загальні закони розвитку всіх галузей матеріального світу і найбільш істотно в об'єктивному існуванні речей, а не тільки їх спільне, є керівним у процесі історичного дослідження.

Крім вищевказаного значення, у цій статті поняття «метод» вживається іноді і в його збірному смислі, як система норм, правил, вимог, прийомів, необхідних для вивчення історичної дійсності без проведення відповідної демаркаційної лінії між філософським, діалектико-матеріалістичним методом, історичним і спеціальними методами історичного дослідження. До речі, такий поділ виправдано лише в гносеологічному аспекті, бо насправді метод матеріалістичної діалектики не існує поза спеціальними науковими методами, не стоїть над конкретними науками. Він входить своїми окремими сторонами в спеціальні наукові методи або знаходить своє повне конкретне втілення в історичному методі.

Як форма практичного й теоретичного освоєння дійсності метод має об'єктивний зміст, бо залежить від природи предмета дослідження, що вивчається. В основі всякого методу (археологічного, нумізматичного, хронологічного, географічного, статистичного і т. п.) лежить об'єктивна закономірність пізнаваної галузі явищ. Метод є аналогом дійсності і свідомим використанням об'єктивних закономірностей, причому специфічні особливості останніх виявляються і у відповідній специфіці методів. Наприклад, специфічні закономірності історичного пізнання виявляються в моменті актуалізації, властивому історичному методу.

Разом з тим слід сказати, що кожен метод відрізняється певною

¹ Н. Стефанов. Основни черти и изыскания на марксистско-ленинския исторически метод, журн. «Исторически преглед», 1959, № 6, стор. 4.

суб'єктивністю, він існує лише в голові, свідомості дослідника, оформлюючись у логічну структуру, в систему «кроків» пізнання. В природі немає методів, як правильно вказує Т. Павлов². Метод — це суб'єктивне відображення об'єктивних закономірностей, свідомо, цілеспрямована дія людини зовні на реальні предмети і явища, в чому яскраво виявляється активність людської свідомості щодо пізнання й перетворення об'єктивного світу. Цю обставину К. Маркс у «Капіталі» особливо виділив, кажучи, що «найгірший архітектор від найкращої бджоли з самого початку відрізняється тим, що, перш ніж будувати комірку з воску, він уже збудував її у своїй голові»³.

Як сукупність регулятивних принципів метод є підсумком попередньої наукової праці і одночасно виражає закони, що керують пошуком нових знань. Хоча він і містить у собі суб'єктивний момент, але не є чимсь ірраціональним, довільним і тотожним з суб'єктивною інтуїцією. Метод за характером свого змісту об'єктивний, а суб'єктивний момент в ньому є тільки оболонкою, в якій конкретно виражається форма використання об'єктивної закономірності. Він суб'єктивний щодо пізнавальних предметів, обумовлений ними. Без урахування законів розвитку цих предметів метод не має наукової цінності. Всяке свавілля й насильство над фактами історичної дійсності — ворожі науковим вимогам методу.

У зв'язку з цим Ф. Енгельс указував: «Наше поняття історії є насамперед керівництво до вивчення, а не важіль для конструювання за способом гегельянства»⁴.

Діалектико-матеріалістичний метод спрямовує дослідника-історика в процесі наукового пізнання історичного минулого, вказує спосіб постановки питань, прийому вивчення і пояснення історичних фактів та обумовлює їх оцінку й інтерпретацію. Тут історик за допомогою цього методу вступає вже в галузь світогляду. Матеріалістична діалектика як метод не тільки тісно зв'язана з світоглядом марксизму-ленінізму, але й є одним з його елементів, який обумовлює цілісність і стрункність світогляду.

Світогляд також, як і метод, є синтезом знання, формою теоретичного освоєння дійсності. Світогляд є узагальненою сукупністю філософських, наукових, правових, моральних, естетичних, соціально-політичних, релігійних (атеїстичних) і економічних поглядів. Дати точну дефініцію (логічне визначення) світогляду — не проста справа, саме це породжує суперечки серед філософів⁵. Ми не можемо погодитися з думкою П. В. Копніна про те, ніби «під світоглядом треба розуміти зміст, що визначається предметом філософії»⁶. Така точка зору занадто звужує поняття світогляду, фактично ставить знак рівняння між філософією і світоглядом. Вона не враховує того, що у формуванні світогляду бере участь не тільки філософія, але й інші суспільні науки. Хоч основна роль у визначенні змісту світогляду належить філософії, суспільні науки тут також причетні. Недаремно джерелом марксизму, поруч з утопічним соціалізмом, німецькою класичною філософією, матеріалізмом Л. Фейєрбаха, служила політична економія А. Смітта і Д. Рікардо. Недаремно серед складових частин марксизму фігурує політекономія. Історична наука дає нашому світоглядові

² Т. Павлов. Общих характеристика на марксистический диалектически метод. София, 1950, стор. 12.

³ К. Маркс. Капітал, т. I, К., 1950, стор. 180.

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Вибрані листи. К., 1953, стор. 421.

⁵ П. В. Копнін. Мирозозрение и метод. «Диалектический материализм -- философская основа современной науки», К., 1962, стор. 4--5.

⁶ Там же, стор. 7.

струнку картину історичного процесу у всій його конкретності й різноманітності. Однак при цьому не слід цілком ототожнювати суспільні науки і світогляд, бо вони мають спеціальні наукові завдання і вирішують багато своїх питань, що відмінні від світоглядних. Взагалі всяка наука має свою світоглядну сторону, будучи зв'язана з певною ідеологією як форма пізнання.

Треба вміти розрізнати світоглядні й спеціальні наукові питання, не підмінювати їх одне одним, хоч іноді й важко провести межу між ними. Вичленення конкретних наукових питань з світоглядних проблем є необхідною умовою для їх успішного розв'язання і для налагодження співробітництва з буржуазними вченими, насамперед, у сфері точних наук. Але це не означає, що взагалі наукові проблеми не є світоглядними. Наука частиною свого предмета також визначає світогляд, особливо там, де вона, відштовхуючись від емпіричного матеріалу, вступає в галузь широких узагальнень. Наприклад, коли історик підходить до глибоких соціологічних узагальнень, що є підсумком, висновком з його фактичних даних, то він неминуче стикається з питаннями світогляду. Логічне завершення наукового пошуку перетворюється на світоглядну проблему.

Крім того, не можна зняти з рахівниці і релігію, яка оформляє релігійний світогляд. Хоча релігія розглядає багато питань, спільних з філософськими, світоглядними, але це не дає права ототожнювати релігійний і філософський світогляд, а отже — визначати світогляд лише предметом філософії.

Таким чином, світогляд слід визначити як форму узагальненого усвідомлення людиною самої себе, свого місця в світі і свого ставлення (практичного і пізнавального) до нього. При розгляді світогляду в аспекті його взаємозв'язку з методом історичного дослідження поняття «метод» може вживатися і в більш вузькому значенні, як філософський світогляд.

Світогляд може давати правдиве або спотворене відображення дійсності, але в обох випадках воно пов'язане з науковим методом і може сприяти історичному дослідженню або бути йому серйозною перешкодою. Цей зв'язок визнають у своїй більшості й буржуазні історики та філософи. Так, Бернгейм заявляє: «...буде тільки фатальним самообманом, коли вчений у своїй спеціальній праці уявлятиме себе незалежним від загальних світоглядів⁷, бо «дух без метода шкідливий для науки не менше, ніж метод без духа»⁸. За визнанням Е. Ротхаккера, «вчення про методи завжди вже що-небудь відносно філософське»⁹.

Метод завжди пов'язаний з певним світоглядом і впливає з нього, але не тотожний йому. При цьому історичний метод, як і взагалі всякий науковий метод, у своєму зв'язку з світоглядом опесердковується філософським, — методом діалектичного матеріалізму. Світогляд, розуміння суті історичного процесу визначає методологічні позиції істориків, логіку історичного дослідження. Коли світоглядні і методологічні аспекти виступають у єдності, тоді історик може розраховувати на успішне виконання свого завдання — пізнання й тлумачення історичної дійсності. Існує найтісніший зв'язок між загальними, світоглядними поглядами дослідника на історію, між його ставленням до класів і його науковим методом, творчою лабораторією. Це виявляється

⁷ Е. Бернгейм. Введение в историческую науку, М., 1908, стор. 11.

⁸ E. Bernheim. Lehrbuch der Historischen Methode, Leipzig, 1908, стор. 183.

⁹ E. Rothacker. Logik und systematik der Geisteswissenschaften, München—Berlin, 1927, стор. 35.

ся, зокрема, в тому, які джерела він досліджує, як ставиться до них та наявних там фактичних даних і прогалів¹⁰.

Методологія історії — це сфера світогляду і галузь найгострішої ідеологічної боротьби марксизму-ленінізму з буржуазною філософією. Вона є справжнім сплавом проблем філософії та історичної науки і навіть окремих питань техніки історичного дослідження. Провести точне розмежування між цими проблемами майже неможливо. Тому немає нічого дивного в тому, що іноді світоглядні питання інтерпретуються як суто наукові, цілком приналежні до компетенції історичної науки, а тлумачення специфічних наукових проблем набуває характеру боротьби між протилежними світоглядами. Не всі наукові проблеми є світоглядними, але розв'язання всіх їх має філософське звучання. Тільки дальша успішна розробка методології історії допоможе зрозуміти цей діалектичний взаємозв'язок.

Історичний метод, як і загалом методологія історії, має кілька сторін — філософську, спеціально наукову і технічну. Всі ці сторони взаємозв'язані, виступають у єдності, завдяки чому історичний метод перетворюється на справді науковий метод пізнання. На різних етапах історичного дослідження роль їх неоднакова. Сфера дії кожної з сторін то звужується, то розширюється. Якщо на початку дослідження технічні прийоми роботи над джерелами переважають, то на завершальній стадії роль їх зводиться майже на нівець, але зате значення філософської сторони методу з кожним новим етапом історичного дослідження зростає.

Філософський метод, що несе в собі гносеологічний, логічний і світоглядний моменти майже повністю розчиняється в цій філософській стороні методології історії. Не задовольняючись завойованою сферою, він прагне проникнути далі і знаходить своє часткове конкретне втілення в специфічно-науковому аспекті методології історії, залишаючи в основному за межами свого панування техніку історичного дослідження. Під цією технікою історичного дослідження ми розуміємо у даному випадку сукупність вузько-технічних прийомів, методів і засобів, що застосовуються в роботі дослідника (техніка розкопок, використання технічних засобів і деяких природничо-наукових прийомів — палеоботанічного, радіовуглецевого і т. п. в археології, способи читання письмен стародавніх рукописів, наприклад лінійних письмен «В», прийом дешифровки і т. д.). Зрозуміло, взята в такому вузькому розумінні техніка історичного дослідження уявляється нам вільною від світогляду, від впливу філософського методу. Звідси спостерігається інколи повна тотожність технічних прийомів і засобів, що їх застосовують буржуазні і радянські історики. Ілюзія її (тотожності) залежності від світогляду створюється завдяки тому, що вона тісно зв'язана з науковою стороною історичного методу, будучи його допоміжним знаряддям.

Прогресивний світогляд перебуває в повній єдності з історичним методом, дає вірну орієнтацію в способах підходу до пізнання історичного процесу. Марксистський світогляд правильно відображає об'єктивну дійсність, він суворо науковий, стрункий і цілісний. «Учення Маркса всесильне, — підкреслював В. І. Ленін, — тому що воно вірне»¹¹. Марксизм-ленінізм є міцною основою історичних досліджень.

Реакційний світогляд, навпаки, стримує, гальмує історичне дослідження. Він протилежний науковому методу. Цей світогляд дає

¹⁰ С. Бобиńska. Krytyka wewnętrzna źródła z analize klasowa, «Kwartalnik historyczny», 1963, № 3, стор. 551—559.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 3.

спотворену картину дійсності, за своєю суттю є брехливий, в той час як призначення методу — сприяти досягненню об'єктивної істини, позитивних результатів історичного дослідження. З цією метою метод спирається на об'єктивну закономірність, перетворюючи її, а буржуазний реакційний світогляд заперечує об'єктивну закономірність. Це обумовлює обмеження методу, веде до суб'єктивістських і релятивістських переконачень його. Сама фальсифікація історичної дійсності й окремих фактів стає не тільки постійним елементом буржуазного історизму, але й необхідним методом буржуазного історичного мислення.

Прикладом спотворення методу під впливом реакційного світогляду є прагнення поставити на місце раціональних прийомів і методів вивчення історії її суб'єктивістсько-інтуїтивне поняття¹² і дати простір ірраціональному. Так, на думку неотоміста Падовані (Padovani) немає науки історії, а є теологія історії, і всі історичні проблеми не можуть бути розв'язані раціоналістично, а лише шляхом одкровення, якому вчить особова творчість бога¹³.

Конфлікт між реакційним світоглядом та історичним методом знаходить свій вираз і в ідіографічному методі, що його теоретично обґрунтували Віндельбанд та Ріккерт (цей метод дуже поширений у буржуазній історіографії), і в прийомах модернізації історичного минулого (Г. Ферреро, Г. Сальвіолі, П. Флісс та ін.) і т. п. У цьому випадковий науковий метод перетворюється на повну свою протилежність, науковість втрачається, а сам метод майже цілком розчиняється в ідеалістичному світогляді, зберігаючи тільки дуже примарну самостійність. Однак для вченого цінна не протилежність методу, а сам метод, який містить у собі в знятому вигляді об'єктивну закономірність і тому служить справжнім знаряддям історичного пізнання. Поставити світогляд на наукову основу буржуазні ідеологи не здатні, бо це означало б винести смертельний вирок ідеалістичному світоглядові буржуазії та її політичному пануванню.

Парадоксальність буржуазної історіографії полягає в тому, що окремі вчені всупереч своїм реакційним поглядам дають цінні спеціальні дослідження з окремих проблем історичної науки. Це свідчить про дію неусвідомленого ними діалектичного методу, який відображає об'єктивні закономірності об'єкту дослідження, про те, що буржуазні вчені змушені силою обставин, логікою розвитку самої науки слідувати об'єктивним закономірностям історичного пізнання. У цьому випадку філософська сторона їх методу відходить дещо на задній план, але не втрачає повністю свого зв'язку з ідеалістичним світоглядом. Однак на наступних етапах дослідження, коли буржуазний історик, не задовольняючись поодинокими висновками і результатами, переходить до теоретичних узагальнень, до глибшої постановки питань, до розв'язання ширших проблем реакційна сторона його методу, а разом з нею і світогляд, беруть реванш.

Хисткість позицій, нестійкість поглядів, брак надійної орієнтації, непослідовність, відступ від істини характерні для буржуазного історика й при розв'язанні конкретних наукових проблем. Так, визначний французький історик Альбер Мат'єз, розробляючи проблеми французької революції, розглядав її «згори», під кутом зору зборів і партій, не звертаючи уваги на становище народних мас, відмовляючись від вивчення селянського питання. Він не мав точного й правильного уявлення про рушійні сили революції, про ті історичні процеси, що приводили до зміни соціальних структур. Він був безпорадним не

¹² W. Goetz. Intuition in der Geschichtswissenschaft. München, 1935.

¹³ Brünnig. Geschichtsphilosophie der Gegenwart. Stuttgart, 1961, стор. 62.

тільки в методології, але й не розумів багатьох конкретних питань революції. Неправильно оцінюючи історичну роль Робесп'єра, не розуміючи причин його поразки, того, що він втратив ґрунт у народі після розгрому ебертистів і «скажених»¹⁴.

Світогляд, таким чином, обумовлює не тільки природу методу (реакційність чи прогресивність його), але й характер застосування, використання наукового методу. Філософія насичує собою методологію історії. У цьому світлі твердження Б. Рассела, що філософія — це «Нічия Земля» між наукою і теологією¹⁵, виглядає дуже далеким від істини.

Всі спроби «визволити» науку, в тому числі історичну, від філософії, від світогляду є марними. Ці спроби блискуче викриті В. І. Леніним у його праці «Матеріалізм і емпіріокритицизм»: «Наука безпартійна в боротьбі матеріалізму з ідеалізмом і релігією, це — улюблена ідея не одного Маха, а всіх сучасних буржуазних професорів...»¹⁶. Історична наука нерозривно зв'язана з філософським світоглядом і постійно втручається в його галузь, сприяючи, завдяки своїм досягненням, перемозі матеріалізму в його боротьбі проти ідеалізму. Через свій метод і науку окремі історики (К. Хілл, Р. Хілтон, П. М. Сузі, Х. К. Такахасі та ін.) приходять до прогресивного світогляду, розриваючи з реакційною ідеологією.

Хоча буржуазний світогляд через метод зв'язаний з історичною наукою, з об'єктивними закономірностями, буржуазія, як вогню, боїться справді наукових досліджень і вустах своїх ідеологів проповідує суб'єктивізм і свавілля в науці. Буржуазний історик у своїй діяльності паралізований суб'єктивно-ідеалістичною філософією, яка говорить йому: «Вся історіографія необхідно суб'єктивна. Кожен історіограф уявляє минуле тільки з своєї власної свідомості, а не з чужої»¹⁷. Ця занепадницька філософія породжує у дослідника невіру в свої сили, песимізм щодо пізнавальних можливостей розуму, зводить його на позиції агностицизму. Смысл історичного буття незбагнений — ось висновок багатьох буржуазних істориків, які перебувають у пугах реакційного світогляду. «Горизонт історичного дослідження істини постійно віддаляється», — пише західнонімецький філософ Т. Літт¹⁸. Ще більш ясно висловився Г. Ріттер: «...кінцевого смислу історії як цілого ми не можемо зрозуміти: його знає тільки бог»¹⁹. Подібні погляди є прямим наслідком реакційного світогляду, який нав'язується історикам всім укладом життя, всією системою капіталізму.

Так виганяється з історії об'єктивна істина і можливість пізнання її. Для спростування наукової об'єктивності буржуазні ідеологи (Е. Ротхаккер, Р. Арон, К. Рід, Ч. Бірд, Г. Барнес, Т. Літт, Т. Лессінг, Л. Готшалк, А. Марру та ін.) використовують партійність історичного пізнання. Відображення в історії завжди відбувається крізь призму класових інтересів і носить партійний характер, що обумовлено класовою природою об'єкта і суб'єкта історичного пізнання. Тільки в безкласовому суспільстві буде можлива безпартійна історична наука. В. І. Ленін неодноразово вказував: «...безсторонньої» соціальної науки не може бути в суспільстві, побудованому на класовій боротьбі»²⁰.

¹⁴ Журн. «Вопросы истории», 1964, № 7, стор. 190.

¹⁵ Б. Рассел. История западной философии. М., 1959, стор. 7.

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 14, стор. 121.

¹⁷ A. Winkler. Methodik der sozial- und wirtschaftsgeschichte, Wien, 1956, стор. 46.

¹⁸ T. Litt. Wege und Irrwege geschichtlichen Denkens, München, 1948, стор. 39.

¹⁹ G. Ritter. Geschichte als Bildungsmacht, Stuttgart, 1947, стор. 23.

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 3.

Ідея безпартійності науки — улюблена ідея буржуазних ідеологів. У ній вони вбачають вихід з суперечності між класовістю і науковістю історичного пізнання. Окремим моментом цієї суперечності є конфлікт між історичним науковим методом і філософським світоглядом у працях буржуазних істориків.

Однак суперечності не можна розв'язати шляхом заперечення однієї з її сторін, тут потрібний позитивний синтез на новому ступені розвитку суперечності. Основою такого синтезу служить вчення марксизму-ленінізму, в якому світогляд і метод, класовість і науковість виступають в єдності, а не як протилежності. У марксистському світогляді об'єктивна закономірність, хоча й відображається у відповідності до класових інтересів, але не спотворюється, не перекручується в своїй суті. Тому тут немає суперечності між партійністю і науковістю. Їх не можна протиставляти одну одній як чужі, ворожі елементи пізнання.

Спекулюючи на тому, що «...матеріалізм включає в себе, так би мовити, партійність, зобов'язуючи при всякій оцінці події прямо і відкрито ставати на точку зору певної суспільної групи»²¹, буржуазні історики і філософи намагаються позбавити його глибокої науковості й об'єктивності. За їхнім тлумаченням, «радянський науковий ідеал визначається поняттям партійності, а західний (тобто буржуазний — А. К.) поняттям об'єктивності»²². Однак подібне протиставлення не має під собою ґрунту, бо буржуазна історична наука також партійна, як би це не маскувалося. Крім того, коли в радянській науці партійність і об'єктивність знаходяться в повній єдності, то в буржуазній науці, навпаки, класовий інтерес буржуазії є в антагоністичній, непримирній суперечності з об'єктивністю пізнання. Тут вони справді протистоять один одному як ворожі сили.

Завдяки тому, що діалектико-матеріалістичний метод не суперечить об'єктивності й науковості, він відіграє велику позитивну й плідну роль у розвитку історичної науки. Пронизуючи собою історичний метод та інші спеціальні методи історичного дослідження, він їх запліднює прогресивним світоглядом і посилює їхні наукові якості: надійність, результативність, цілеспрямованість, плідність, послідовність і економність. Його методологічні вимоги, взяті з реальної об'єктивної дійсності, а не виведені довільно, умоглядним шляхом, мають велике значення для історичного пізнання. Матеріалістична діалектика озброє історика найважливішими методологічними нормами та правилами, які служать йому надійним дороговказом при дослідженні найскладніших наукових проблем. У нього розвивається здатність до теоретичного мислення на основі діалектичного й історичного матеріалізму.

У цьому полягає могутня дійова сила марксистського діалектико-матеріалістичного методу. Велике значення його для історіографії відзначав В. І. Ленін: «Домарксівська «соціологія» і історіографія в кращому випадкові давали нагромадження сирих фактів, уривчасто набраних, і зображення окремих сторін історичного процесу. Марксизм вказав шлях до всеосяжного, всебічного вивчення процесу виникнення, розвитку й занепаду суспільно-економічних формацій...»²³.

Хоча панівною тенденцією сучасного буржуазного історичного мислення є антикомунізм і число нападок на марксистський світогляд

²¹ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 364.

²² W. Hofer. Geschichte zwischen Philosophie und Politik, Stuttgart, 1956, стор. 146.

²³ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 38.

і діалектико-матеріалістичний метод не зменшується, однак, уже частіше буржуазні історики змушені визнавати плідність матеріалістичного розуміння історії і безплідність ідеалізму як методологічної основи історичного дослідження. Поряд з наклепом на марксизм-ленінізм, на радянську історіографію буржуазні історики дедалі більше підкреслюють її наукові досягнення і позитивне значення матеріалістичного методу в історії. Так, французький буржуазний історик Марру визнає «колишні заслуги» марксизму²⁴, а сучасному приписує «склероз», бо він став «державною доктриною».

Якщо Е. Ротхаккер заявляє, що вчення марксизму не набуло поширення в практиці історичних досліджень, крім «руського світу»²⁵, то він свідомо закриває очі на справжній стан речей. На початку своєї наукової кар'єри він був об'єктивнішим, коли говорив буквально про «вторгнення матеріалізму в історичну науку»²⁶.

Ідеї марксизму-ленінізму давно вже вийшли за вузьконаціональні межі й побідоносно крокують по планеті. Сама історична наука перетворилась на арену боротьби між матеріалізмом і ідеалізмом. У цій боротьбі перевага на боці діалектичного й історичного матеріалізму, в якому світогляд і метод збігаються, а всі категорії та закони, коли вони усвідомлюються і використовуються для історичного пізнання, набувають методологічного значення. Діалектичний та історичний матеріалізм сприяє пошукам наукової істини, не перекручуючи її. Можливості матеріалістичного методу давати швидкі й ефективні позитивні результати в історичному дослідженні практично невичерпні.

Тому буржуазні вчені виявляють дедалі більше невдоволення ідеалістичною методологією, звертаючись за керівними положеннями до матеріалістичного методу, який повністю відповідає об'єктивним закономірностям історичного пізнання. Так, англійський історик Е. Карр закликає своїх студентів вивчати марксизм, не відкидати його²⁷, а його колега А. Роуз прямо заявляє: «Щоб бути сьогодні справжнім істориком, треба бути хоч трохи марксистом»²⁸.

Багатьох буржуазних істориків уже не влаштовує існуючий розрив між науковим методом і реакційним філософським світоглядом, в ім'я якого вони повинні поступитися своєю науковістю і об'єктивністю й займатися фальсифікаціями. Вони розуміють, що науку та її дані можна використати для всіляких фальсифікацій і апологетики існуючого устрою, але неможливо розвивати її і досягти позитивних результатів при розв'язанні конкретних наукових питань за допомогою суб'єктивно-ідеалістичного світогляду та властивого йому методу. Дослідник у своїй науковій практиці стикається з такими труднощами, розв'язати які можливо, лише керуючись прогресивним світоглядом і методом. Щодо цього історики-марксистки у багатьох конкретних випадках розв'язання наукових проблем продемонстрували перевагу свого методу, джерелом якого служить діалектичний і історичний матеріалізм.

Наприклад, коли на VI Міжнародному конгресі істориків в Осло вчений Радянського Союзу Б. Л. Богаєвський зробив доповідь на тему «Боги гончарного мистецтва мінійського Крита», західнонімецький

²⁴ L'histoire et ses methodes, Paris, 1961, стр. 1473.

²⁵ XI Congres International des sciences Historiques. Rapports. I, Göteborg—Stockholm—Uppsala, 1960, стр. 3.

²⁶ E. Rothacker. Einleitung in die Geisteswissenschaft, Tübingen, 1920, стр. 248.

²⁷ E. Carr. What is history, London, 1961.

²⁸ E. Hobsbawm. Wohin gehen die englischen Historiker, журн. «Zeitschrift für Geschichtswissenschaft», 1956, № 5, стр. 952.

професор Корнеман визнав перевагу методології радянського вченого, заявляючи, що сам він довго безуспішно бився над розв'язанням порушеної проблеми, так блискуче розв'язаної з допомогою матеріалістичного методу²⁹.

Цих прикладів можна навести безліч, але ми зупинились на одному, коли сам буржуазний історик свідчить про ефективність марксистської методології історії.

Навіть такий реакційний історик, як Г. Ріттер, змушений робити реверанс у бік марксизму, заявляючи, що «політичну історію можливо дійсно зрозуміти... тільки на основі дослідження її передумов в розвитку суспільно-економічного життя»³⁰.

Однак, визнаючи наукову плодотворність діалектико-матеріалістичного методу для історичних досліджень, буржуазні історики і філософи прагнуть зрівняти його з іншими філософськими методами, не роблячи між ними ніякої різниці. Вони вважають, що всі філософські течії можуть бути корисними для історичної науки, даючи для неї цінні дані³¹.

Але з такою точкою зору не можна погодитися. Хіба може принести користь науці, бути її методологічним керівництвом світогляд, який спотворено відображає історичну дійсність? Тільки апологетика, а не справжня наука потребує подібного дороговказу.

Основне призначення ідеалістичного методу в історії саме й полягає в тому, щоб приховувати та виправдовувати брутальні фальсифікації реакційних істориків шляхом різних софістичних викрутасів. Реакційний ідеалістичний світогляд своєю суттю ворожий історичній науці. Він її руйнує і ліквідує як науку. В капіталістичному суспільстві праця вченого тепер цілком поставлена на службу меркантильним інтересам буржуа. Цього не приховують і самі буржуазні ідеологи. Так, іспанський філософ Ортега-і-Гассет заявляє, що сьогодні «наука в небезпеці, вчений не може, як раніше, жити, мріючи про свою працю, бути впевненим, що суспільство (буржуазне.— А. К.) далі буде його підтримувати, утримувати й поважати»³².

Лише в умовах соціалізму матеріалістичне розуміння історії стає панівним світоглядом, керуючись яким учений досягає цінних наукових результатів. Тільки на основі діалектико-матеріалістичного світогляду й методу, взятих в їх єдності, історична наука може успішно прямувати вперед. Остаточна перемога марксизму-ленінізму в історичній науці — назріла необхідність соціально-політичного розвитку суспільства і науки.

²⁹ Журн. «Историк-марксист», 1928. т. 9, стор. 95.

³⁰ Atti del X Congresso Internazionale di Science storiche, Roma, 1957, стор. 866.

³¹ R. M e a n s. Sociology and history, журн. «The American Journal of Economics and Sociology», vol. 21, № 3, 1962, стор. 286.

³² J. O r t e g a — y — G a s s e t. Geschichte als System..., Stuttgart—Berlin, 1943, стор. 24.

В. Н. ГУЛЕВИЧ

ЗРОСТАННЯ ВОЄННО-ЕКОНОМІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ТА МІЛІТАРИЗАЦІЯ ФРН

Після розгрому німецького фашизму вперше виникли реальні передумови для повного викорчування в Німеччині мілітаризму і розвитку її як миролюбної демократичної країни. Волелюбні народи сподівалися і вірили, що злочинний німецький мілітаризм ніколи більше не відродиться і не загрожуватиме їм. Проте ці надії не здійснилися. Пройшло небагато часу, і на заході Німеччини виникла імперіалістична держава — Федеративна Республіка Німеччини. За короткий строк тут знову було відроджено німецькі збройні сили. Це становить безпосередню загрозу миру в Європі. З курсом боннської зовнішньої політики, в основі якої лежить здійснення програми агресії й реваншу, органічно пов'язана широка мілітаризація економіки ФРН. Західнонімецькі монополії розглядають посилення економічного потенціалу як найважливішу умову військової могутності і здійснення своїх зовнішньополітичних планів. В руках німецьких мілітаристів економіка завжди служила агресивним, експансіоністським цілям. «Економічний потенціал — це потенціал озброєнь,— заявив один з керівників Спілки західнонімецької промисловості Вільгельм Бойтлер.— Потенціал озброєнь — це військова могутність і, таким чином, сила для політичних перетворень»¹.

При безпосередній допомозі США і під егідою окупаційної влади вже в середині 1950 р. промислове виробництво ФРН досягло довоєнного рівня (1936 р.), а в 1955 р. перевищило його на 98%². В 1952 р. ФРН вийшла на перше місце в Західній (континентальній) Європі по розвитку таких важливих для мілітаризації країни галузей промисловості, як виробництво сталі, електроенергії та видобуток вугілля³. Отже, вже в перші роки після створення ФРН на її території при прямій підтримці західних країн і особливо монополістичного капіталу США * закладалися основи для відновлення воєнно-економічного потенціалу німецького імперіалізму. В країні набрали високого темпу розвитку галузі промисловості, що мають вирішальне значення для виробництва озброєння. Не випадково, що з 1950 по 1955 рік, тобто в період підготовки до широкої мілітаризації економіки ФРН, такі галузі західнонімецької промисловості, як електротехніка, машинобудування, автомобілебудування та інші, збільшили випуск продукції на 100, 200 і більше процентів, тоді, як наприклад, взуттєва і текстильна промисловість — приблизно на 40%⁴.

На початок 60-х років одним з найсерйозніших наслідків післяво-

¹ Газ. «Frankfurter Allgemeine», 24 травня 1956 р.

² «Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland», 1961, стор. 224.

³ Журн. «Международная жизнь», 1955, № 1, стор. 40.

⁴ Журн. «Международная жизнь», 1962, № 1, стор. 55—56.

* За період з 1947 по 1950 р. США інвестували в західнонімецьку економіку 3,7 млрд. доларів. З 1950 по 1957 рр. прямі капіталовкладення США збільшилися в 2,5 рази (журн. «The Economist», 5 грудня 1959 р.). Тільки по каналах американської урядової допомоги ФРН з 1949 до середини 1962 р. одержала коштів на суму близько 5 млрд. доларів, які в основному були призначені для відродження воєнно-промислового потенціалу (журн. «Международная жизнь», 1964, № 11, стор. 80).

енного розвитку Західної Німеччини було створення техніко-економічної бази для масового виробництва продукції воєнного призначення. Переважна частина капіталовкладень направлялася в найбільш важливі у воєнному відношенні галузі промисловості. Так, якщо в 1950 р. в електротехніку, хімію і виробництво транспортних засобів було вкладено 18% всіх інвестицій, то в 1959 р.— вже 27%⁵. Завдяки цьому на 1961 р. продукція електротехнічної промисловості зростає порівняно з 1950 р. в 4 рази, виробництво транспортних засобів — у 5,6 разів⁶.

Якщо загальний обсяг промислового виробництва ФРН у 1960 р. перевищив довоєнний рівень (в кордонах відповідних територій) в 2,76 рази, то в літако- і автомобілебудівній промисловості він збільшився в 7,6 рази, машинобудуванні — в 3,3⁷. У 1962 р. валовий дохід Західної Німеччини перевищував рівень 1936 р. (всієї Німеччини): в хімічній і електротехнічній галузях промисловості — в 6 разів, в автомобільній — в 5,5 рази, в машинобудівельній — в 2,8 і в чорній металургії — в 2 рази. У 1964 р. загальний обсяг промислової продукції ФРН перевищував довоєнні показники майже втричі⁸.

ФРН вийшла в розряд наймогутніших імперіалістичних країн. Якщо в 1948 р. її частка в промисловому виробництві капіталістичних країн становила 3,64%, Англії — 11,32, Франції — 3,95, то в 1964 р. відповідно — 9,01%; 8,67%; 4,72%⁹. В 1962 р. ФРН зайняла друге місце серед держав капіталістичного світу. Наведені нижче дані про виробництво в Західній Німеччині у 1964 р. основних видів промислової продукції свідчать, який великий економічний потенціал має ця країна в наш час: кам'яне вугілля — 142 млн. т, чавун — 27,2 млн. т, сталь — 37,3 млн. т, прокат чорних металів — 24,9 млн. т, алюміній — 220 тис. т, електроенергія — 161 млрд. кВт-год. В порівнянні з такою індустріально розвинутою капіталістичною країною, як Франція, ФРН у 1964 р. видобувала приблизно в 3 рази більше вугілля, майже в 2 рази більше свинцю та сталі, в 1,7 рази — чавуну, феросплавів та електроенергії. Порівняння економіки ФРН та Англії дає майже аналогічну картину. Якщо по видобутку вугілля Західна Німеччина дещо відстає від Англії (видобуває приблизно на одну третину менше), а по виробництву електроенергії перебуває з нею майже на однаковому рівні, то по виплавці сталі та чавуну вона перевищує Англію на 40—50%¹⁰.

Згідно з підрахунком, зробленим економістами Німецької Демократичної Республіки, починаючи з 1959 р. економічна могутність ФРН перевищує потенціал воєнної економіки фашистської Німеччини 1944 р., тобто того періоду, коли ресурси країни були напружені до краю¹¹. Таким чином, уже з 1959 р. у розпорядженні західнонімецьких мілітаристів є економічна база, могутніша, ніж та, що свого часу була використана гітлерівською Німеччиною для організації і здійснення розбійницьких походів проти інших країн.

ФРН має високі показники і в галузі зовнішньої торгівлі. В 1959 р. вона вперше в історії мирного часу випередила Англію за обсягом експорту, вийшовши на друге місце серед капіталістичних країн

⁵ Rüstungswirtschaft in Westdeutschland, Berlin, 1963, стор. 105.

⁶ Там же, стор. 106.

⁷ Экономическое положение капиталистических стран. Приложение к журн. «Мировая экономика и международные отношения», 1961, № 7, стор. 43. (Далі — журн. «МЭ и МО», Приложение).

⁸ Журн. «Международная жизнь», 1964, № 11, стор. 80.

⁹ Журн. «МЭ и МО», 1965, № 9, Приложение, стор. 6.

¹⁰ Там же, стор. 24, 26, 28, 32, 107.

¹¹ Журн. «Международная жизнь», 1962, № 1, стор. 54.

(після США)¹². В 1964 р. її частка в експорті капіталістичного світу становила 10,8%, тоді як на Англію припадало лише 7,9%, а на Францію — 6,0%¹³.

Крім того, ФРН має активний торговельний і платіжний баланс, що дозволило їй створити значні валютні резерви. Протягом 1955—1961 рр. золоті й валютні запаси Західної Німеччини зросли в 2,5 раза¹⁴. На початок 1964 р. вони становили величезну суму — 7 млрд. 98 млн. доларів, майже втричі більшу, ніж в Англії, і в 1,6 раза — ніж у Франції¹⁵. Цей факт має велике значення тому, що виробництво сучасної воєнної техніки вимагає значних фінансових витрат.

Швидкому зростанню промисловості ФРН сприяло створення західними країнами системи економічних і воєнно-політичних угод, головною метою яких було подальше посилення німецького імперіалізму. Західнонімецькі імперіалісти використали у своїх інтересах участь в Організації європейського економічного співробітництва, Європейському об'єднанні вугілля і сталі, а особливо — в Європейському економічному товаристві. Глибоко проникнувши в економіку і політику європейських партнерів, вони значно прискорили досягнення своєї мети — відродження західнонімецького імперіалізму та мілітаризму.

Німецькі імперіалістичні кола, як і після першої світової війни, приступили до відродження свого воєнно-економічного потенціалу з мовчазного дозволу і при активній підтримці американських та англійських монополій. Західні країни, зірвавши рішення Потсдамської конференції про демілітаризацію Німеччини, зберегли в своїх зонах окупації значну частину воєнної промисловості, аеродроми та інші воєнні об'єкти, кадри колишньої гітлерівської армії тощо. В 1949—1950 рр. Верховна союзницька комісія трьох західних країн видала ряд постанов, згідно з якими на території ФРН скасовувались закони Контрольної ради — про заборону військового навчання, про ліквідацію вермахту, про заборону експорту, імпорту, перевозок і зберігання військових матеріалів. В наступні роки було ліквідовано значну частину обмежень для західнонімецької промисловості по виробництву стратегічної сировини. Протягом січня—травня 1955 р. США, Англія та Франція скасували понад 200 законів, постанов та інших правових актів окупаційної влади в Німеччині, у тому числі — про заборону воєнного будівництва, контроль над науково-дослідною роботою та ін.¹⁶

У жовтні 1954 р. внаслідок змови правлячих кіл імперіалістичних країн (США, Англії, Франції, ФРН, Італії, Бельгії, Нідерландів, Канади, а також Люксембургу) були укладені так звані Паризькі угоди, які проголошували найближчою метою мілітаризацію західнонімецької економіки і відновлення німецьких агресивних збройних сил. Після вступу ФРН до агресивного Північно-атлантичного блоку (НАТО) сепаратним порядком було скасовано цілий ряд рішень Потсдамської конференції. Західній Німеччині офіційно дозволялося виробництво озброєння. Щоправда, Паризькі угоди містили формальні оговірки, згідно з якими переозброєння Західної Німеччини обмежувалося певними рамками. Так, наприклад, чисельність армії (бундесверу) не по-

¹² «Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland 1961», стор. 66.

¹³ Журн. «МЭ и МО», 1965, № 9, Приложение, стор. 9.

¹⁴ Европейская безопасность и угроза западногерманского милитаризма, М., 1962, стор. 14.

¹⁵ Журн. «МЭ и МО», 1964, № 8, Приложение, стор. 83.

¹⁶ Международные отношения после второй мировой войны, т. 2, М., 1963, стор. 534—535.

винна була перевищувати 12 дивізій, на території ФРН заборонялось виробництво атомної, хімічної, бактеріологічної, ракетної та деяких інших видів зброї. Проте з посиленням своїх економічних та політичних позицій німецькі мілітаристи поступово обходили ці обмеження.

27 лютого 1955 р. боннський бундестаг ратифікував Паризькі угоди, а 5 травня того ж року вони вступили в силу. Це повністю розв'язало руки західнонімецьким мілітаристам і реваншистам. Період тамних готувань залишився позаду. Після прийняття Паризьких угод в Західній Німеччині почалося посилене зростання військового виробництва. «Німецька промисловість», — писала штутгартська газета «Дейче цейтунг унд віртшафтсцейтунг», — повинна включитися у виробництво озброєння в значно більшій мірі, ніж передбачалося раніше. Це стосується також постачання «важкої зброї» — танків, літаків, артилерії, середніх і великих військових суден»¹⁷.

Укладення Паризьких угод означало, що правлячі кола монополістичної буржуазії Західної Німеччини відмовилися від проведення національної політики, пожертвували інтересами свого народу для того, щоб забезпечити і зміцнити своє класове панування в країні і посилити свій вплив в Західній Європі, а також в країнах Азії та Африки. «Ратифікація і здійснення Паризьких угод, — попереджав з'їзд Компартії Німеччини, що відбувся у грудні 1954 р. в Гамбургу, — перетворить Західну Німеччину в мілітаристську агресивну країну, яка йде шляхом розв'язання війни і тим самим загрожує існуванню західнонімецького населення і безпеці всіх народів Європи»¹⁸.

Мілітаризація німецької економіки йшла повним ходом. 23 листопада 1956 р. в Бонні відбулася нарада, в якій взяли участь, з одного боку, 17 представників найбільших західнонімецьких промислових монополій, а з другого — федеральні міністри Л. Ерхард і Ф. Штраус. Нарада затвердила конкретну програму участі Західної Німеччини у воєнно-промисловому виробництві, визначила види військової продукції, обсяг і строки їх виготовлення тощо.

В перші роки після укладення Паризьких угод (1956—1958 рр.) більша частина замовлень на озброєння розміщувалася за кордоном (головним чином в США та Англії). В міру зростання воєнно-економічного потенціалу західнонімецькі монополії все наполегливіше вимагали від уряду передачі їм воєнних замовлень. «Треба звільнитися, — заявив керівництво Спільки німецької промисловості, — від диктату цін, який надто грубо здійснюється західною воєнною промисловістю щодо Федеративної республіки»¹⁹. Боннський уряд, виконуючи волю промислових магнатів, передає їм з року в рік все більшу частину замовлень на озброєння. Частка централізованих закупок міністерства оборони ФРН всередині країни невинно росла. З 1 жовтня 1955 р. до 31 грудня 1957 р. вона становила 48%, з 1 жовтня 1957 р. до 30 вересня 1959 р. — 59%, а до 31 грудня 1960 р. зросла до 65%²⁰. В 1963 р. західнонімецькі концерни одержали 75% усіх замовлень боннського міністерства оборони. З часу укладення Паризьких угод й вступу ФРН в НАТО і до 1964 р. у виробництво воєнної продукції практично включилися всі галузі західнонімецької промисловості. В 1964 р. виробництвом озброєння в країні займалося понад тисячу промислових підприємств²¹.

¹⁷ Газ. «Deutsche Zeitung und Wirtschaftszeitung», 13 жовтня 1956 р.

¹⁸ Protokoll des Hamburger Parteitages der KPD vom 28—30, Dezember, 1954, стор. 227.

¹⁹ Журн. «Der Spiegel», 7 листопада 1956 р.

²⁰ Rüstungswirtschaft in Westdeutschland, стор. 181.

²¹ Журн. «Международная жизнь», 1964, № 11, стор. 81.

За даними німецького економічного інституту (НДР), у 1963 р. безпосередньо військовим виробництвом у Західній Німеччині було зайнято 85 великих компаній²². Концерни західнонімецьких капіталістів виготовляють вироби для атомної і ракетної техніки, радарні й навігаційні прилади, радіотехнічну апаратуру, електронне устаткування для літаків і військово-транспортних засобів, радарні установки, автомашини-амфібії, мотори для танків, вогнепальну зброю, боєприпаси, підводні човни, суднові дизель-мотори і т. ін. Вони також займаються обробкою уранової руди, будівництвом реакторів, дослідженнями в галузі ізотопів і виробництва атомних бомб.

Вже на кінець 1960 р. спадкочемці «ІГ Фарбеніндустрі» виробляли 70% усіх вибухових речовин, бензин, паливо для військових літаків і ракет, бойові отруйні речовини, проводили атомні дослідження; концерн «Фліка» постачав близько 10% усіх вибухових речовин, а також військові транспортні засоби, двигуни для літаків та військових кораблів і т. п.²³

В ході переозброєння боннські мілітаристи особливо великого значення надають авіаційній промисловості. Випуск військових літаків був дозволений в Західній Німеччині в травні 1955 р. В 1963 р. виготовленням літаків та авіаційних двигунів тут займалися 22 фірми, об'єднані в дві групи: «Флюгцейгбау Зюд» і «Флюгцейгбау Норд». Ядро авіаційної промисловості ФРН складають фірми «Дорнье-верке», «Фокке-Вульф», «Хейнкель флюгцейгбау», «Мессершмітт», що свого часу відіграли значну роль у створенні гітлерівської воєнної машини²⁴.

Швидко мілітаризувалася західнонімецька суднобудівна промисловість. За період 1950—1958 рр. обсяг морського суднобудування ФРН зріс більше ніж у чотири рази. З 1955 по 1960 р. витрати в цій галузі становили 1,2 млрд. марок. До середини 1960 р. кількість замовлених військовим міністерством у самій країні кораблів досягла 150. Всього до 1965 р. уряд ФРН планував побудувати для свого військово-морського флоту 230 бойових кораблів і 118 допоміжних суден та базових засобів²⁵.

Дедалі більшу питому вагу у мілітаризованій економіці країни займають бронетанкова промисловість і виробництво звичайних засобів озброєння. Широко розгорнулося воєнне будівництво. В 1962 р. тільки на цю галузь припадало понад 40% всіх воєнних витрат всередині країни. В наступні роки ця сума значно збільшувалася. В 1961—1963 рр. на будівництво казарм, військових складів, аеродромів та інших воєнних об'єктів було витрачено понад 4 млрд. марок²⁶.

З метою форсування озброєння і проникнення на ринки інших країн у 1964 р. в Західній Німеччині почали створюватися воєнно-промислові об'єднання, які мають своїм завданням освоїти виробництво нових видів літаків, танків, ракет тощо. За повідомленням преси ФРН, ряд великих західнонімецьких фірм організував «Товариство по проектуванню танків», яке разом з великим американським концерном «Дженерал моторс» буде провадити роботи по конструюванню нового танку для озброєння американської і західнонімецької армій. Він відповідатиме «вимогам атомної, хімічної і бактеріологічної війни» і матиме ракетну зброю. Наприкінці 1964 р. в країні почали створюватися воєнно-промислові об'єднання для проектування нових видів ракет,

²² «Deutsches Wirtschaftsinstitut» (далі — «DWI»), 1963, Bericht № 9, стор. 19—20.

²³ Die Militarisierung der Wirtschaft Westdeutschlands, Berlin, 1960, стор. 54.

²⁴ Б. С. Фомін. Главная угроза миру в Европе, М., 1963, стор. 119—120.

²⁵ Там же, стор. 124.

²⁶ «DWI», 1963, Bericht № 9, стор. 13.

бойових літаків і вертольотів. Разом з підприємствами ФРН до них входять також американські та французькі фірми²⁷.

Великих масштабів набула організація науково-дослідних робіт у військовій сфері, що є однією з найхарактерніших рис мілітаризації західнонімецької економіки. Наприкінці 1957 р. тодішній міністр оборони Штраус писав в урядовому бюлетені, що метою Західної Німеччини в справі дослідження і виробництва озброєння повинно бути досягнення світового рівня. «Нема ніякого сумніву,— зазначав він,— що ми зможемо досягти цієї мети тільки шляхом значної витрати коштів. Фальшива економія в цьому була б особливо недоречною»²⁸. Уже тривалий час у країні функціонують десятки дослідних Інститутів, товариств і груп, особливо в галузі ракето- і літакобудування та атомної енергії. Підготовка виробництва атомного озброєння зайняла першорядне місце в ФРН. Хоч рішеннями Потсдамської конференції в Німеччині заборонялося вести роботи, пов'язані з використанням атомної енергії, боннські мілітаристи вже в 1950 р. заснували в Дюссельдорфі так зване «Товариство заохочення досліджень у галузі атомної фізики». В листопаді 1954 р. шістнадцятьма великими західнонімецькими концернами за ініціативою спадкоємців «ІГ Фарбеніндустрі» було створено велике монополістичне об'єднання, «Фізикаліше студіенгезельшафт мбХ», яке має координувати діяльність по дослідженню і використанню атомної енергії. Після приєднання нових фірм до нього ввійшло 27 великих корпорацій, що зайняли панівне становище в промисловості ФРН²⁹.

Організація досліджень у галузі ядерної фізики і суміжних ділянках, підготовка практичного застосування атомної енергії широко розгорнулася в Західній Німеччині після ратифікації Паризьких угод. Наприкінці 1955 р. у ФРН створено спеціальне міністерство для керівництва дослідженнями в галузі атомної енергії. Монополіям надавалися широкі можливості для організації видобутку атомної сировини, будівництва відповідних підприємств і здійснення дослідно-конструкторських робіт. Вже з 1956 р. у федеральному бюджеті країни і в бюджетах земель офіційно були виділені асигнування на розвиток атомної промисловості. В 1956—1959 рр. витрати становили 800 млн. марок, в 1960 р.— 231,5, в 1961 р.— 271,2, а в 1962 р.— вже близько 500 млн. марок³⁰. В наступні роки ці кошти значно збільшилися. У 1963 р. бюджет міністерства наукових досліджень становив 775 млн. марок, а на 1964 р. він був визначений в розмірах близько 900 млн. марок³¹.

За умовами Паризьких угод у Західній Німеччині заборонялося виробництво атомної енергії у воєнних цілях. Проте укладення 25 березня 1957 р. договору про створення Європейського товариства по атомній енергії (Євратому) — замкнутої організації за участю ФРН, Франції, Італії, Бельгії, Нідерландів і Люксембургу — відкрило Західній Німеччині необмежені можливості для підготовки виробництва атомної зброї. «За допомогою Євратому,— говорилося в тезах з'їзду Компартії Німеччини в червні 1957 р.,— вони (німецькі імперіалісти. — В. Г.) прагнуть... розгорнути у Федеративній республіці виробництво

²⁷ Газ. «Правда», 5 січня 1965 р.

²⁸ «Bulletin des Presse und Informationsamtes der Bundesregierung» (далі — «Bulletin...»), 31 жовтня 1957 р.

²⁹ Wer regiert in Bonn. Die wahren Herren der Bundesrepublik, Berlin, 1957, стор. 67—69; журн. «Deutsche Außenpolitik», № 3, 1957, стор. 198.

³⁰ Rüstungswirtschaft in Westdeutschland, стор. 165, 175; газ. «Hamburger Echo», 5 березня 1962 р.

³¹ Журн. «Международная жизнь», 1964, № 11, стор. 87.

атомних засобів масового знищення»³². Спираючись на власний економічний потенціал і зміцнілі позиції в НАТО, Західна Німеччина прибрала до своїх рук цілий ряд важливих посад в Євратомі, що забезпечило їй можливість використовувати в своїх інтересах найважливіші наукові дослідження. Вже наприкінці 1960 р. з десяти посад генеральних директорів «Євратому» 4 посади займали представники ФРН, з 17 директорів 5 були від ФРН, а з 499 наукових співробітників 129 були західнонімецькі громадяни.

Укладена 21 січня 1958 р. в Бонні угода про так званий «трикутник озброєнь» (ФРН, Франція та Італія) сприяла широкій участі німецьких мілітаристів у виробництві ракетно-ядерної зброї на території своїх партнерів. Як відзначала західнонімецька преса, ця угода передбачала спільну продукцію атомної зброї³³.

Спеціальна програма розвитку атомної енергетики, розроблена урядом ФРН ще в 1955 р., передбачала спорудження до кінця 1958 р. атомних реакторів у Гархінгу (поблизу Мюнхена), Франкфурті-на-Майні та інших місцях³⁴. За повідомленням тодішнього боннського міністерства з питань атомної енергії для здійснення його планів на початку 1960 р. було залучено 270 підприємств³⁵.

У травні 1959 р., щоб сконцентрувати зусилля, спрямовані на підготовку виробництва ядерної зброї, західнонімецькі монополії створили «Німецький атомний форум», в якому взяло участь 30 монополістичних груп. Мілітаристи взяли курс на озброєння бундесверу власними ракетно-ядерними засобами. Боннські реваншисти відверто закликали піднести західнонімецьку атомну промисловість на такий рівень, який «відповідав би загальноекономічному становищу і потенціалу Федеративної республіки»³⁶. В 1964 р. у країні вже існували великі науково-дослідні атомні центри в Карлсруе, Юліху, Гархінгу, Гесстахті, Франкфурті-на-Майні. Діяло 15 атомних реакторів. Загальна чисельність наукових співробітників у цих центрах досягла трьох тисяч чоловік. Атомна промисловість ФРН стала важливою галуззю західнонімецької економіки і досягла високого технічного рівня. Про це свідчить будівництво суднових реакторів і суден з атомними двигунами. Влітку 1964 р. в Кілі спущено на воду перше в Західній Європі судно з атомним реактором водотоннажністю в 26 тис. т³⁷.

В 1963 р. у ФРН прийнято нову п'ятирічну програму «прискороного розвитку ядерних досліджень, ядерної техніки та атомного господарства». Як відзначав журнал «Атомвіртшафт», що відбиває позицію урядових кіл, мета програми полягає «у створенні сильної і конкурентноспроможної атомної і особливо реакторобудівної промисловості». Міністр наукових досліджень Західної Німеччини Ленц, у віданні якого була ця програма, заявив, що її здійснення дозволить ФРН досягти в 1967 р. світового рівня «в усіх галузях атомної техніки»³⁸.

Поряд з цим набули великого розмаху роботи по створенню ракетної зброї. На початку 50-х років у Західній Німеччині почала розвиватися власна ракетна промисловість. Боннський уряд заснував ряд спеціалізованих науково-дослідних установ для розроблення різних типів ракет, було створено координаційний центр «Німецьке товари-

³² Съезд 1957 года Коммунистической партии Германии, М., 1959, стор. 75.

³³ Газ. «Die Welt», 21 січня 1958 р.

³⁴ «Bulletin...», 8 січня 1959 р.; газ. «Frankfurter Allgemeine», 16 серпня 1958 р.

³⁵ Газ. «Die Wirtschaft», 14 січня 1960 р.

³⁶ «Bulletin...», 10 березня 1962 р.

³⁷ Газ. «Правда», 30 листопада 1964 р.

³⁸ Газ. «Правда», 30 листопада 1964 р.

ство по розвитку спеціальних наук», який об'єднав численні інститути, що займаються ракетобудуванням. В 1964 р. кількість таких науково-дослідних установ перевищувала 50³⁹. В 1964 р. у німецько-французькому дослідному інституті Сен-Луї, заснованому в 1958 р. внаслідок закулісних переговорів західнонімецьких і французьких монополістів, працювало близько 100 західнонімецьких «експертів» з ракетної техніки. Монополії ФРН мають подібних партнерів в Італії, Нідерландах, Бельгії⁴⁰.

Вже 5 грудня 1963 р. на полігоні поблизу м. Куксгафена акціонерне товариство «Ваффен-унд-Люфтрієстунг АГ» провело випробування двоступінчастих ракет — перших воєнних ракет, які були підняті з німецької землі після «ФАУ». В кількох кілометрах від Мюнхена, в Оттобруні, створенням і випробуванням ракет зайнялася фірма «Індустрі-фервальтунг-гезельшафт», яка безпосередньо підпорядковувалась військовому відомству. Досліди з своїми ракетами Західна Німеччина з 1963 р. стала проводити також на території інших країн — союзників по НАТО (наприклад, у листопаді 1963 р. — в Нідерландах на острові Тексел, на початку 1964 р. — в Італії на острові Сардинія)⁴¹.

Мілітаризація економіки та підготовка ФРН до агресивної війни все важчим тягарем лягають на плечі західнонімецьких трудящих. Боннська держава з року в рік збільшує витрати на воєнні потреби, які поглинають дедалі зростаючу частину бюджету країни. За офіційними даними, прямі воєнні витрати Бонна по федеральному бюджету становили: в 1950—1951 р. — 4,6, в 1955—1956 р. — 6,1 млрд. марок, у 1962 р. асигнування на воєнні потреби зросли до 16,5, а в 1964 р. аж до 22,4 млрд. марок, що становило 37% всіх бюджетних витрат країни⁴². В 1955—1956 фінансовому році західнонімецький уряд виділив на утримання бундесверу 95 млн. марок. Вже через рік було асигновано 3,4 млрд. марок, тобто в 36 разів більше, а ще через 7 років — приблизно 19 млрд., тобто за 8 років ці витрати зросли майже в 200 разів⁴³.

Однак наведені дані ще не дають повного уявлення про фактичні суми, призначені на підготовку до війни, оскільки велику частину становлять також непрямі воєнні витрати, приховані в інших статтях бюджету. До них належать, наприклад, кошти на утримання прикордонної поліції, так званої «цивільної оборони», спорудження стратегічних шосейних шляхів, на воєнну пропаганду, на фінансування шпигунських організацій тощо⁴⁴. Ці витрати, передбачені на 1964 р., разом становлять 29,8 млрд. марок — майже половину бюджету країни⁴⁵.

Поряд з федеральним бюджетом у фінансуванні воєнних відомств з кожним роком дедалі більшу роль відіграють бюджети земель і общин. Так, кошти, витрачені ними в 1960—1962 рр., становили близько половини сум, передбачених на ті ж цілі федеральним урядом⁴⁶.

Щодо витрат на мілітаризацію Західна Німеччина вже давно пе-

³⁹ Журн. «Новое время», 1964, № 9, стор. 11.

⁴⁰ Hitlers Generale greifen nach Atomwaffen. Dokumentation über das Streben der bonner Militaristen nach Atomwaffen und über die Rolle des Generalinspektors der Bundeswehr Tröttner. Berlin, 1964, стор. 18, 21.

⁴¹ Журн. «За рубежом», 1964, № 9, стор. 11.

⁴² «DWI», 1961, Bericht № 11, стор. 14; журн. «Der Volkswirt», 1963, № 48, стор. 2646; журн. «МЭ и МО», 1964, № 8, Приложение, стор. 67—68.

⁴³ «DWI», 1961, Bericht № 11, стор. 14; журн. «Международная жизнь», 1964, № 11, стор. 88.

⁴⁴ Див. журн. «Deutsche Finanzwirtschaft», 1960, № 22, стор. 437. «DWI», 1961, Bericht № 11, стор. 17, (журн. «МЭ и МО», 1964, № 8, Приложение, стор. 68).

⁴⁵ Журн. «За рубежом», 1964, № 3, стор. 17.

⁴⁶ Б. С. Ф о м и н. Назв. праця, стор. 148.

ревершила гітлерівський рейх. Якщо протягом 1933—1939 рр. фашистська Німеччина асигнувала на підготовку війни 90 млрд. марок, витрати Бонна на воєнні цілі в 1950—1964 рр. за даними західнонімецького журналу «Вер унд Віртшафт», досягли 166 млрд. марок⁴⁷. Це майже в два рази більше суми, асигнованої напередодні другої світової війни. В одній праці, що вийшла в Німецькій Демократичній Республіці, наводиться цікавий приклад. За 11 років (1950—1960 рр.) загальна сума всіх воєнних витрат у ФРН зросла до 108 млрд. марок. Для ілюстрації цього факту автор робить таке порівняння: за три роки (з 1957 по 1959 р.) заробітки семи мільйонів робітників, зайнятих у західнонімецькій промисловості, становили близько 117 млрд. марок. Це означає, що сума воєнних витрат за 11 років була майже рівною трьом щорічним заробіткам цих робітників, або: протягом трьох років 7 млн. робітників у промисловості працювали на шкоду суспільству⁴⁸.

Гонка озброєнь поглинає величезні матеріальні багатства, які могли б бути використані для блага народних мас ФРН. На кошти, що в 1950—1964 роках були витрачені на воєнні цілі, можна було б: 1) збільшити заробітну плату всім трудящим, зайнятим в промисловості ФРН, щомісячно майже на 100 марок протягом 10 років; 2) виплачувати всім пенсіонерам щомісячно на 100 марок більше пенсії протягом 4 років; 3) побудувати приблизно 1 000 будинків відпочинку на 250 місць кожний, 6 000 дитячих садків по 100 місць, 600 санаторіїв по 100 місць, 8 000 восьмикласних шкіл; 4) забезпечити протягом десяти років стипендією по 150 марок в місяць 160 тис. студентів⁴⁹.

В Західній Німеччині на 1963—1964 рік не вистачало 2,5 млн. квартир⁵⁰, 180 тис. лікарняних ліжок, 50 тис. шкільних класів. Незважаючи на гостру житлову кризу, яку переживає ФРН, асигнування на житлове будівництво в 1964 р. скоротилися на 333 млн. марок⁵¹. За підрахунками експертів по школах, для будівництва 50 тис. класів необхідно всього 5 млрд. марок⁵², що становить менше $\frac{1}{5}$ витрат ФРН на озброєння в 1964 році. Для поліпшення обслуговування необхідні капіталовкладення в розмірі 4 млрд. марок, тобто 2,4 процента суми, витраченої на озброєння за 14 років. Тим часом витрати на охорону здоров'я в 1964 році при значному зростанні воєнних асигнувань залишилися на попередньому рівні, на пенсії було виділено приблизно лише половину необхідних коштів. По витратах на народну освіту з 60 країн, вказаних в 1964 році в списку ЮНЕСКО, ФРН зайняла 59 місце. Навіть міністр фінансів ФРН Дальгрюн при обговоренні бюджету на 1964 рік змушений був визнати, що за останні роки через надмірне зростання воєнних витрат багато потреб населення, особливо в галузі соціального забезпечення, залишилися незадоволеними⁵⁴. Західнонімецьке населення дорогою ціною розплачується за політику підготовки до війни, що її проводять правлячі класи боннської держави.

⁴⁷ Милитаризм. Разоружение. Справочник, М., 1963, стор. 91; газ. «Красная звезда», 24 червня 1964 р.

⁴⁸ F. Heinecke. Sieben Punkte für Frieden und Verständigung. Berlin, 1963, стор. 45.

⁴⁹ Підраховано за даними «Политика Бонна — политика агрессии и войны». Сборник материалов, М., 1960, стор. 154—155; газ. «Красная звезда», 24 червня 1964 р.

⁵⁰ В 1960 р. 31 тисяча гірників Рурської області ще жили в бараках або в бомбосховищах, які залишилися після другої світової війни (див. «Политика Бонна — политика агрессии и войны», стор. 155).

⁵¹ Журн. «МЭ и МО», 1964, № 8, Приложение, стор. 68.

⁵² Милитаризм. Разоружение..., стор. 178.

⁵³ Газ. «Красная звезда», 24 червня 1964 р.

В. О. РОМАНОВСЬКИЙ

УКРАЇНСЬКІ ГОРОДЯНИ І ПОЛІТИКА ЦАРСЬКОГО УРЯДУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

Українські міста Київ, Переяслав, Стародуб, Чернігів, Новгород-Сіверський, Ніжин та ін., користуючись магдебурзьким правом (правом на самоврядування), досягли вже в першій половині XVII ст. значного розвитку. Рік у рік тут зростало ремесло, утворювалися міцні ремісничькі організації, які постачали ринок різноманітною продукцією, що продавалась самими виробничниками. Але згодом і торговий елемент уже виділявся в особливу групу. Не тільки Київ, Переяслав, Чернігів були центрами торгово-ремісничької діяльності, але й такі міста, як Стародуб, Мглин, Миргород та ін. В Стародубі були в той час два торгові двори: один для місцевих купців, а другий — «для купців московських». Розвиток міських центрів сприяв створенню значного прошарку бюргерів (міщан), які займаються не тільки торгівлею та ремеслом, але й беруть на відкуп і в оренду різні прибуткові промисли. Розвиток міського ремесла і торгівлі ще в першій половині XVII ст. обумовив зростання впливу міст на політичне життя країни в другій половині сторіччя і сприяв зміцненню зв'язків України й Російської держави. Ось кілька фактів, які це підтверджують.

В історичній літературі давно вже поставлено питання про роль міст та міського населення в історії України у другій половині XVII ст. Ще Г. Карпов у своїй праці¹ зазначав, що між козацьким урядом, тобто між гетьманом і старшиною, з одного боку, і городянами, з другого — зараз же після визвольної війни Б. Хмельницького вже виникли значні незгоди, а пізніше і непримиренна ворожнеча. У своїй статті Карпов вважав за необхідне показати, що в епоху, коли козацтво мало повну перевагу, міста жили самостійно. Лише побіжно він з'ясовує відносини українських міст і російського уряду². Матеріали, якими користувався Карпов, — це документи, записи й грамоти, що стосувалися березневих переговорів 1654 р. і були видані в «Актах Южной и Западной России», т. X. Карпов зовсім не порушив питання про ставлення Хмельницького до міст, обминув кардинальне питання про основи політики возз'єднання України з Росією.

Після смерті Б. Хмельницького розвиток старшинського землеволодіння зробив величезні кроки. До рук полкової й генеральної старшини потрапили земельні володіння різних власників і в тому числі міські землі, яких було чимало. У Чернігові, наприклад, за грамотою Сігізмунда III, який дав місту магдебурзьке право, відмежовано було королівським ревізором Цехановичем на ратушний фільварк 30 волок землі (понад 575 га), на міський уряд — 36 волок (20 на вїтївство, 12 на бурмистрів, 4 на писарів)³. Місто Ніжин одержало на ратуш-

¹ Г. Карпов. Малорусские города в эпоху присоединения Малороссии к России, *Летопись занятий Археографической комиссии*, т. VI, СПб., 1877.

² Там же, стор. 2.

³ Д. Багалей. Магдебургское право в городах Левобережной Малороссии, *журн. Министерства народного просвещения*, 1892, кн. 3, стор. 8.

ний фільварк 30 волок, на війта — 20, на бурмистрів — 12, на писарів — 4.

При цьому слід мати на увазі, що в ті часи земля сама по собі ціни майже не мала, а вартість їй надавали «піддані», тобто залежні селяни. І ми бачимо, що разом з волоками місту даються у власність хутори, села, млини та інші прибуткові промисли. Навіть у тих привілейях містам, що не зазначено відмежованих волок, однаково згадується про землі, вигони, ліси, якими городяни можуть користуватися. Наприклад, привілей на магдебурзьке право, наданий місту Кролевець 1644 р., вказує на вільне користування орними, лісовими та сінокісними угіддями. Місто Переяслав одержало магдебурзьке право ще в 1585 р. від Стефана Баторія без зазначення в грамоті земельних меж і угідь. Однак рагуші належали численні хутори, якими володіли козаки ще за часів панування польських магнатів⁴.

За цілком правильним зауваженням Д. Багалія, «отвод земель, проведение городской черты, являлось как бы введением в магдебургское право»⁵. Тому всі міста Лівобережної України мали більш або менш значні володіння. Ця земельна власність служила для них джерелом забезпечення прибутків⁶.

Треба разом з тим сказати, що кількість міст, яким було надано магдебурзьке право, значно більша, ніж про це повідомляв Д. Багалій. Йому були відомі тільки ті міста, що зберігали своє привілейоване становище до кінця XVIII ст., тобто, крім Києва, ще Чернігів, Переяслав, Ніжин, Новгород-Сіверський, Погар, Почей, Мглин і Полтава. В другій половині XVII ст. магдебурзькими привілеями також володіли такі міста: Лубни, Миргород, Борзна, Гоголев, Пирятин, Кролевець, Липове-Городище, Остер, Козелець. Таким чином, близько двадцяти міст мали право на самоврядування, що свідчило про розвиток міського життя, ремесла, торгівлі, про роль міст в екопомічному житті країни.

За період з 1648 по 1663 рр. міське населення Лівобережної України пережило боротьбу претендентів на гетьманську булаву, бачило під стінами міст і польське військо, і татарські загони. Багато міст і сіл за цей час зникли й знову відроджувалися. За ці 15 років війни країна була виснажена і розорена. Ремісницьке і торгове населення міст зав'язувало нові й відновлювало старі економічні стосунки. Зростання виробництва й обміну приводило до встановлення взаємних зв'язків міст і областей. Так, наприклад, українські купці їздили за сіллю в далеку Галичину. Ще в 1656 р. до Б. Хмельницького приїздив російський посол Лопухін, який у розмові з гетьманом заявив, що до Путивля з українських міст приїздять торговці горілкою, привозять її по 20—30 і більше возів і продають руським людям, підриваючи цим прибутки царської казни⁷. У 1658 р. в своїй відписці Скуратов (посол до гетьмана Виговського) писав, що «черкасы в царствующий град Москву и в украинские города приезжают и покупают, что им надобно, заказу им о том нет»⁸.

Торгові зв'язки з Україною підтримувало і населення Росії. Багато прикордонних жителів Росії часто бували в українських містах і мали тут сталі контакти. В 1658 р. путивльський воевода писав царю:

⁴ Акты Южной и Западной России (далі — АЮЗР), т. V, стор. 106.

⁵ Д. И. Багалей. Назв. праця, стор. 8.

⁶ Там же.

⁷ Центральный державный архив древних актов (далі — ЦДАДА), Сибирський приказ, стбц. № 1467, арк. 74—76.

⁸ АЮЗР, т. IV, стор. 129.

«и путивльцы, государь, нам, холопам твоим, сказали, что путивльцем городским всяких чинов людем в Киев некоторыми мерами огнюдь пройти не мочно, потому что их, путивльцев, во всех черкасских городах и в селах, и в деревнях черкасы, и мещане, и черние люди многие знают»⁹.

У 1663 р. до Москви привезли горілку сосницькі козаки й продали на царський двір, але їм вчасно не сплатили гроші. Козаки подали прохання до царя, в якому писали: «служили мы тебе, великий государь, холопы твои, всякие твои государевы службы, и без нас... у которого винца укурят, а ныне взял в долг, позакладав женишок и детишек, привезли мы, холопы твои, к тебе в Москву воз беременных бочек вина, и то вино принято по твоему, великого государя, указу... но денег не выдано. Волочились мы в Москве 11 недель. По справке оказалось, что принято 1005 ведер и 5 кружек вина. Уговорились за ведро уплатить по 16 серебр алтын»¹⁰. Того ж року і стародубівські жителі привозили горілку до Москви — 20 возів і також продали його царському двору¹¹.

Продавали українські купці і так званій «красний товар», тобто текстильні вироби. В 1665 р. київський радник Гаврилов «приволокся к Москве, а с собою привез небольшое число кумачишком, и те кумачишки записал в таможене»¹².

Торгові зв'язки українського населення з російським ринком міцніли. У 1667 р. з Новгород-Сіверського району, з поташних буд Лазаря Барановича, надійшло до м. Вологди 211 бочок поташу. Через два роки знову до Вологди було привезено 251 бочку поташу¹³. Торгівля тривала і в наступні роки. В 1669 р. посланець Л. Барановича вимагав у Москві повернення взятого мита за 462 бочки поташу, продані в Вологді¹⁴. Взагалі торгівля між Україною й Російськими областями набуває в ті часи широкого розмаху. Українські купці щорічно з'являються в різних містах Російської держави, бувають і на Макаріївському ярмарку оптової торгівлі (під Нижнім Новгородом)¹⁵. В 1668 р. купці й жителі з Глухова були в Переяславі Залеському. Список їх передали гетьману, який порушив клопотання про сплату їм збитків¹⁶.

У січні 1669 р. до Москви прибули посланці гетьмана Многогрішного, які подали прохання звільнити «малороссийских городов торговых людей, которые были в городех задержаны и сидели в тюрьмах, и об отдаче им животов и всякой рухледи». Від цих затриманих купців було подано 9 чолобитних¹⁷.

У зв'язках з українськими містами був зацікавлений і царський уряд. Ще в 1649 р. посланий царем до Б. Хмельницького Григорій Неронов говорив гетьману: «да царское величество его, гетмана, и все войско Запорожское пожаловал, с торговых их людей, которые приезжают в царского величества порубежные города для торгового промыслу с товаров их своих государевых пошлин имать не велел»¹⁸.

⁹ АЮЗР, т. IV, стор. 200.

¹⁰ АЮЗР, т. V, стор. 183.

¹¹ Там же, стор. 221.

¹² АЮЗР, т. VI, стор. 50.

¹³ АЮЗР, т. VIII, стор. 58.

¹⁴ В. Ф. Эйнгорн. Очерки по истории Малороссии. Сношение малорусского духовенства с русским правительством, М., 1890, стор. 530.

¹⁵ В. Ф. Эйнгорн. Очерки по истории Малороссии. Сношения малорусского духовенства с русским правительством, М., 1890, стор. 569, примітка.

¹⁶ АЮЗР, т. IX, стор. 58.

¹⁷ АЮЗР, т. VIII, стор. 51.

¹⁸ Там же, стор. 310.

Пізніше, в 1666 р. київський воевода Шереметьєв писав царю: «ездят беспрестанно всяких чинов торговые люди с товары и с солью в Киев и в иные малороссийские города из неприятельских и изменничьих городов, а из твоих малороссийских городов всякие ж торговые люди с мелкими товарами, опрично хлеба, ездят в неприятельские города... и мы таких людей без твоего указа не пускать не смеем... и если заказ им учинить крепкой, и в твоих малороссийских городах соли и никаких товаров на одежду твоим государевым ратным людям отнюдь взять будет негде»¹⁹.

Кількість даних про торговельні відносини українських купців та про їх поїздки до міст Росії можна було б збільшити, але й наведених фактів досить, щоб показати зростання торгових зв'язків між Україною й Росією.

Це посилення обміну між областями було необхідною умовою і для міцних політичних відносин України з Росією. Зв'язок між областями приводив поступово до зростаючого товарообігу, концентрування невеликих місцевих ринків в один всеросійський ринок²⁰.

Отже, купецьке населення українських міст дедалі більше прагнуло до зміцнення економічних зв'язків з Росією.

Але одна ця обставина ще не визначала їх політичної активності в ті бурхливі часи. Внутрішня обстановка вимагала негайної відповіді на питання: на кого орієнтуватися, від кого чекати захисту.

Значне земельне майно, що належало містам, привернуло увагу козацьких старшин зразу ж після початку повстання Богдана Хмельницького. Ми маємо кілька охоронних універсалів Хмельницького, які застерігали полковників і урядників від зазіхання на міську власність і забезпечували містам їх права. Такі універсали Хмельницьким та його помічниками було видано Києву. Особливо характерним є універсал, виданий місту Чернігову з підтвердженням його права обирати вїта — главу міського управління. Турбуючись про те, щоб «порядок был и святая справедливость множилась» Хмельницький затверджує Івана Скиндера «войтом и дозорцей места (міста — *В. Р.*) и вольностей», що їх надано Чернігову за магдебурзьким правом. Вїт призначений довічно. Але, як зазначає далі Хмельницький, «войти до животние упривелование в чем дальшую конфирмацию от его королевской милости за сим листом нашим одержит, а тепер за сим универсалом нашим моцен ест (має право — *В. Р.*) і вишменованый вїт местом (містом — *В. Р.*) радити (розпоряджатися — *В. Р.*) і правити (управляти — *В. Р.*) і волосчанами (жителями сіл — *В. Р.*) здавна до міста належачими, то ест Слабином, Рудкою, Седнесчиною і іншими»²¹.

У названому універсалі привертають увагу слова Хмельницького, який передає чернігівському вїту Ів. Скиндеру особливу владу над територією міста і селами, що належать до чернігівської ратуші: «і товариство наше: полковник і сотники і всі козаки мають шанувати яко намістника нашого і ни в чем перешкоди не чинити. Особливо варуємо хто би який бив бунтовник, там же зараз мають карати не отсилаючи до нас, а до пререченого вїта нашого і намістника ниhto справи не має міти ни в чом, только ми сами». Таким чином, гетьман вважає вїта «своїм намістником» і двічі це підкреслює в універсалі²². Важ-

¹⁹ АЮЗР, т. VI, стор. 83.

²⁰ Див. В. І. Ленін. Твори, т. I, стор. 132.

²¹ Центральна наукова бібліотека АН УРСР. Відділ рукописів, № 152. 36. О. Лазаревського, № 33, Копія.

²² Документи Богдана Хмельницького, 1648—1657, К., 1961, № 83, стор. 147.

ливість цієї обставини стає зрозумілішою, коли зіставити її з рядом фактів і діями гетьмана пізнішого часу. Вже в Переяславських попередніх переговорах про возз'єднання України з Росією брали участь і міські власті, а потім до Москви поїхала не тільки делегація гетьмана, але окремо і представники Переяслава, а також інших визначних міст: Києва, Чернігова та ін. Важко уявити, що це було випадковістю. Навпаки, все говорить про те, що Б. Хмельницький свідомо й навмисно надіслав представників українських міст до Москви. Це можна пояснити тільки бажанням гетьмана знайти підтримку своєї орієнтації на Москву серед міського населення, явно настроєного на користь возз'єднання України з Росією.

Про те, що київські і чернігівські міщани зазнавали різних утисків з боку козаків і самого полковника, свідчить ряд документів. Перша делегація до Москви, відряджена для оформлення переяславських переговорів 1654 р., мала в своєму складі переяславських депутатів-міщан, які подали царському урядові королівські привілеї місту і цехам з тим, щоб підтвердити їх. Особливо депутати домагалися повернення місту земельних володінь і прибутків, які потрапили до рук козацької старшини, а саме: передмістя «Вал», городи, мостове з мостів, побудованих міщанами, побори з варіння пива, височування меду. Вони просили також пільг у відбуванні різних повинностей та сплаті податків. Царський уряд, який ще погано розбирався в місцевих умовах, підтвердив міські привілеї в загальних виразах. Але міщан це, очевидно, не задовольнило, бо вони подали царю нову чолобитну і просили точно зазначити, що передмістя з хатами та приміськими городами повинно бути повернено місту, а крім того, зажадали особливого привілею — звільнити місто від постачання півдів і утримання проїжджих гонців та послів. Переяславці хочуть тільки «царському пресветлому величеству кланяться» і йому одному підкоряться²³.

Після переяславських міщан побували в Москві представники Києва. Вони також пред'явили привілеї, що їх дали польські королі і великі князі литовські, і також дістали підтвердження цих привілеїв. Але крім цього, кияни просили повернути місту села, які були пожалувані «руськими великими князями»: Димер, Демидово, Козаровичі, Глібовку, Ясногородку, Холм, Туровче, Мокрець, Петрівці, Преорку, Мостище, Креничі, Крюковщину, Вигурівщину і Рожівку, а також Котир-річку і Сирець-річку з млинами на них²⁴. Ці великі володіння були відібрані у Києва ксьондзами і шляхтою, а «тепер всіма цими місцями владеют козаки»²⁵. На це прохання московський уряд відповів ухильно: «как служба минет, тогда государев указ будет; а ныне для службы полковника оскорбитъ нельзя»²⁶.

Ще раніше, як ми бачили, самому гетьману доводилось не один раз давати універсали на охорону міських прав і привілеїв. Однак збіг обставин був таким, що міщанство втрачало і своє майно, і свої права та пільги. Прикладів, що доводять таке становище, можна навести безліч. Факт видачі численних охоронних грамот від царів і ще більша кількість універсалів, які давались містам гетьманом, свідчать про напружену класову боротьбу між феодалами, українською старшиною і міщанами. У цій боротьбі міста втрачали свої земельні володіння, зазнавали скорочення прибутків, терпіли від втручання гетьманських

²³ АЮЗР, т. X, стор. 535—536.

²⁴ Там же, стор. 626.

²⁵ Там же.

²⁶ Там же, стор. 656—658.

і полковницьких властей в магістратські справи; цехові ремісницькі організації змушені були безкоштовно працювати на козацьких старшин і т. д. Міщанство розорялось частими військовими постанами і різними зборами продовольства, стаціями (податок на військо), терпіло від нескінченних війн. Документи цього часу сповнені скаргами на козацькі насильства. Щодо цього характерним є повідомлення, надіслане у 1657 р. послом царя І. Желябужським²⁷, який розповідав про свою бесіду з Стародубським війтом. З цієї бесіди ми дізнаємось, що представник стародубського міщанства був повністю в курсі політичних подій. Він знає, що козацький гетьман і трансильванський князь Ракочі почав війну з Польщею, бажаючи здобути польську корону; що поляки пропонували цю корону царю Олексію Михайловичу, якому стародубці присягали на вірність. Для міщан були незрозумілими накази козацького начальства зміцнювати міста й готувати військове спорядження, а тому вони заявляли: «Присягали царю, а владеет нами гетман и ныне мы от их владения в конец погибаем»²⁸.

Майже всі жалувані грамоти царя і гетьманські універсали містам починалися із згадки про те, що скаржилися нам міщани такого-то міста і просили захисту, бо «с ратушных сел козаки емлют подводы и жителей загоняют к себе на работу»²⁹. І далі: «Да с них же, мещан, емлют черниговские полковники для работы мастеровых людей — плотников, сапожников, рыбаков, портных, мастеров серебрянников, лучников, седельников, кузнецов, гончаров, пильщиков, музыкантов, слесарей, бочаров и за работу тем мастеровым людям ничего не платят, да сверх того они же, полковники, емлют с них, мещан, подводы для всякой своей работы»³⁰.

Не буде перебільшенням сказати, що в XVII—XVIII ст. (з 1648 р. до 1782 р.) точилася безперервна боротьба міщан з українською старшиною. Про це свідчать справи Стародубського³¹, Чернігівського³² та інших магістратів. Треба сказати, що в цій боротьбі майже незмінно одержували верх козацькі старшини, і невідповідно слабші міста втрачали своє привілейоване право. Наприкінці XVIII ст. налічувалось тільки 11 міст, які зберегли це право.

Природно, що населення українських міст економічно було зацікавлене в зв'язках з Російською державою і у неї шукало захисту своїх прав.

Таке становище ніяк не влаштувало гетьмана Брюховецького, який хотів зміцнити свою владу і збагатити за рахунок прибутків від міського і сільського населення, вбачаючи головну перешкоду для досягнення своєї мети в опорі городян. Щоб уникнути цього або принаймні ослабити їх опозицію, Брюховецький розпочинає жорстоку боротьбу з містами. Як тільки польський король з своїм військом залишив Лівобережну Україну, гетьман почав справжній похід проти міст. Він насамперед зажадав підкорити своїй юрисдикції міське населення, щоб міщани підлягали управлінню гетьмана нарівні з козаками. Зокрема, податки з міщан повинні були надходити у гетьманську казну³³.

У січні—лютому 1665 р. Брюховецький відрядив до Москви свого

²⁷ Издано в Русской публичной библиотеке (далі — РПБ), т. VIII, СПб., 1884.

²⁸ РИБ, т. 8, с. б. 1240.

²⁹ Генеральное следствие Черниговского полка, грамота г. Чернигову, стор. 353.

³⁰ Там же.

³¹ ЦДІА УРСР, ф. 208, Справа Стародубського магістрату.

³² Там же. Справа Чернігівського магістрату.

³³ АЮЗР, т. IV, стор. 263.

посла Ст. Шубу, порушивши питання про те, щоб відібрати привілеї у міст, бо «в тех привелеях двоедушие в мещанах обретаея»³⁴.

Висунувши обвинувачення в політичній неблагонадійності міст, гетьман просив царя Олексія Михайловича, «чтоб всех купцов и мещан богатых везде в городах живущих, на росписи писати и на них подати положить». Але київські міщани розстроїли цей план. Вони упресли київського воеводу не допустити цього перепису³⁵. Брюховецький скаржився царю на дії воеводи Чаадаєва і просив, щоб воеводі було наказано «не потакать киевским мещанам». Щоб мати свободу дій у боротьбі з міщанами, Брюховецький звернувся до царя за дозволом дати йому чисті бланки з печатками, куди він міг би вписати потрібний йому указ і цим забезпечити «повиновение городов своей власти»³⁶.

Але не тільки в цих діях виявилась політика Брюховецького як старшинського автономіста. Він ретельно охороняв свою владу від втручання і тиску з боку воевод³⁷. Гетьман бажав розширити і свої зовнішньополітичні зв'язки. Він просив царя дозволити йому ввійти в зносини з німецьким імператором і кримським ханом³⁸.

Найбільше він, звичайно, тримався за матеріальну основу своєї влади, контролюючи прибутки, що надходили у казну. Брюховецький розумів, що неможливо зовсім ігнорувати Батуринську угоду³⁹ і нічого не давати царським ратним людям, а тому стаття угоди про здачу помольного хліба на утримання царської раті виконувалась точно. Так, одержавши 25 січня 1665 р. царський наказ надіслати до Києва хлібні запаси, Брюховецький вже 28 січня повідомляв царя, що він «писал до дозорщика скарбу войскового Роману Ракушке, чтоб хлебные запасы в Киев для ратных людей... прислал из ближайших городов вскоре, и не такмо чтоб ныне за указом вашего царского пресветлого величества для ратных людей хлебные запасы в Киев давал, но и преж сего в Чернигове и в Нежине ратным людям будучим хлебные запасы давал ныне вновь с мельниц приходящие запасы по указу вашего... величества велю давать»⁴⁰.

У другому листі гетьман підтверджує, що він виконав царський указ і наказав роздати 1 000 четей різного хліба в Києві, а також у Ніжині, Чернігові і Переяславі⁴¹. Але підкреслюючи свою покірність царській волі, гетьман проводить лінію проти міщан: «в Запорожском войске многие скорбят, что в Киеве из Польщи, из Львова, из Білої Церкви та иных неприятельских городов принимают и отпускают, а ратных людей, присланных для защиты Киева, мещане принять не хотели»⁴².

Наполегливість Брюховецького в боротьбі з містами скоро дала свої наслідки. Через думного дворянина Я. Т. Хітрово, призначеного воеводою на Україні, Брюховецький одержав царський указ, за яким гетьман мав відібрати у міст всі привілеї на «магдебургії» (самоврядування) і надіслати їх до Москви. Цього тільки й треба було Брюховецькому, який вважав самоврядування однією з найважливіших пе-

³⁴ АЮЗР, т. V, стор. 238.

³⁵ Там же, стор. 244.

³⁶ В. Ф. Эйнгорн. Назв. праця, стор. 278.

³⁷ АЮЗР, т. V, № 78, 108, 122, 127; т. VI, № 41, стор. 103.

³⁸ В. Ф. Эйнгорн. Назв. праця, стор. 275.

³⁹ Після обрання Брюховецького гетьманом до нього у Батурин приїхав царський посол, з яким укладено було угоду про утримання руських військ та обговорено інші питання. Див. Н. М. Бантьки-Каменський. Источники, т. I, стор. 131 і далі.

⁴⁰ АЮЗР, т. V, стор. 247.

⁴¹ Там же, стор. 253.

⁴² Там же.

решкод для консолідації і зміцнення гетьманської влади. Але в здійсненні цих прагнень гетьман зустрів велику протидію з боку єпископа Мефодія й київського воеводи Чаадаєва. Указ гетьман одержав на початку квітня, під час перебування в Каневі. Сюди ж у справах приїхав і вїт Д. Полоцький. Гетьман наказав Полоцькому негайно віддати всі королівські грамоти, а для цього воевода повинен був послати нарочного до Києва за привілеями. Гонець поїхав до Києва, але тут йому воевода Чаадаєв заборонив везти грамоти до гетьмана, зваживши, треба думати, на слізне прохання київських міщан і, напевно, при енергійній підтримці їх єпископом Мефодієм.

Брюховецький розлютувався і писав царю 17 квітня 1665 р., що воевода Чаадаєв «помазаника божия святий государский указ ни во что поставил, с привілеями королевскими мешчанам киевским ехать ко мне запретил и посланца войтова с немалым бесчестием и досадою в Канев отпустил»⁴³, хоч свідчення на листі «от войта киевского подано явно и сказывал устно».

Поки точилися суперечки між гетьманом і магістратськими чиновниками про королівські привілеї (що, зрештою, підтвержені були й Олексієм Михайловичем), питання це знову переглянули в Москві, куди весною 1665 р. приїхав єпископ Мефодій Филимонович, якого перед від'їздом міщани слізно просили підтримати їх перед царем. Листонової чолобитної про це вони не дали Мефодію, бо боялись гетьмана. Филимонович пропонував так розв'язати питання про українські міста: воеводам Київському, Ніжинському і Переяславському треба надіслати укази, щоб захищали міщан, не давали Брюховецькому взяти владу над ними, до чого, звичайно, гетьман докладе зусиль, скориставшись відсутністю на Україні Мефодія. Слід забезпечити містам самоврядування — нехай вони судяться своїм судом, а щоб гетьман у цю справу не втручався. Збори й доходи з міщан повинні надходити в царську казну, а не в гетьманську скарбницю. Міщани дуже хочуть цього. Треба обмежити свавілля гетьмана і старшин, а податки з українських підданих мають йти на царя. Для ратних царських людей потрібно хліб збирати, а для козаків — гроші, за угодою, укладеною з гетьманом в Гадячі. У клопотанні єпископа зазначалось: «Тепер с миру берут подати, а не знать, где девают, войську, певне (дійсно — В. Р.) ничего немаш». «Як обачиши з реестров много побрано в сем же годе з Северских городов — Стародуба и прочих. Нашим людям не страшны подати... только страшны батоги и кнуты»⁴⁴.

Результатом такого енергійного втручання була постанова боярської Думи 1 червня 1665 р., яка скасовувала лютневу ухвалу про те, щоб відібрати привілеї у міщан. У новій постанові вказувалось: «ныне старых привелеев у мешчан взять не доведется»⁴⁵.

Так боротьба гетьмана Брюховецького з городянами закінчилась для нього невдачею. Це обумовило і дальший провал усіх його планів.

Однак свого ворожого ставлення до міст гетьман не змінив, і під час перепису 1666 р. це постійно проявлялось.

Коли в 1668 р. вибухло повстання, в якому головну роль відігравали козаки й селянство, то українські міста в більшості своїй залишились лояльними щодо російського уряду. Про це писав новий гетьман Дем'ян Многогрішний, повідомляючи царський уряд. Це свідчення, безперечно, доводить, що в основі цього руху були не національні, а класові взаємовідносини.

⁴³ АЮЗР, т. V, стор. 271.

⁴⁴ ЦДАДА, Сибирський приказ, Стбц. № 771 (обш. 6815), арк. 496.

⁴⁵ В. Ф. Эй и г о р и. Назв. праця, стор. 297.

В. П. ПЕТРОВ

ДАВНІ СЛОВ'ЯНИ V—VIII ст. (ЛІТОПИСНІ ДАНІ В СВІТЛІ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ)

Період передісторії Київської Русі, що охоплює V—VIII ст., лишається найменш розробленим в історії Української РСР. Якщо історики згадували цю епоху, то обмежувалися переважно відомостями, поданими в Початковому літописі. Незначний матеріал з кількох літописних цитат визначав обсяг і зміст викладу: 1) свідчення про найдавніше перебування слов'ян на Дунаї («сели суть словени по Дунаєви»); 2) згадка про наступне розселення їх з Наддунайщини («от тех словен розидошеса по землі»); 3) перелік давніх слов'янських племен, пов'язаний з визначенням географічних меж слов'янської етнічної території по Дунаю, Мораві, Віслі, Дніпру («седоша по реце именем Морава и прозвашася морава», «седоша по Висле, и прозвашася ляхове», «седоша по Днепру и нарекошася поляне, а друзии деревляне...»); 4) екскурс в минуле полян, поділений на три етапи — «до сея братия» (легендарні Кий, Щек і Хорив); брати як родоначальники династії і засновники міста Києва; після їх смерті («по смерти братия сея»). До цього додаються звістки про вторгнення в Наддунайщину болгар, волахів, аварів (обрів), угрів, про залежність полян від хозарського каганату та про взаємини між полянами і древлянами («по сих же летех, по смерти братия сея, быша обидими древлями и инеми окольними») ¹.

Неповнота цих уривчастих і розрізнених звісток очевидна. У кожну з них можна вкласти перше-ліпше тлумачення, той або інший зміст відповідно до історіографічних тенденцій і поглядів дослідника.

Лише останнім часом з'явилася можливість вийти за рамки свідчень письмових джерел і розширити джерелознавчу базу за рахунок досягнень археології. Досі в розпорядженні вчених були виключно окремі речі (ювелірні вироби, монети та ін.) з поодиноких знахідок. На сьогодні становище змінилося. Розкопки поселень і могильників, які велись протягом 1955—1956 рр. в області Подніпров'я — Побужжя по ріках Південний Буг, Тетерів і Тясмин, дали науці документацію високої історичної цінності ².

Щоправда, завдання прочитати письмові джерела по-новому, в світлі здобутих щойно археологічних матеріалів, поєднати їх, взаємно перевірити досить складне. Нерозробленість методики такого роду досліджень, брак досвіду в користуванні надбаннями розкопок як історичними джерелами породжує чималі труднощі. До цього приєднується ще одна обставина, а саме тягар усталених, здавна засвоєних історіографічних концепцій, для критичного перегляду яких бракувало належних підстав.

Почнемо з літописної згадки про Дунай як місце первісної осілости давніх слов'ян. Як треба розуміти це повідомлення? Звичайно, ця літописна довідка заперечується. Твердженню літопису про дунайську

¹ Летопись по Ипатскому списку, СПб., 1871, стор. 3—5.

² Матеріали цих розкопок опубліковані у зб. «Славяне накануне образования Киевской Руси. Материалы и исследования по археологии СССР», № 108, М., 1963, стор. 1—387.

прабатьківщину, про сталу осілість слов'ян на Дунаї протиставляється діаметрально протилежна теза про колонізаційний рух слов'ян, про їх постійне прагнення на південь, у Причорномор'я, на Дунай, до кордонів Візантії.

Це давня теза. Положення про «рухливість слов'ян», ідею слов'янського колонізаційного руху В. Й. Ключевський поклав в основу розробленої ним теорії слов'янського етногенезу. Він писав: «Це було повільне пересування з зупинкою в Карпатах, що тривало з II до VII ст. Авари дали поштовх дальшому руху карпатських слов'ян у різні сторони. В V і VI ст. в Середній і Східній Європі звільнилося багато місць, залишених германськими племенами... Аварська навала так само вплинула на слов'янські племена, просунувши їх на спустілі місця». «VII ст.,— читаємо далі,— було часом, коли, в тому або іншому зв'язку з аварським рухом..., по місцях, де колись панували готи, почали розселюватися східні слов'яни, як перед тим в країні, де раніш сиділи вандали і бургунди, тоді ж розселювалися ляхи»³.

Етноси перебувають у русі. На зміну одному етносу приходять інші. Все зводиться до пересувань, до зміни територій та до більш або менш тривалих зупинок у цих «етнічних мандрівках». Ця концепція ще й досі користується визнанням. В «Очерках истории СССР» стверджується: «Перші історичні відомості про слов'ян застають їх не в нерухомості, а в русі: слов'яни змішуються з сарматами (очевидно, проникаючи на південь, в сарматські степи) і в своїх походах доходять до Дунаю»⁴.

Найбільш послідовно ідею «слов'ян у русі», як провідну настанову в теорії слов'янського етногенезу, розвинув О. О. Шахматов. За Шахматовим, основне завдання полягає в з'ясуванні «напрямку руху», визначенні «географічної основи, звідки пішли рухи окремих племен»⁵. Як і Ключевський, він вважав, що слов'яни постійно пересувалися з місця на місце. В VI ст., наприкінці V ст., «визволившись від гуннського панування, східні слов'яни скерували свої рухи до нижнього Дунаю», «присунулися до Дунаю і кордонів імперії»⁶.

Теорія Шахматова набула значення керівної норми. Вона лягла в основу розв'язання проблеми «Візантія і слов'яни в V—VII ст.» у наш час (30—40-і роки) в працях О. В. Мішуліна, М. В. Левченка, В. Пічети. Тим-то, в «Очерках...» фраза «По мнозех же временах сели суть словени по Дунаеви» сприймається не інакше, як вказівка на колонізаційний потік слов'ян у VI—VII ст., скерований до Дунаю. Слов'яни Наддунайщини ж розглядаються як переселенці, нова людність, їх селища — як різноплемінний рухливий табір та їх житла як тимчасові оселі⁷.

Проти згаданої теорії у свій час виступив П. Шафарик у своєму класичному творі «Слов'янські старожитності», який, до речі, не втратив наукового значення до наших днів. Торкнувшись питання про слов'ян на Дунаї, Шафарик спинився на виразі Прокопія Кесарійського (550—554 рр.) — «у давнину»: «Та колись навіть ім'я у слов'ян і антів було одне й те саме. У давнину обидва ці племені... жили, займаючи країну розкидано, окремими селищами. Тому їм і землі треба багато.

³ В. О. Ключевский. Курс русской истории, часть I, М., 1937, стор. 106—107.

⁴ Очерки истории СССР. Кризис рабовладельческой системы и зарождение феодализма на территории СССР. III—IX вв., М., 1958, стор. 30.

⁵ А. А. Шахматов. Древнейшие судьбы русского племени, Пг., 1919, стор. 4.

⁶ Там же, стор. 5, 6, прим. 1.

⁷ Див. Очерки..., стор. 32.

Вони живуть, займаючи більшу частину берега Істра по той бік ріки»⁸. Шафарик виділив у наведеному тексті слова «у давнину» і послався на другий випадок вживання того ж виразу у Прокопія: «У цих племен, слов'ян і антів урядуює не одна людина, але з давнини вони живуть у народоправстві (демократії)»⁹. «Отже,— робить висновок П. Шафарик,— слов'яни вже «у давнину» були відомі грекам і римлянам під ім'ям, спільним цілому народу... Оскільки Прокопій після цього додає, що величезні задунайські землі становлять їх оселі, аж ніяк не кажучи про їх вторгнення туди, звідки б то не було, то, безсумнівно, він дотримувався саме тієї думки, що слов'яни здавна вже жили і були відомі іншим у цих краях»¹⁰.

Міркування П. Шафарика мають певну підставу. Принаймні Йордан, сучасник Прокопія, в ті ж роки, що й останній, описує слов'ян на Дунаї не як переселенців, а як постійних мешканців земель, які суцільним масивом простяглися від Дунаю далеко на північ і схід. За Йорданом (551 р.), «склавени живуть од міста Новіетуна та озера, що зветься Мурсіанським (тобто від Дунаю — В. П.) до Данастра, а на північ — до Віксли (Вісли.— В. П.)... Анти, найдужчі з обох племен, поширюються від Данастра до Данапра, там, де Понтійське (Чорне.— В. П.) море утворює вигин»¹¹.

В. Й. Ключевський, як ми бачили, пов'язував розселення слов'ян по Дніпру і Віслі з аварською навалою, отже з VII ст. Такої ж думки дотримувався Шахматов, говорячи про «розселення слов'ян після аварської могутності»¹². Обидва вони помилялися. Йорданові слов'яни на Дніпрі і Віслі відомі вже в першій половині VI ст.

Сполучаючи відомості літопису, Йордана і Прокопія, доводиться визнати, що Наддунайщина, тобто територія по Дунаю, «кде ныне Угорская земля и Болгарская», разом з Подніпров'ям і Повіслянням, входили до складу земель слов'янського етнічного масиву, принаймні, з початку VI ст. Таким чином, Дунай становив собою крайню, найбільш південну прикордонну смугу, куди в цей час досягала корінна слов'янська територія.

Характерно, що літопис і Йордан однаково визначають територію і спосіб слов'янського розселення. Якщо, за Йорданом, слов'яни жили в межах Дунаю, Дніпра і Вісли, то в літописі окреслено той самий простір і названо ті самі ріки. Слов'яни селилися по ріках, які літописець називає, перелічуючи племена: «сели суть словени по Дунаю»; «седоша по Висле і прозвашася ляхове»; «седоша по Днепру и нарекошася поляне, а друзии деревляне» і т. д. Відміна між викладом у Йордана і в літописі обмежується тим, що в літописі згадано р. Мораву, тоді як у Йордана ця згадка відсутня («седоша по реце именем Моравы и прозвашася моравы, а друзин чеси нарекошася»).

Звернімося до археологічних джерел. При цьому треба зробити деякі застереження. Справа в тому, що археологічні матеріали самі по собі аетнічні. Речові знахідки не несуть на собі жодних етнічних прикмет або ознак. Проте це зовсім не значить, що археологічні матеріали нічого не дають для етногенетичних визначень і досліджень. Навпаки, вони дозволяють поставити ряд проблем і не тільки поставити, але й наблизитись до розв'язання найскладніших з них, які за письмовими,

⁸ Прокопій из Кесарии. Война с готами, кн. VII, § 14, 29—30, М., 1950, стор. 297—298.

⁹ Прокопій из Кесарии. Назв. праця, стор. 297.

¹⁰ П. Шафарик. Славянские древности, т. I, кн. 1, М., 1837, стор. 108—109.

¹¹ Иордан. О происхождении и деяниях гетов, М., 1960, § 35, стор. 72.

¹² А. А. Шахматов. Древнейшие судьбы русского племени, стор. 5.

мовними та іншими джерелами або зовсім не фіксуються, або фіксуються занадто наближено й невизначено.

Матеріальна культура першої половини I тисячоліття н. е. це — т. зв. черняхівська культура (за місцем розкопок в с. Черняхові Обухівського району). В. В. Хвойка, який відкрив її в 1899—1900 рр., датував черняхівську культуру II—V ст. Як показали наступні розкопки, вона була поширена на величезному просторі від рр. Тетерева і Десни на півночі до р. Дінця на сході, до верхів'їв р. Вісли на заході та до нижнього Дніпра, Прута і Дунаю на півдні і південному заході.

Черняхівська культура вражає своєю однотипністю. При певних локальних відмінах черняхівські пам'ятки типологічно скрізь однакові, наприклад, Лохвицький могильник на р. Артополоті, притоці р. Сули, Косанівський на р. Південному Бузі, в с. Малаештах на Пруті. Такі самі, за своїми типологічними ознаками, синхронні пам'ятки тієї ж доби у верхів'ях р. Вісли і на р. Дунаї¹³.

Для правильного розуміння характеру і змісту історичного процесу, що зумовив поширення матеріальних пам'яток черняхівської культури на всій зазначеній території в межах Дніпра, Дунаю і Вісли, слід взяти до уваги, що типологічна єдність — це основоположна єдність соціально-економічних явищ, конкретне свідчення про однаковий ступінь суспільного розвитку, такий же самий рівень і відповідну структуру виробництва.

Сотні поселень, обслідуваних на сьогодні в межах окремих районів і областей, вказують на густу заселеність, а подекуди і перенаселеність країни. У світлі цих даних відпадає можливість говорити про будь-яку рухливість місцевої людності у черняхівську добу, а рух і переселення розглядати як форму організації, що визначає собою суспільну структуру доби II—V ст.

Такою є конкретно-історична сторона справи, з'ясована дослідженнями археологів протягом часу, що минув після відкриття В. В. Хвойкою у 1899—1900 рр. у Ромашках і Черняхові пам'яток черняхівського типу. Археологічні розкопки дозволили встановити важливі історичні факти. Як зазначено вище, пам'ятки черняхівського типу трапляються на території від Дніпра до Дунаю і Вісли, тобто, іншими словами, вже в першій половині I тисячоліття виявляється процес консолідації типологічно єдиної культури в межах сталої території.

Неважко помітити, і дослідники все частіше останнім часом звертають на це увагу, що територія поширення черняхівської культури в II—V ст. збігається з територією, яку в V—VIII ст., за свідченнями літопису, Йордана і Прокопія, займали давні слов'яни.

Ось факти, з якими не можна не рахуватися при постановці питання про співвідношення культурно-типологічних і територіальних утворень у першій і другій половині I тисячоліття. Культури змінюються, територія їх поширення на обох історичних етапах лишається та сама.

Це зовсім, проте, не значить, що у нас є підстави ототожнювати етнічно населення однієї і другої доби, як це робиться досі. Етногенетичний процес, як він здійснювався на зазначеній території у черняхівські часи (II—V ст.), проходив зовсім в інших історичних умовах, ніж

¹³ Пор. зауваження Раду Вульпе з приводу розкопаного ним могильника в Ізвоарі на р. Бистриці (Румунія): «Інвентар виявлених в Ізвоарі поховань III—IV ст. належить культурі, відомій на Україні під назвою черняхівської. Ця культура, репрезентована в могильниках і поселеннях, досягла великого поширення в Румунії». (Radu Vulpe. Izvoare, săpăturile, 1936—1948, Бухарест, 1957, стор. 358—359). Див. Г. Діакоу. К вопросу о культуре Сыштана — Черняхов на территории РНР в свете исследования могильника в Тыргшоге, Дакия, т. V, н. с. 1961, стор. 415—428.

у третій чверті тисячоліття (V—VIII ст.), коли, як висловлюється Ф. Енгельс, з баговиння римського світу утворилися нові держави і виростили нові національності¹⁴.

Було б істотною помилкою не рахуватися з цими застереженнями. Етнічні утворення II—V ст. і наступної доби аж ніяк не тотожні. Спадкові зв'язки між ними здійснювалися через ґрунтовні зрушення, суспільні катастрофи, які на окремих територіях межували з суцільним винищенням місцевого населення¹⁵.

На черзі друге питання: про племінний лад у давніх слов'ян, про розчленування їх на окремі племена, як це висвітлюється в літописі. Відомості літопису про слов'янські племена і народності та про їх суцідів становлять одне з найважливіших джерел історії давніх слов'ян, як зазначає Ф. П. Філін¹⁶.

Перелік слов'янських племен, як відзначалось вище, пов'язується в літописі з визначенням етнічних меж і географічних територій слов'янського розселення. Цілком природно виникає питання, чи племінний поділ східних слов'ян на полян, древлян, сіверян, уличів, тиверців і т. д., засвідчений літописом, властивий лише V—VIII ст., чи, може, ці ж племена існували в III—IV ст., і ми можемо говорити про полян, древлян, сіверян також і за черняхівських часів?

Це дуже важливе питання. Від його розв'язання залежить, чи маємо ми якісь підстави говорити про наявність сталих культурно-етнічних ознак в матеріальній культурі окремого племені, чи для цього достатніх доказів у нас немає? Плем'я — історична категорія. Як і кожна інша форма суспільної організації, плем'я є витвір і продукт певної історичної епохи. Кажучи про племінне розчленування східних слов'ян у другій половині I тисячоліття, ми повинні пам'ятати, що це відбувалося у межах усталеної етнічної єдності. Плем'я на даному етапі становило функцію, відображення етноса. Примат належав елементам етнічної спільності, а не факторам племінної розчленованості, хоч остання ще зберігала свою дійовість і своє історичне значення.

У V—VIII ст. основною формою суспільної організації було слов'янство як етнічна цілісність, але аж ніяк не плем'я. Це чітко підкреслює літопис: «Се бо токмо словенськ язык в Руси: поляне, древляне, новгородьци, полочане, дрьговичи, север, бужане, зане седоша по Бугу, послеже же вельяныне»¹⁷. Або: «Полям же живущем особе, якоже рекохом, сущем от рода словенська, и нарекошася поляне, а древляне от словен же, и нарекошася древляне»¹⁸. За текстом літопису, поляни, древляни, дреговичі, сіверяни тощо походять всі «от рода словенська», і у всіх той самий «словенск язык».

Археологічні матеріали підтверджують це. Згадані в літописі слов'янські племена виступають як носії однієї загальноетнічної матеріальної культури. Залишки селищ VI—VIII ст. на Південному Бузі в сс. Семенки, Самчинці, Скибинці, розкопані П. І. Хавлюком, за типом матеріальної культури, яку вони репрезентують, не відрізняються від синхронних пам'яток на р. Тясміні (в сс. Стецівка, Пеньківка), хоч це пам'ятки не лише різної територіальної, але й різної племінної приналежності.

Більше того, ще в 20-х роках С. С. Гамченко відкрив на р. Тете

¹⁴ Див. Ф. Енгельс. Походження сім'ї, приватної власності і держави, К., 1955, стор. 143.

¹⁵ В. П. Петров. Давні слов'яни та їх походження. До проблеми слов'янського етногенеза, «Український історичний журнал», 1963, № 4, стор. 36—44.

¹⁶ Ф. П. Філін. Образование языка восточных славян, Л.—М., 1962, стор. 8.

¹⁷ А. А. Шахматов. Повесть временных лет, том I, Пг., 1916, стор. 10.

¹⁸ Там же, стор. 11—12.

реві в с. Корчак, поблизу м. Житомира, могильники з керамікою, яка знаходить собі прями аналогії в кераміці т. зв. «празького» типу, властивій для пам'яток як на р. Мораві в Карпатській улоговині, так і для пам'яток Наддунайщини.

Іншими словами, справа йде про єдину, типологічно спільну матеріальну культуру, властиву для всіх слов'ян, однакову як для східно-слов'янських племен Подніпров'я і Побужжя (древлян, бужан, волинян, уличів тощо), так і для морав'ян і чехів на заході та для дунайських слов'ян на півдні.

Ще одна характерна риса. Розповідаючи про племінне і територіальне розселення слов'ян, літописець називав виключно ріки: «суть словени до Дунаєви», «седоша на реце именован Морава», «седоша на Висле», «седоша по Днепру», «седоша на Десне и по Семи и по Суле». Чому?.. Нагадаймо, що за повідомленням псевдо-Маврикія, слов'яни селилися «в лісах, коло труднопрохідних річок, боліт і озер»¹⁹. Те саме стверджував Йордан. За Йорданом (§ 35), слов'яни не мали міст, а замість того були «у них болота і ліси». Іоанн Ефеський, розповідаючи про перші вторгнення слов'ян та про слов'яно-візантійські війни, визначав їх як мешканців «дрімучих лісів». «Вони вшановують ріки», свідчив Прокопій Кесарійський (III, § 14, 24).

Це все якнайкраще відповідає даним археологічних розкопок, які підтвердили, що давні слов'яни жили по річках, в низинах річкових заплавл. Їх селища розташовувалися на заплавлних острівцях, відокремлених від берегів річки, серед боліт, озер і лісів. Саме в цих топографічно-ландшафтних умовах розміщені селища близько сс. Стецівки і Пенківки.

П. І. Хавлюк, який протягом ряду років досліджує ранньослов'янські селища Середнього Побужжя на Поділлі (Вінниччина), пише: «З усіх відомих нам на середній течії Південного Бугу селищ жодне не розташоване на віддалі від ріки або ж на плато». «Ліси вкривали плато, присунувшись щільно до ріки»²⁰.

Наявні відомості дозволяють з'ясувати структуру племінних територій досліджуваної доби. Те, що поселення V—VIII ст. тяглися вздовж течії рік, зумовлювало їх відокремленість. Прокопій мав рацію, стверджуючи, що сучасні йому слов'яни жили «розкидано», «окремими поселеннями». На сьогодні це вже доведено.

Цілоком інакше заселяли землі у попередню добу. Людність черняхівських часів освоювала територію суцільно. Селища розташовувалися не в заплавах річок, а над заплавою, не в низинах і не на острівцях, а на схилах плато та на самому плато, на відкритих польових просторах.

Зважаючи на кількість відомих поселень, на густоту їх розташування, на масову заселеність території можна припустити, що все це при розвиненому орному хліборобстві повинно було неминуче призвести до значного збезлісіння краю, а почасти навіть взагалі до суцільного винищення лісів. Поле наступало на ліс.

До цього приєднується ще одна обставина. У черняхівську добу в основі суспільно-територіальної організації лежало не одне окреме поселення, а група. Наявність таких гніздових поселень спостерігається в усіх краще обстежених районах області поширення черняхівської культури. Немає сумніву, що на даному історичному етапі починає складатися верв.

¹⁹ Стратегікон, XI.

²⁰ П. І. Хавлюк. Раннеславянские поселения Семенки и Самчинцы, МИА, № 108, М., 1963, стор. 349.

Черняхівська доба — доба розвиненого ремесла і простого товарного господарства. На сьогодні нам відомі гончарні випалювальні печі при значному числі черняхівських поселень, як, наприклад, в Пересічному, Опішні, Флорівці, Микільському, Журівці, Будештах, Слободзеї, Луці-Врублівецькій, Неслухові, Лепесівці, Голині, Іголомі, Тропішові, Костельниках і т. д. Ллячки для плавки металу, знайдені в Радуцківці, Журівці, Лепесівці, свідчать, що не тільки глиняний посуд, але також вироби з металу (фібули, пряжки тощо), не довозилися звідкись, а вироблялися в місцевих майстернях місцевими майстрами.

Цілком очевидно, що ремісники, які виробляли посуд, ювелірні прикраси, знаряддя виробництва, обслуговували не лише общинників свого села, але й сусідніх селищ, мешканців навколишніх громад. Між селищами даного гнізда існували певні економічні зв'язки. Без цього спеціалізоване ремесло не могло з'явитися й розвинуватися. Дослідження соціально-економічних процесів, які відбувалися протягом першого тисячоліття н. е., зокрема складання верви у черняхівську добу, є одним з чергових завдань радянської історичної науки.

Різне топографічно-ландшафтне розташування селищ, відмінний спосіб заселення не дозволяють стверджувати тотожність суспільно-економічних організаційних форм черняхівської і післячерняхівської доби.

Як уже згадувалося, в середині I тисячоліття відбувається злам у матеріальній культурі Подніпров'я. Пам'ятки черняхівської культури припиняють своє існування. Зменшення людності, загальне зубожіння, занепад ремесла, насамперед гончарного, а також орного хліборобства, поширення лісового підсічного хліборобства на випалах стають властивими цьому часу ознаками.

Підемо далі за текстом літопису. Перелічивши племена і назвавши ріки, на яких вони селилися, накресливши географічні межі слов'янської етнічної території, літописець звертається до оповідання про полян. Він згадує про трьох братів, Кия, Щека і Хорива, та відповідно до цього минуле полян розчленовує на три періоди. За свідченням літописця, поляни за давнини, «до сея братья», жили «особе», кождо с своим родом»²¹.

Нам невідомо, з яким саме часом літописець пов'язував цю давнину, які були хронологічні уявлення у киян XI ст. про минуле своїх далеких предків. Незалежно від того, який конкретний зміст міг вкладатися у вираз — «до сея братия», звернімося безпосередньо до археологічних даних.

Як добре відомо, черняхівській культурі (II—V ст.) передувала поширена в Середній Наддніпрянщині зарубинецька культура (від назви с. Зарубинці Переяслав-Хмельницького р-ну, де в 1899 р. В. В. Хвойка виявив ці пам'ятки). В. В. Хвойка датував цю культуру II ст. до н. е., I—II ст. н. е.

На правому березі Дніпра пам'ятки зарубинецької культури та споріднених з ними типів засвідчені від Прип'яті до Росі. На всій цій території знайдені залишки селищ зарубинецької доби. Розташовані вони одне за одним вздовж берегів Дніпра.

Селища стояли відособлено, як це й підкреслено в літописі: «Поляном живущим особе и владеющим роды своими». Це були невеликі общинно-родові поселення, які містилися на високих берегових мисах, на відрогах розчленованого берегового плато, переважно в гирлах річок, які впадають у Дніпро, і далі вниз по його течії, аж до Росі.

²¹ Летопись по Ипатскому списку, СПб., 1871, стор. 5; А. А. Шахматов. Повесть временных лет, стор. 8.

Від гирла р. Почайни до р. Либеді в межах сучасного м. Києва зарубинецькі поселення засвідчені в таких пунктах: 1) на Старокиївській горі (садиба Київського державного історичного музею, вул. Володимирська, 2), яка становить собою відріг берегового узгір'я, оперезаний з заходу і півночі р. Киянкою, що текла по Кожум'язькому яру, а зі сходу — долиною р. Дніпра; 2) на суміжній горі Киселівці, відокремленій від Старокиївської гори яром і оперезаній довкола рр. Киянкою, Глибочицею, Почайною і Дніпром; 3) на Печерську поблизу церкви Спаса на Берестові.

В с. Корчуватому, поблизу гирла р. Либеді, на Багриновій горі був відкритий великий могильник ранньозарубинецьких часів. Далі вниз по течії Дніпра зарубинецькі поселення засвідчені на горбі в колишньому с. Пирогові та в с. Великі Дмитровичі, в гирлах рр. Віти, Стугни аж до Росі, де в м. Каневі селище зарубинецьких часів було розкопано на Пилипенковій горі.

Зарубинецькі селища взагалі були невеликі. У кожному з них жила одна родова община, згідно з згадкою, наведеною в літописі. Розкопки підтвердили це свідчення: кожен рід жив на «своєму власному місці».

На рубежі і в перші століття нової ери Київ як єдине ціле ще не існував. Була смуга розрізнених общинно-родових селищ, — і це літописець пам'ятав добре. У нас немає підстав вважати, що зарубинецькі поселення в межах сучасного Києва від р. Почайни до р. Либеді чимось відрізнялися від кожної іншої групи таких же поселень на всьому протязі між Прип'яттю та Россю.

Становище істотно змінюється у наступну добу — черняхівську. Межі поширення черняхівської культури відомі нам тепер досить точно. Північна межа проходила десь по лінії Києва, Десні і Тетерева. Саме це географічне положення і повинно було позначитися на долі Києва, який у цей час набув значення проміжного пункту. Торговельний міжплеменний обмін зосереджувався на кордонах двох суміжних територій. Київ становив собою крайню північну ланку в зв'язках Дунаю — Дніпра.

Наприкінці кілька зауважень щодо Кия, з ім'ям якого літопис пов'язує заснування «града» Києва. Згідно з літописом, Кий «ходив Цесарюграду» и «велику честь приял естъ от цесаря». До цього додається, що Кий «приде к Дунаеви», «хотяще сести с родом своим и не даша ему ту близ живущии»²². Ми не наважились би взяти на себе відповідальність ані за спробу відтворити «реального Кия» і пов'язати його з цілком певним часом, ані за те, щоб побачити в літописній легенді цілком вірогідний історичний факт²³. Напевно, на підставі літопису можна говорити «про прийом Кия візантійським імператором»²⁴. Але при цьому треба враховувати, що літописні звістки спростовують, ніби «Кий перевозник был». «Аще бо Кый перевозник был, то бы не ходил Цесарюграду».

«Перед нами — древній попередник Святослава, що простягав діяльність до берегів Дунаю і дипломатичні зв'язки — до Царгорода», — зазначає Б. О. Рибак²⁵. Тут учений має цілковиту рацію, і ми повинні погодитися з ним.

²² Летопись по Ипатскому списку, стор. 5.

²³ М. Ю. Брайчевський. Коли і як виник Київ, К., 1963, стор. 64.

²⁴ Там же, стор. 71—72.

²⁵ Б. А. Рыбаков. Начало русского государства, «Вестник МГУ», 1955, № 4—5, стор. 62.

Повідомлення

В. О. РОМАНЦОВ

КІЛЬКІСНІ ЗМІНИ В РОБІТНИЧОМУ КЛАСІ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (1946—1964 рр.)

Однією з основних проблем радянської історичної науки є всебічне, глибоке вивчення історії найбільш передової, організованої сили нашого суспільства — робітничого класу¹. У післявоєнний період (1946—1964 рр.) по цій темі написано ряд монографій, брошур і статей.

Одним з важливих питань є зокрема глибинні процеси, що відбуваються в соціально-економічній природі робітничого класу в післявоєнний період, його кількісне зростання, якісні зміни, джерела і форми поповнення і т. п.

Дослідження кількісно-якісних змін у робітничому класі має велике теоретичне і практичне значення для розкриття його провідної ролі в соціально-економічному, політичному і культурному житті нашої країни. Воно допомагає з'ясувати характер і напрями розподілу трудових ресурсів серед галузей народного господарства тощо.

Однак питання про кількісно-якісні зміни в робітничому класі СРСР ще не привернули до себе достатньої уваги істориків нашої країни. Зокрема зовсім недостатньо досліджуються ці зміни в післявоєнний період історії робітничого класу України, який становить один з найбільших робітничих загонів Радянського Союзу. Так, у 1963 р. питома вага робітників промисловості України в робітничому класі промисловості СРСР становила 18,4%, в тому числі у провідних галузях відповідно: в машинобудуванні і металообробці — 17,3%, чорній металургії — 37,7%, вугільній — 48,7%².

У цій статті зроблено спробу виявити особливості і деякі закономірності кількісних змін, що відбулися в 1946—1964 рр. у робітничому класі промисловості України в цілому і в деяких її галузях, зокрема в машинобудуванні і металообробці, чорній металургії, вугільній, легкій і харчовій.

У 1946 р., першому післявоєнному році, в промисловості УРСР працювали 1 165 тис. робітників, що становило 74,5% їх кількості в 1939 р.* У провідних галузях відповідно працювало: в чорній металургії — 122,6 тис. чол. (62,8% від рівня 1939 р.), вугільній промисловості — 226,4 тис. (90,3%), машинобудуванні і металообробці — 305,9 тис. (61,7%), легкій промисловості — 94,2 тис. (82,2%), харчовій — 140,8 тис. чол. (62,1%)³.

Наведені дані показують, що вже в 1946 р. було досягнуто значних успіхів у відновленні довоєнної чисельності робітничого класу республі-

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1961, стор. 88.

² Промышленность СССР. Статистический сборник, М., 1964, стор. 85; Українська РСР в шифрах в 1964 р. Короткий статистичний довідник, К., 1965, стор. 32; Поточний архів Центрального статистичного управління при Раді Міністрів УРСР (далі — ЦСУ УРСР), відділ статистики промисловості. Підрахунки зроблено автором.

* Для порівняння з передвоєнним періодом автор бере середньорічну кількість робітників за 1939 р., бо в архівах не знайдено аналогічних даних за 1940 р.

³ Поточний архів ЦСУ УРСР, відділ статистики промисловості.

ки. Цей процес відбувався за рахунок повернення робітників, тимчасово евакуйованих у східні райони країни разом з промисловим устаткуванням, часткової демобілізації військовослужбовців з Радянської Армії, тих робітників, які після визволення України від німецько-фашистських загарбників повернулися на свої підприємства, а також за рахунок природного поповнення робочої сили.

На початку відбудовного періоду переважну більшість робітничого класу України становили робітники провідних галузей важкої промисловості, зокрема в машинобудуванні і металообробці працювали 26,3% всіх робітників промисловості республіки, в чорній металургії — 10,5%, у вугільній промисловості — 19,4%, в той час як у харчовій — 12,1% і легкій — 8,1%⁴.

Відновлення довоєнної чисельності робітничого класу УРСР у різних галузях промисловості відбувалося більш-менш рівномірно. Швидшими темпами зростала чисельність робітників вугільної промисловості, яка вже в 1946 р. майже досягла довоєнного рівня. Оскільки вугілля займало провідне місце в паливному балансі республіки, вугільна промисловість повинна була розвиватись більш швидкими темпами, ніж інші галузі. Крім того, у відбудовний період у цій галузі промисловості до надходження нових машин і механізмів з метою прискорити збільшення видобутку вугілля можна було застосовувати значну кількість малокваліфікованої робочої сили, підготовка якої потребувала порівняно небагато часу.

Наприкінці серпня 1946 р. сесія Верховної Ради УРСР прийняла «Закон про п'ятирічний план відбудови й розвитку народного господарства Української РСР на 1946—1950 рр.».

Основне завдання першого післявоєнного п'ятирічного плану полягало в тому, щоб повністю відбудувати народне господарство республіки, відновити довоєнний рівень промисловості і сільського господарства і перевершити його. Провідне місце в плані було відведено першочерговій відбудові й розвитку важкої промисловості та залізничного транспорту, без чого неможливе швидке й успішне піднесення всього народного господарства⁵. Відбудову промисловості планувалося здійснювати на основі найновіших досягнень техніки. Одночасно передбачалася її реконструкція — оснащення більш досконалим устаткуванням, підвищення рівня механізації і автоматизації виробничих процесів на підприємствах, що повинно було значно збільшити виробничі потужності промисловості в порівнянні з довоєнним періодом і підвищити продуктивність праці.

Зростання валової продукції промисловості в четвертій п'ятирічці було досягнуто за рахунок відбудови зруйнованих під час війни промислових підприємств та їх реконструкції на новій технічній основі, збільшення чисельності робітничих та інженерно-технічних кадрів.

Враховуючи те, що у відбудовний період не було можливості значно підвищити рівень автоматизації і механізації, поліпшити технологію виробничих процесів, а отже, і значно підняти продуктивність праці, досягти довоєнного рівня виробництва промислової продукції давало змогу лише збільшення кількості робітників.

Завдяки швидкому зростанню в 1946—1950 рр. чисельності робітників в усіх галузях промисловості України була майже досягнута, а в деяких галузях навіть перевищена їх довоєнна кількість. Так, у 1950 р. загальною чисельністю робітничого класу в промисловості УРСР становила 1 862 тис. чол. (119,1% від довоєнного рівня), відповідно в чорній мета-

⁴ Підрахунки зроблено автором на основі попередніх даних.

⁵ Восьма сесія Верховної Ради УРСР. Стенографічний звіт, К., 1947, стор. 212.

лургії — 188,6 тис. (96,5%), вугільній промисловості — 303,9 тис. (121,2%), машинобудуванні і металообробці — 470,7 тис. (94,9%), легкій промисловості — 138,9 тис. (121,2%), харчовій — 210,7 тис. чол. (92,9%)⁶.

За роки четвертої п'ятирічки кількість робітників у промисловості республіки швидко збільшувалась. Так, у цілому порівняно до 1946 р. їх ряди зросли на 697 тис. чол. (на 60,2%), відповідно в чорній металургії — 66 тис. (53,8%), вугільній промисловості — 77,5 тис. (34,2%), машинобудуванні і металообробці — 164,8 тис. (53,9%), легкій промисловості — 44,8 тис. (47,5%), харчовій — на 69,9 тис. чол. (на 49,6%)⁷.

У відбудовний період темпи зростання чисельності робітничого класу в галузях промисловості, які виробляють засоби виробництва, були вищими, ніж у галузях, що виробляють предмети споживання. Це впливало з директив п'ятирічного плану. Так, середньорічні темпи приросту робітничого класу за цей період в усій промисловості УРСР становили 12,5%, в тому числі відповідно по окремих галузях: в машинобудуванні і металообробці — 11,4%, чорній металургії — 11,4%, вугільній промисловості — 7,6%, легкій — 10,2%, харчовій — 10,6%⁸.

Вияток із загального правила становила лише вугільна промисловість, де темпи зростання робітничого класу були порівняно низькими. Це пояснюється тим, що ще напередодні п'ятирічки кількість робітників у цій галузі майже досягла довоєнного рівня.

Поповнення робітничими кадрами промисловості республіки забезпечило успішне виконання першого післявоєнного п'ятирічного плану. У 1950 р. промисловість республіки дала валової продукції на 15% більше, ніж у 1940 р.⁹

У період завершення соціалістичного будівництва в нашій країні (1951—1958 рр.) промисловість Української РСР зробила у своєму розвитку значний крок вперед. У 1958 р. її валова продукція в порівнянні з 1950 р. зросла на 163%, а продуктивність праці одного робітника — на 73%¹⁰.

В 1958 р. на металургійних підприємствах республіки було виплавлено чавуну на 118,5% більше, ніж у 1950 р., сталі — на 158,1%, виготовлено прокату чорних металів — на 159,4%. У вугільній промисловості в цьому ж році було видобуто вугілля на 110,9% більше, ніж у 1950 р. Швидкими темпами розвивалась також машинобудівна і металообробна промисловість, обсяг валової продукції якої збільшився за 1951—1958 рр. на 245%¹¹.

Значно збільшився випуск валової продукції і в галузях промисловості, що виробляють предмети споживання. Так, продукція легкої промисловості зросла за 8 років на 163%, харчової — на 137%¹².

Слід підкреслити, що в 1951—1958 рр. темпи зростання чисельності робітничого класу як в усій промисловості республіки, так і в окремих її галузях були значно нижчими, ніж темпи збільшення валової продукції. Це свідчить про підвищення рівня механізації і автоматизації виробництва та зростання на цій основі продуктивності праці. Так, у

⁶ Українська РСР в цифрах в 1964 р., К., 1965, стор. 32; Поточний архів ЦСУ УРСР, відділ статистики промисловості. Підрахунки зроблено автором.

⁷ Там же.

⁸ Підрахунки зроблено автором на основі попередніх даних.

⁹ Історія Української РСР, т. II, К., 1958, стор. 651.

¹⁰ Народне господарство Української РСР в 1961 р. Статистичний щорічник, К., 1962, стор. 115, 119.

¹¹ Там же, стор. 132, 134, 122, 123, 149.

¹² Там же, стор. 124, 125.

1958 р. чисельність робітників у промисловості в цілому зростає на 1 043 тис. чол. (на 56% порівняно до 1950 р.), зокрема в чорній металургії — на 117,5 тис. (на 62,3%), вугільній промисловості — 223,9 тис. (73,7%), машинобудуванні і металообробці — 311,1 тис. (66,1%), легкій промисловості — 134,7 тис. (96,9%), харчовій — на 148,7 тис. (на 70,6%)¹³. Характерно, що в цей період темпи зростання чисельності робітників у важкій промисловості, а також у галузях, які виробляють предмети споживання, майже однакові, а в легкій промисловості навіть вищі від усіх інших галузей. Це нове явище в порівнянні з 1946—1950 рр. Воно свідчить про те, що після відбудови промисловості Радянська держава змогла приділити більше уваги задоволенню зростаючих потреб трудящих.

Зростання чисельності робітничого класу в 1951—1958 рр. показує, що середньорічні темпи його приросту в цілому в промисловості республіки, а також в окремих її галузях за ці роки були значно нижчими в порівнянні з відбудовним періодом. Так, у промисловості республіки в 1951—1958 рр. середньорічні темпи приросту робітничого класу становили — 5,7%, відповідно в чорній металургії — 6,2%, вугільній промисловості — 7,1%, машинобудуванні і металообробці — 6,5%, легкій промисловості — 8,8% і харчовій — 6,9%¹⁴.

Середньорічні темпи приросту робітничого класу в 1951—1958 рр. зменшились майже в 1,5—2 рази в порівнянні з 1946—1950 рр. В період відбудови народного господарства збільшення випуску промислової продукції відбувалося за рахунок введення в дію значної кількості підприємств і збільшення нових виробничих потужностей, що вимагало швидкого кількісного зростання робітничого класу. В період же завершення соціалістичного будівництва в нашій країні (1951—1958 рр.) промисловість республіки зробила значний крок вперед по шляху технічного прогресу, в напрямі дальшої механізації і автоматизації виробничих процесів, що забезпечило приріст її валової продукції внаслідок зростання продуктивності праці в значно більших розмірах, ніж у відбудовний період.

В 1958 р. чисельність робітничого класу промисловості України становила 2 905 тис. чол., в основних галузях відповідно: в чорній металургії — 306,1 тис., вугільній промисловості — 527,8 тис., машинобудуванні і металообробці — 781,8 тис., легкій промисловості — 273,6 тис. і харчовій — 359,4 тис.¹⁵

Отже, склад робітничого класу України по галузях промисловості відбиває основну закономірність розвитку соціалістичної економіки — переважний розвиток важкої промисловості. Тому й питома вага робітників цих галузей серед робітничого класу всієї промисловості республіки найбільша. Так, у 1958 р. у машинобудуванні і металообробці працювали 26,9%¹ всіх робітників промисловості України, в чорній металургії — 10,5%, вугільній промисловості — 18,1%, легкій — 9,4% і харчовій — 12,3%¹⁶.

На початку 1959 р. відбувся XXI з'їзд КПРС, який ознаменував вступ СРСР у період розгорнутого будівництва комунізму. Він затвердив семирічний план розвитку народного господарства (1959—1965 рр.), основне завдання якого полягало в дальшому розвитку і зміцненні еко-

¹³ Українська РСР в цифрах в 1964 році, К., 1965, стор. 32; Поточний архів ЦСУ УРСР, відділ статистики промисловості.

¹⁴ Підрахунки зроблено автором на основі попередніх даних.

¹⁵ Українська РСР в цифрах в 1964 році, К., 1965, стор. 32; Поточний архів ЦСУ УРСР, відділ статистики промисловості.

¹⁶ Підрахунки зроблено автором.

номічної могутності нашої країни, в безперервному підвищенні життєвого рівня трудящих.

Народне господарство УРСР зокрема повинно було також зробити за семиріччя значний крок уперед у своєму розвитку. Планом передбачалося в 1965 р. збільшити обсяг промислової продукції в республіці проти 1958 р. на 77%, причому 82% приросту її намічалось одержати за рахунок підвищення продуктивності праці, яка за планом мала зрости на 55,5%.

Виходячи з ленінських настанов, було заплановано добитися випереджаючих темпів розвитку галузей важкої промисловості — основи всього народного господарства. Виробництво засобів виробництва в республіці мало збільшитись на 82%, предметів споживання — на 67,5%. Найбільш високими темпами передбачався розвиток провідних галузей важкої індустрії — чорної металургії, паливної і хімічної промисловості, машинобудування¹⁷.

За 1959—1964 рр. промисловість України в основному перевиконала планові завдання, виробивши надпланової продукції майже на 6 млрд. крб.¹⁸

У шостому році семирічки чисельність робітничого класу в промисловості УРСР становила 3 953 тис. чол., у тому числі у чорній металургії — 380,3 тис., вугільній промисловості — 481,9 тис., машинобудуванні і металообробці — 1 257 тис., легкій промисловості — 509,8 тис. і харчовій — 409,3 тис. чол.¹⁹

Однією з характерних рис промисловості республіки є зміна питомої ваги робітників в окремих її галузях. У 1964 р. вона становила в чорній металургії — 9,6%, вугільній промисловості — 12,2%, машинобудуванні і металообробці — 31,8%, легкій промисловості — 12,9%, харчовій — 10,3%²⁰.

За 1959—1964 рр. збільшилася питома вага робітників провідних галузей промисловості, які відіграють головну роль у прискоренні темпів технічного прогресу, в підвищенні рівня механізації і автоматизації виробничих процесів, максимальному прискоренні зростання продуктивності праці. Так, за вказаний період питома вага робітників у машинобудуванні і металообробці збільшилася на 4,9%²¹.

У роки семирічки продовжувала зростати чисельність робітничого класу України. В 1964 р. він збільшився в порівнянні з 1958 р. на 1 048 тис. чол. (на 36,1%), відповідно по галузях промисловості: в чорній металургії — на 74,1 тис. (на 24,2%), машинобудуванні і металообробці — 475,2 тис. (60,7%), легкій промисловості — 236,2 тис. (86,1%), харчовій — на 49,9 тис. (на 13,9%). У вугільній промисловості чисельність робітничого класу зменшилася за цей період на 45,9 тис. (на 8,7%)²².

Деяке скорочення кількості робітників у вугільній промисловості не призвело до безробіття, бо завдяки швидким темпам розвитку народного господарства республіки щороку в дію вводяться нові виробничі потужності і тому весь час відчувається постійна потреба в робочій силі. Про це свідчить безперервне зростання чисельності робітників у промисло-

¹⁷ Позачерговий XX з'їзд Комуністичної партії України. Матеріали з'їзду, К., 1959, стор. 15—19.

¹⁸ Газ. «Радянська Україна», 2 лютого 1965 р.

¹⁹ Українська РСР в цифрах в 1964 році, стор. 35; Поточний архів ЦСУ УРСР, відділ статистики промисловості.

²⁰ Підрахунок зроблено автором на основі попередніх даних.

²¹ Підрахунки зроблено автором на основі попередніх даних.

²² Українська РСР в цифрах в 1964 році, К., 1965, стор. 32; Поточний архів ЦСУ УРСР. Підрахунки зроблено автором.

вості Української РСР. Виходячи з необхідності більш раціонального і швидкого розвитку економіки, держава має можливість планувати розподіл і перерозподіл робочої сили в народному господарстві між його окремими галузями. Робітники, які вивільнюються в одній галузі, забезпечуються працею в іншій по тій же самій спеціальності або в плановому порядку оволодівають новою професією за рахунок держави.

У 1959—1964 рр. темпи зростання чисельності робітничого класу в промисловості були нижчими в порівнянні з 1951—1958 рр. І це зрозуміло, бо в період розгорнутого будівництва комунізму завдяки швидким темпам науково-технічного прогресу здійснюється суцільна механізація і автоматизація виробничих процесів і значна частина приросту валової продукції одержується шляхом підвищення продуктивності праці. В цьому переконує порівняння зростання чисельності робітничого класу з приростом виробництва найважливіших видів продукції. Так, порівняно до 1958 р. валова продукція промисловості України в 1964 р. зросла на 67%, в тому числі машинобудування і металообробки — на 126%, чорної металургії — 59%, легкої — 40%, харчової — на 39%²³.

Особливо слід підкреслити, що приблизно дві третини приросту промислової продукції в 1964 р. було одержано за рахунок зростання продуктивності праці²⁴, що свідчить про швидке підвищення рівня механізації і автоматизації виробничих процесів.

Темпи зростання чисельності робітничого класу в окремих галузях промисловості яскраво відбивають прискорення накреслених семирічним планом темпів розвитку цих галузей. Так, темпи зростання в 1959—1964 рр. чисельності робітників хімічної промисловості та машинобудування і металообробки, тобто тих галузей, які відіграють найважливішу роль у прискоренні науково-технічного прогресу, були в середньому в 1.7—2.2 рази вищі, ніж у цілому в промисловості республіки та в інших її галузях²⁵.

На початок семирічки промислової кооперації республіки досягла такого високого рівня усупільнення, що стало можливим злиття її з державною промисловістю. Робітничий клас державної промисловості (особливо легкої) збільшився за рахунок робітників підприємств колишньої промислової кооперації. Збільшення кількості робітників у легкій промисловості не можна вважати точним тому, що 143 тис. чол. працювали на підприємствах промислової кооперації і в 1960 р. увійшли до складу робітників державної легкої промисловості. Таким чином, їх кількість за 1959—1964 рр. збільшилася всього на 93,2 тис. чол., тобто на 34%²⁶.

За 6 років семирічки відбулось зменшення чисельності робітників у вугільній промисловості на 8,7%, але водночас видобуток вугілля в 1964 р. збільшився в порівнянні з 1958 р. на 22,6 млн. т²⁷.

Наведені дані свідчать про те, що в указаний період видобуток вугілля зростав не за рахунок збільшення чисельності робітничого класу, а внаслідок підвищення рівня механізації і автоматизації виробничих

²³ Українська РСР в цифрах в 1964 році, стор. 30.

²⁴ Газ. «Радянська Україна», 2 лютого 1965 р.

²⁵ Підрахунки зроблено автором.

²⁶ Народне господарство Української РСР в 1961 році. Статистичний щорічник, К., 1962, стор. 520; Поточний архів ЦСУ УРСР. Підрахунки зроблено автором. Взагалі до державної промисловості УРСР влилося майже 252 тис. робітників промислової кооперації. Тому фактичне збільшення робітників промисловості було не на 1048 тис. чол., а на 796 тис., тобто їх кількість збільшилась у порівнянні з 1958 р. на 27,4%.

²⁷ Українська РСР в цифрах в 1964 році, стор. 36

процесів і поліпшення організації виробництва, що забезпечило значно вищу продуктивність праці.

У вугільній промисловості республіки продуктивність праці в післявоєнний період зростала досить повільно. Так, у 1940 р. середньомісячна продуктивність праці робітника, що видобуває вугілля на шахтах, становила 25,7 т, у 1950 р.— 21,8 т, а в 1958 р.— 25,3 т, тобто за вісім років (1951—1958 рр.) вона зросла всього на 3,5 т і ще не досягла довоєнного рівня²⁸.

Лише в останні роки у вугільній промисловості завдяки прискоренню темпів механізації і автоматизації виробничих процесів на шахтах вдалося значно підвищити продуктивність праці, довести її в 1964 р. до 32,8 т на робітника, що видобуває вугілля. За шість років семирічки вона збільшилась на 7,5 т²⁹, тобто за цей період зростання продуктивності праці було в 2 рази більше, ніж за попередні вісім років.

Зростання чисельності робітничого класу в промисловості України в післявоєнний період відбувалося відповідно до завдань, накреслених Комуністичною партією. Протягом 1946—1964 рр. промисловість була забезпечена робочою силою в необхідних розмірах, що давало змогу систематично виконувати і перевиконувати державні плани. Отже, протягом післявоєнного періоду відбувалося безперервне зростання робітничого класу промисловості України, що є основною закономірністю розвитку соціалістичного суспільства. При соціалізмі збільшуються виробничі потужності, а це потребує залучення до виробництва в значних розмірах нової робочої сили.

Протягом 1946—1964 рр. темпи приросту робітничого класу були значно вищі, ніж усього населення в республіці. Так, якщо чисельність населення України з 36,6 млн. у 1950 р. зросла до 45,1 млн. в 1965 р., тобто на 23,2%, то чисельність робітників промисловості відповідно — з 1 862 тис. чол. у 1950 р. до 3 953 тис. чол. у 1964 р., тобто на 112,3%³⁰. Це обумовило і зростання питомої ваги робітників промисловості серед усіх робітників і службовців, зайнятих у народному господарстві України, з 27,8% в 1950 р. до 31,3% в 1964 р.³¹

Таким чином, протягом післявоєнного періоду в Українській РСР відбулись важливі зміни в напрямі збільшення питомої ваги робітників промисловості серед населення республіки, що є відображенням зростаючої провідної ролі робітничого класу в соціалістичному суспільстві.

²⁸ Угольная промышленность СССР за 1940, 1950, 1955, 1957 и 1958 гг., М., 1959.

²⁹ Поточний архів ЦСУ УРСР, відділ статистики промисловості; Отчет о технико-экономических показателях угольной промышленности за 1964 г., М., 1965, стор 37.

³⁰ Українська РСР в цифрах в 1964 році, К., 1965, стор. 32.

³¹ Народне господарство Української РСР в 1963 році, К., 1964, стор. 458; Українська РСР в цифрах в 1964 році, стор. 32, 121. Підрахунки зроблено автором.

В. А. НОСКОВ

УЧАСТЬ ПЕРВИННИХ ПАРТОРГАНІЗАЦІЙ ДОНБАСУ У ВИРІШЕННІ ВИРОБНИЧИХ ПИТАНЬ (1921—1925 рр.)

Важливу сторінку історії партійної організації Донбасу становить організаційна та політико-виховна робота первинних партійних організацій вугільних підприємств у період господарської відбудови 1921—1925 рр. Розуміючи важливість мобілізації трудящих на розв'язання завдань мирного будівництва, партія приділяла велику увагу накопиченню та узагальненню різноманітних засобів участі первинних організацій у виробництві (особистий трудовий приклад комуністів, роз'яснювання робітникам господарських завдань країни, узагальнення передового досвіду і розробка найкращих форм господарювання, допомога господарським органам у справі виявлення й усунення недоліків, підготовка кадрів господарників, регулювання взаємовідносин різних організацій, що займалися виробництвом)¹. Беручи до уваги важливість господарської діяльності комуністів, партійна конференція Юзівського повіту в листопаді 1921 р. прийняла постанову, в якій підкреслила, що роботу комуністів вугільної промисловості партія оцінюватиме по темпах зростання вуглевидобутку. «Хто не докладе максимуму зусиль для збільшення видобутку, той не гідний звання пролетаря червоної Юзівки», — говорилося в постанові².

Безпосередня участь первинних партійних організацій у виробничій діяльності була пов'язана з необхідністю всебічної допомоги і підтримки господарських органів. Не втручаючись в адміністративно-виробничі розпорядження господарських органів, не порушуючи принципу єдиначальства в управлінні виробництвом, первинні партійні організації тимчасом контролювали їх, критикували недоліки, не допускаючи дій, які суперечили б директивам партії. В разі конфліктів між господарськими та профспілковими органами партійна організація виступала як арбітражна інстанція. Про те, як у вугільній промисловості Донбасу вирішувалася проблема взаємовідносин первинної партійної організації та господарських органів, свідчить резолюція партійної конференції Микитівського куца від 22 січня 1922 р. У ній говорилося: «Бюро осередків покласти в основу всієї роботи необхідність підтримувати роботу госпорганів усім своїм політичним авторитетом і впливом, уникаючи, проте, втручання у виробництво. Але в той же час стежити за неухильним виконанням комуністами-господарниками партійних директив. Бюро суворо стежити за виконанням комуністами роботи на відповідальних постах. Жодну суперечку між проф- і госпорганом не слід переносити у будь-який вищий орган, поки вона не буде погоджена в партійному порядку на місці та в райкомі»³.

Свою авангардну роль у виробничій діяльності первинна партійна організація мала виконувати лише при умові відсутності спроб підмінити або дублювати профспілкові та господарські органи. Проте, не маючи права прямо віддавати або скасовувати накази в галузі виробництва, первинна партійна організація була вищим керівним центром під-

¹ Партійний архів Донецької області, ф. 9, оп. 1, спр. 21, арк. 84.

² Там же, ф. 4, оп. 1, спр. 53, арк. 5.

³ Партійний архів Донецької області, ф. 3, оп. 1, спр. 34, арк. 2, 4.

приємства. Це відповідало вказівкам ЦК РКП(б), ЦК КПУ та Донецького губкому партії. В листі ЦК КПУ, надісланому в червні 1923 р., підкреслювалося: «Останнім часом часто трапляються випадки, коли комосередки на підприємствах беруть на себе ініціативу необґрунтованого цькування партійних товаришів, які стоять на чолі заводоуправління. ЦК пропонує губкомам роз'яснити парторганізаціям їх обов'язок щодо боротьби з будь-якою демагогією, яка заважає відбудувати господарство»⁴. У листі Донгубпарткому, розісланому незабаром, проводиться така ж думка: «Будь-який виробничий осередок повинен згуртуватися навколо господарника і допомагати йому в його найтяжчій відповідальній роботі»⁵. І, нарешті, в листі ЦК РКП(б) від 24 лютого 1924 р. підкреслювалося: «Завдання осередку — допомога і сприяння поставленим під керівництвом партії господарникам у їхній роботі по поліпшенню діяльності підприємства, здешевленню вартості продукції і взагалі у справі виконання директив партії в питаннях господарства та промисловості. ...Будь-який великий конфлікт у підприємстві має дістати оцінку з боку осередку»⁶.

Таким чином єдиноначальство в управлінні виробництвом узгоджувалося з колективним партійним керівництвом усім життям підприємства.

Відношення первинної партійної організації до виробничої діяльності Донецька губернська нарада організаційних інструкторів у грудні 1924 р. сформулювала так: «Завдання партійного осередка полягає в тому, щоб у центрі всієї своєї роботи поставити питання виробництва, бути ініціатором, застрільником усіх заходів, спрямованих на піднесення виробництва»⁷.

Дедалі ширша участь первинних партійних організацій у виробничій діяльності не могла бути причиною занедбання політико-виховної роботи або ж поширення в партії адміністративних методів керівництва трудящими. Донгубпартком застерігав: «Участь осередка в роботі не повинна шкодити його зв'язку з робітниками, довір'ю робітників до осередку як до виразника інтересів робітничого класу»⁸.

Первинна партійна організація прямо висловлювала не лише інтереси, але й волю робітників свого підприємства. Господарський успіх, досягнутий ціною послаблення зв'язку з масами, був би не перемогою, а поразкою. Тому, коли робітники висували справедливі і здійсненні вимоги, партійні організації усіма засобами підтримували їх. Були випадки, коли вони оголошували конфліктний стан з адміністрацією, яка не бажала виконувати ці вимоги. Коли ж вимоги робітників були нездійсненні, комуністи роз'яснювали це. Первинні партійні організації брали участь у виробничій діяльності інакше ніж господарські органи не тільки за характером обов'язків, але й за методами. Участь у виробничій діяльності розглядалася як один з засобів посилення зв'язку партії з робітниками. Це підносило авторитет первинної партійної організації в очах працівників, робило цілеспрямованою всю партійну роботу.

Заклик партії працювати краще знаходив відгук у серцях трудящих в міру того, як він підкріплювався особистим прикладом комуністів. Агітація дією була наочною і найпереконливішою. Залежно від конкретних умов первинні партійні організації застосовували різні форми участі у виробничій діяльності.

На початок відбудовного періоду розруха була настільки великою,

⁴ Партійний архів Донецької області, ф. 3, оп. 1, спр. 31, арк. 13.

⁵ Там же, ф. 9, оп. 1, спр. 21, арк. 84.

⁶ Партія в боротьбі за встановлення народного господарства (1921—1925 гг.). Документи и материалы, М., 1961, стор. 223.

⁷ Партійний архів Донецької області, ф. 8, оп. 1, спр. 71, арк. 3.

⁸ Там же, спр. 21, арк. 83—84.

що подолати її міг тільки безприкладний трудовий героїзм. Треба було переконати широкі маси трудящих у необхідності працювати деякий час не рахуючись ані з довготою робочого дня, ані з розміром винагороди. Найважливіший засіб розв'язання цього завдання партія бачила в обов'язковій і регулярній участі комуністів у суботниках і недільниках. Важливість цього заходу зумовлювалась й тим, що робота в управлінському апараті усунула більшість комуністів від безпосередньої участі у виробництві і тому вони не могли бути прикладом для робітників у своїй повсякденній праці.

Первинна партійна організація Олексіївського рудника мало чим відрізнялася від інших, але за її участю в суботниках і недільниках можна уявити загальну картину. За неповними даними, з 14 серпня по 12 грудня 1920 р. було проведено 11 суботників і недільників, під час яких комуністи відпрацювали 248 людино-днів, а безпартійні — 93, хоча комуністів на руднику було менше, ніж безпартійних. Так, наприклад, 14 серпня 33 чоловіки (26 комуністів і 7 безпартійних) за 4 години видобули 150 пудів вугілля, 21 серпня 21 комуніст і 3 безпартійних розвантажили 300 пудів борошна і навантажили 1 000 пудів вугілля, 28 серпня 26 комуністів і 26 безпартійних видобули 800 пудів вугілля, 10 жовтня 27 комуністів за 5 годин вивезли 15 вагонеток породи⁹.

Комуністи становили передовий загін у боротьбі з розрухою. Майже завжди до них приєднувалися безпартійні. Найбільший ефект досягався на масових недільниках. На одному з них, на Олексіївському руднику, 5 вересня 1920 р. працювало понад 600 чоловік. Такі заходи можна було провести лише внаслідок великої організаторської роботи, особистого прикладу комуністів.

Про те, яке значення надавалося участі комуністів у суботниках і недільниках, свідчить постановою зборів первинної партійної організації Берестово-Богодухівського рудника від 27 квітня 1921 р.: «Приступити до роботи у вівторок 3 травня всім без винятку партійним і залучити безпартійних шляхом агітації»¹⁰. У документах і літературі згадуються факти численних недільників і суботників у вугільній промисловості Донбасу в квітні та восені 1921 р. Десятки тисяч робітників взяли участь у них внаслідок того, що партія переконала їх у необхідності самовідданої праці, а комуністи залучили їх особистим прикладом.

Влітку 1921 р. партійні організації Донбасу очолили боротьбу за врятування шахт від затоплення. Повсюдно організовувалися ударні групи під назвою «Комуністична праця»¹¹. У серпні 1921 р. з 98 забійників у Микитівському кущі залишилося лише 7, з яких четверо були комуністами. У найкритичніший момент з комуністів створили ударну групу, яка не допустила затоплення Олександрівського рудника¹².

Після того, як героїчними зусиллями вдалося відвоювати шахти в розрухи, головним завданням стало налагоджування їх ритмічної роботи. На цей час первинні партійні організації зросли. Більшість комуністів працювала безпосередньо на виробництві. Враховуючи це, партійні органи й надалі надавали великого значення особистому прикладу комуністів у праці. У грудні 1924 р. губерньска нарада організаційних інструкторів підкреслила, що «кожний член партії, який працює на виробництві, повинен стати зразком трудової дисципліни, показати приклад дбайливого ставлення до державного майна і піклування про нього, на ділі довести можливість збільшення інтенсивності праці й

⁹ Партійний архів Донецької області, ф. 4, оп. 1, спр. 16, арк. 11.

¹⁰ Там же, спр. 71, арк. 2, 9.

¹¹ Там же, спр. 52, арк. 18.

¹² Там же, ф. 3, оп. 1, спр. 34, арк. 3.

норм»¹³. У звіті первинної партійної організації Калінінського рудника за липень 1924 р. наводиться цікавий факт: «...спеси на найважливішу й термінову роботу посилають комуністів, упевнені в тому, що робота буде виконана»¹⁴.

Первинні партійні організації добивалися, щоб кожний комуніст зразково працював на своєму посту. При прийомі в партію враховувалося, як працює людина. Особистий трудовий приклад комуністів завжди становив і становить типову рису партійної роботи взагалі.

Протягом відбудовного періоду на порядку денному партійних зборів постійно стояли питання господарського стану шахти, рудника. При цьому звичайно заслуховувався звіт керівника підприємства. В інформаційному повідомленні оргвідділу ЦК РКП(б) за жовтень—грудень 1923 р. по Донбасу говорилося: «Тепер введено повну звітність господарників на зборах комуністичних осередків у присутності великої кількості безпартійних...»¹⁵.

22 жовтня 1922 р. на відкритих партійних зборах шахти № 9 ДПУ з 340 робітників були присутні 175. З доповіддю виступив керуючий шахтою Назаренко. Він звернув увагу присутніх на необхідність економно витратити матеріали. У свою чергу претензії до адміністрації висловили робітники, яким видавалося вугілля поганої якості. У зв'язку з цим керуючий шахтою просив, щоб і надалі питання, які турбують робітників, не обговорювалися по кутках, а ставилися на зборах¹⁶.

На партійних зборах обговорювалися й конкретні виробничі питання. Так, постановою партзборів рудника ім. Артема 18 січня 1923 р. було вирішено «просити уком порушити клопотання перед господарськими органами про відпуск коштів для закупки інвентаря»¹⁷. 28 листопада 1922 р. відбулося засідання президії первинної партійної організації вже згаданої шахти № 9. З повідомлення керуючого шахтою з'ясувалося, що шахта не має на грудень запасів динаміту й детонаторів. Це загрожувало зупинкою роботи шахти. В постанові президії було записано: «Внаслідок катастрофічного становища повідомити комосередок ДПУ з метою тиску на відділ підприємств»¹⁸. Ця постанова потребує коментарів. Шахта № 9 була у віданні Державного Політичного Управління, в якому існував відділ підприємств. Первинна організація у своїй постанові зверталася до комуністів адміністративного центру ДПУ.

Постановка на зборах питання про господарське становище підприємства мала велике значення: зростає авторитет партійної організації серед робітників, які бачили зусилля комуністів, спрямовані на зміцнення виробництва, робітники чіткіше усвідомлювали стан підприємства в цілому, недоліки, що підлягали усуненню. Адміністрація відчувала контроль знизу і одночасно підтримку партійної організації та всього колективу.

Основним методом поновлення апарату партії, держави, громадських організацій було висунення на керівну роботу здібних робітників. Особливо сприятливі умови для цього виникли в 1923 р., коли різко зросла політична активність трудящих. На березень 1924 р. по Донецькій губернії на відповідальні посади було висунуто 681 чоловік, у тому числі на партійну роботу — 173, на профспілкову — 124, господарську — 101, радянську — 201, кооперативну — 61, військову — 48¹⁹.

¹³ Партійний архів Донецької області, ф. 4, оп. 1, спр. 71, арк. 3.

¹⁴ Там же, ф. 8, оп. 1, спр. 47, арк. 9.

¹⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 6/н, спр. 132, арк. 14.

¹⁶ Партійний архів Донецької області, ф. 4, оп. 1, спр. 111, арк. 38.

¹⁷ Там же, спр. 154, арк. 2.

¹⁸ Там же, спр. 111, арк. 41.

¹⁹ Там же, ф. 8, оп. 1, спр. 58, арк. 10.

Попередній відбір здійснювався первинними партійними організаціями. Висувалися люди з низового партійного і профспілкового активу — ті, хто мав організаторські здібності і міг виявити їх в інших. Висування, крім того, відбувалося на демократичній основі. Кандидатури висували первинні партійні організації, а обговорювали їх загальні збори.

Щоб допомогти робітникам стати контрольними десятниками, монтерами, гірничими та дільничними десятниками, керуючими рудниками та їх помічниками, треба було організувати їх навчання. У квітні 1924 р. Донецький губком партії запропонував, щоб висуванню передувало прикріплення робітників до господарників для проходження практики. Ця форма підготовки кадрів дістала назву «практикування». З 17 чоловік, які пройшли практику на початку 1924 р., 9 виявилися хорошими керівниками²⁰.

Первинні організації висували робітників також на навчання у школи й технікуми. У Донецькій губернії було 4 технікуми, 2 штейгерські школи, 18 шкіл десятників і монтерів, 25 вечірніх гірничо-технічних курсів, 12 шкіл гірничо-заводського учнівства, 3 профшколи, курси рятувальної справи, маркшейдерські, машиністів врубових машин²¹.

Якщо в 1921—1922 рр. в умовах подолання розрухи вирішувалася проблема кількісного зростання виробництва, то в 1923 р. головним завданням стало поліпшення якісних показників — підвищення продуктивності й зниження собівартості. Для його вирішення було потрібне посилення самостійності підприємств і зростання активності широких верств трудящих. Партійне керівництво господарством за таких умов не могли здійснювати територіальні парткоми, і центр ваги мав переміститися в первинні партійні організації. Така децентралізація партійного керівництва господарством спиралася на зміцнення первинних партійних організацій, склад яких різко зріс і поліпшився.

Після XII з'їзду РКП(б) Донецький губком застосував нову форму керівництва первинними партійними організаціями — надсилання листів. Вони детально обговорювалися на нарадах секретарів осередків, а потім і в самих осередках. Лист № 1 був присвячений участі партії в господарчій роботі. Найважливішим політичним завданням визнавалося зміцнення союзу робітничого класу з селянством. За тих умов це досяглося насамперед зниженням собівартості і цін промислових товарів. Ця думка була висловлена в листі таким чином: «...Насамперед кожний комуніст, виробничий осередок, кущовий, районний комітет, які найближче стоять до виробництва, до процесу утворення собівартості продукту, повинні по-справжньому підійти до виробничо-господарської роботи, поставити собі чітко і ясно мету добиватися зниження собівартості продукту, не руйнуючи основного капіталу підприємства»²². Губернська нарада організаційних інструкторів 9 березня 1924 р. підкреслила: «Листи мали величезне політичне значення»²³.

Листи губкомом були не наказами, а роз'ясненням головних завдань, засоби розв'язання яких надавалися первинним організаціям. Демократичний централізм, таким чином, виявлявся у визначенні головних завдань, специфіка яких робила неможливим їх розв'язання без урахування особливостей кожного підприємства. Щоб успішно справитися з новими завданнями, первинні партійні організації провели ретельне вивчення своїх підприємств. Одночасно перевірялася й робота кожного

²⁰ Партійний архів Донецької області, ф. 9, оп. 1, спр. 29, арк. 6.

²¹ Державний архів Донецької області, ф. 2062, оп. 1, спр. 6, арк. 10.

²² Партійний архів Донецької області, ф. 9, оп. 1, спр. 21, арк. 83.

²³ Там же, ф. 8, оп. 1, спр. 58, арк. 17.

керуючого рудником. Це дозволило, як заявив у своєму виступі у вересні 1923 р. секретар Донгубпарткому Криницький, «...побачити фізіономію керуючих, судити їх колективно і з'ясувати їх здатність хазяйнувати»²⁴.

У 1928 р. в ряді промислових центрів траплялися конфлікти між робітниками та адміністрацією підприємств. З'ясуванням причин цих конфліктів також займалися первинні партійні організації. Вони встановили, що конфлікти викликалися не тільки неминучими тоді затримками видачі зарплати, її малими розмірами, але й бюрократичними перекрученнями, недоліками в роботі радянського, господарського й профспілкового апаратів, нечуйним ставленням до потреб трудящих. Щоб не допустити повторення подібних явищ у майбутньому, окружні комітети партії створили комісії по перевірці промислових підприємств. Вони почали свою діяльність навесні 1924 р. і продовжували її кілька місяців²⁵.

Перед комісіями по перевірці було поставлено завдання всіляко залучати до перевірки робітників. Коли комісія прибувала на рудник, встановлювалися скриньки для письмових заяв. Можна було звертатися й особисто до членів комісії. Робота комісій здобувала визнання. В одному із звітів з цього приводу писалося: «Ставлення в масі до комісії було не зовсім довірливе внаслідок того, що й раніш приїжджало багато комісій, але толку від цього було мало; проте в ході роботи комісіям вдавалося завоювати довір'я і потім робітники висловлювали свою подяку»²⁶.

Комісії мали великі повноваження. Перевірка розглядалася як політична кампанія, покликана відновити довір'я робітників до партії та Радянської держави там, де його підірвали невмілі керівники, сприяти розгортанню ініціативи робітників у справі управління господарством, виявленню недоліків. Найретельніше перевірялися побутові умови робітників. Крім того, комісії повинні були провести ревізію, встановити працездатність апарату, усунути поганих керівників, проінструктувати тих, що залишилися. Висновки комісії затверджувалися первинною партійною організацією обстежуваного підприємства, після чого доводилися до відома робітників на загальних зборах. Протягом трьох місяців було обстежено 12 підприємств, у тому числі 9 — у вугільній промисловості²⁷.

Пошуки шляхів розширення безпосередньої участі у розв'язанні виробничих питань не завжди мали успіх. Восени 1924 р. в Юзівській окрузі при первинних партійних організаціях були створені виробничі наради комуністів, які давно працювали на підприємстві²⁸. Така форма роботи наближувала осередок до виробництва, проте відгороджувала його від безпартійних робітників. Подібний недолік мали й партійні виробничі конференції. У вугільній промисловості Донбасу проводилися кушові виробничі наради комуністів.

Партійно-виробничі конференції були вузькою формою. У постанові ЦК РКП(б) від 13 квітня 1925 р. було визнано доцільним, щоб конференції з господарських питань скликалися профспілками. Тільки в окремих випадках, коли цього вимагали місцеві умови та характер обговорюваних питань, допускалося скликання партійно-виробничих конференцій²⁹. Окремі партійно-виробничі наради комуністів, виробничі ко-

²⁴ Партійний архів Донецької області, ф. 8, оп. 1, спр. 5, арк. 7.

²⁵ Там же, спр. 17, арк. 17.

²⁶ Там же, спр. 58, арк. 20.

²⁷ Там же, арк. 19.

²⁸ Там же, ф. 9, оп. 1, спр. 37, арк. 18.

²⁹ Партія в боротьбі за встановлення народного господарства. (1921--1925 г.), М., 1951, стор. 264.

місії при парткомках, партійно-виробничі конференції визнавалися або зовсім недопустимими, або допустимими як виняток.

Загальне визнання дістали виробничі осередки та наради при профспілках. В історичній літературі увага до питання історії їх виникнення зросла після постанови ЦК КПРС у 1955 р. про виробничі наради, яка відновила один з ленінських принципів управління промисловістю. Найцікавіша щодо цього стаття «Виникнення виробничих нарад у роки відбудовного періоду»³⁰, автор якої Е. Б. Генкіна не погоджується з думкою, ніби виробничі наради були етапом у розвитку соціалістичного змагання від окремих суботників і недільників до масового стахановського руху, і переконливо доводить, що питання про виробничі наради було частиною проблеми організації керівництва соціалістичною промисловістю на принципах демократичного централізму, які вимагали сполучення єдиноначальства і широкої участі трудящих в управлінні.

Виникнення виробничих нарад Е. Б. Генкіна відносить до 1923 р., вважаючи їх прообразом виробничі осередки, що вишикли в 1921 р. Д. Д. Голованов і В. П. Иванов у передмові до публікації документів «Про виникнення та діяльність виробничих осередків у Донбасі та на Уралі в 1921—1925 рр.»³¹ висловлюють суперечливий погляд. Вони ототожнюють виробничі наради з виробничими осередками і на цій підставі відносять їх виникнення до 1921 р., проте пишуть, що виробничі осередки перетворилися у виробничі наради у 1923 р., хоча у вугільній промисловості Донбасу це відбулося лише на початку 1925 р. Те, що в 1923—1924 рр. у Донбасі називали виробничими осередками, принципово не відрізнялося від того, що в інших місцях називалося виробничими нарадами.

У вугільній промисловості Донбасу протягом 1921—1922 рр. були спроби створити мережу виробничих осередків. Але цьому певною мірою заважали недоліки в їх роботі, що дало підставу частині господарників виступити проти їх створення. Але найбільше поширенню виробничих осередків заважало тяжке матеріальне становище робітників, їх недостатня трудова активність. Лише восени 1922 р., коли становище у вугільній промисловості стабілізувалося і почалося масове повернення шахтарів, виробничі осередки остаточно ствердилися³². У документах цього періоду часто зустрічаються відомості про існування виробничих осередків³³.

У 1923 р. ці органи працювали майже на всіх шахтах і в 1924 р. залишалися головною формою виробничої роботи первинних партійних організацій та профспілок. Наприкінці 1924 р. в Донбасі визнали, що від виробничих осередків необхідно перейти до виробничих нарад і комісій. У грудні 1924 р. губернська партійна нарада вказала, що «найважливішого значення в усій виробничій діяльності осередків набувають виробничі комісії та наради як цехові, шахтні, так і заводські, рудничні»³⁴. Після постанови ЦК РКП(б) від 13 квітня 1925 р. «Про роботу виробничих нарад і виробничих конференцій» виробничі наради та комісії стали головною формою участі партійних і профспілкових організацій у виробничій роботі.

У виробничі осередки делегувалися активні робітники, які добре знали виробництво. Не менше половини членів виробничого осередку були комуністи. Вони створювали свою фракцію, яка звітувала перед

³⁰ Журн. «История СССР», М., 1958, № 3, стор. 63—89.

³¹ Журн. «Исторический архив», М., 1961, № 6, стор. 118—120.

³² Там же, стор. 125.

³³ Партійний архів Донецької області, ф. 4, оп. 1, спр. 117, арк. 70; ф. 3, оп. 1, спр. 51, арк. 104.

³⁴ Там же, ф. 8, оп. 1, спр. 71, арк. 5.

бюро та зборами первинної партійної організації. Так здійснювалося партійне керівництво виробничими осередками, внаслідок чого й сама партійна організація включалася в розв'язання конкретних виробничих питань. Свої пропозиції виробничі осередки вносили в шахтний або рудничний комітет спілки гірників і практично здійснювали після погодження з господарськими органами. У звіті губвідділу ВСГ за 1923 р. говорилося: «Мережа виробничих осередків, розкинутих по всьому Донбасу, стежить за роботою кожної шахти, кожного цеху окремо»³⁵.

Перетворення виробничих осередків у виробничі наради не привело до принципових змін. У шахтну й цехову виробничі наради входили делегати від робітників, представники бюро партійної організації, профуповноважені, адміністративно-технічний персонал. Пленум шахтних цехових виробничих нарад був загальнорудничною виробничою нарадою³⁶.

Одночасно існували й тимчасові комісії з виробничих питань, виробничі гуртки по винахідництву та раціоналізації, по технічному навчанню, технічні наради. Повсякденне керівництво цими органами здійснювали виробничі комісії при рудничних комітетах спілки гірників. У постанові ЦК РКП(б) від 13 квітня 1925 р. вказувалося: «Безпосереднє керівництво роботою виробничих нарад має бути цілком зосереджене у фабзавкоммах в особі їх виробничих комісій, а осередок повинен здійснювати політичне та організаційне керівництво через фракції фабзавкомів»³⁷. Партійні фракції створювалися і у виробничих комісіях і у виробничих нарадах безпосередньо.

Порівняння показує, що виробничі осередки та виробничі наради мали ряд спільних рис. Вони мали спільну мету — залучити трудящих до управління виробництвом і наблизити до виробничої діяльності первинні партійні організації. Повсякденне керівництво ними здійснювали профспілки, а первинні партійні організації керували ними через комуністичні фракції в них. Характер їх роботи був теж однаковим. Виробничі наради відрізнялися від виробничих осередків лише тим, що були чіткіше оформлені і визнані єдиною для всієї країни формою діяльності партійних і громадських організацій у галузі виробництва.

Нова форма участі парторганізації у виробничій діяльності швидко поширилася у вугільній промисловості. З початку 1923 р. до середини 1925 р. кількість учасників виробничих осередків і нарад зростає з 598 до 4722 чоловік, а середній кількісний склад цих органів збільшився з 8 до 36³⁸.

Розширення безпосередньої участі первинних партійних організацій у виробничій діяльності допомогло докладному вивченню ними підприємств і поширенню виробничих осередків, нарад, комісій при профспілках. Завдяки безпосередній участі партійних організацій у виробничій діяльності робітники Донбасу домоглися великих успіхів у відбудові вугільної промисловості Донбасу в 1921—1925 рр.

³⁵ Журн. «Исторический архив», М., 1961, № 6, стор. 124.

³⁶ Партійний архів Донецької області, ф. 8, оп. 1, спр. 71, арк. 6; Партия: борьба за восстановление народного хозяйства (1921—1925 гг.), стор. 260—264.

³⁷ Партия в борьбе за восстановление народного хозяйства (1921—1925 гг.) стор. 263.

³⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2-а, спр. 472/2, арк. 44; журн. «Исторический архив», М., 1961, стор. 125.

ВІДГУКИ НА УКРАЇНІ НА ВЕРЕСНЕВЕ АНТИФАШИСТСЬКЕ ПОВСТАННЯ 1923 р. В БОЛГАРІЇ

Вересневе антифашистське повстання 1923 р. в Болгарії широко відгукнулося в різних країнах Європи, насамперед, у Радянському Союзі. Однак, досі пролетарська солідарність народів СРСР з болгарами ще не дістала достатнього висвітлення в радянській історичній літературі¹.

Народ Болгарії, доведений до злиденного життя режимом уряду Цанкова, піднявся у вересні 1923 р., щоб відстояти свої права. Та незважаючи на героїзм народних мас, повстання зазнало поразки. Внаслідок фашистського терору було вбито 30 тис. чоловік².

Вересневе повстання вийшло за рамки Болгарії і набуло міжнародного значення. Воно значно вплинуло на боротьбу робітничого класу в капіталістичних країнах, на розвиток світового комуністичного руху. В ці дні світовий пролетаріат і селянство були на боці болгарських революціонерів. За подіями в Болгарії пильно стежили і трудящі України. В потрібну хвилину вони подавали велику політичну, моральну і матеріальну допомогу болгарському народові. Ще коли 9 червня 1923 р. в Болгарії стався фашистський переворот, газета «Коммунист» у статті «Болгарський урок» викривала участь імперіалістичних країн в перевороті. «Перешкода*,— говорилося в статті,— буде зруйнована революційним потоком повсталого пролетаріату»³.

Газети України щодня повідомляли про зростання революційних подій. Газета «Пролетарий» від 14 вересня, напередодні повстання, опублікувала статтю, де говорилося, що «новий болгарський уряд Цанкова, який скинув, а потім убив Стамболійського, перебуває у великій небезпеці. Вибух загального обурення може статися кожного дня...»⁴. В наступних номерах повідомлялося про арешти комуністів і розгул реакції в Болгарії⁵.

З початком повстання всі газети України детально висвітлювали його хід під заголовком «Громадянська війна в Болгарії»⁶, «Робітничо-селянське повстання в Болгарії»⁷. На зміну урядові Цанкова, дні

¹ Цьому питанню присвячені такі праці радянських авторів: А. Н. Горянов. Освещение болгарских событий 1923—1925 гг. в советской прессе. Славянский сборник. вып. I. Воронежский госуниверситет. 1958. стор. 93—98; П. Г. Рущенко. Народне антифашистське повстання 1923 р. в Болгарії. «Наукові записки» Івано-Франківського педінституту. Історична серія. Вып. II, стор. 143—144; Б. Крымов. В дни сентябрьского восстания. Журн. «Славяне», 1958, № 9, стор. 18—21. З праць болгарських істориків слід назвати монографію академіка Д. Косева. Септемврийското въстание 1923 г., София, 1954; його ж. Международното значение септемврийското въстание 1923 г., София, 1964; П. Митев. Исторически студии. София, 1963; Ф. Панайотов. Участието на младежта в септемврийското въстание. София, 1958; сборник «25 годишнината на септемврийското въстание», София, 1948.

² Газ. «Работническо дело», 10 вересня 1945 р.

* Малася на увазі протидія міжнародного фашизму, що затримувала світовий революційний рух.

³ Газ. «Коммунист», 19 липня 1923 р.

⁴ Газ. «Пролетарий», 14 вересня 1923 р.

⁵ Там же, 15, 18 вересня 1923 р.

⁶ Газ. «Коммунист», 22 вересня 1923 р.

⁷ Газ. «Пролетарий», 21 вересня 1923 р.

якого злічені, прийде робітничо-селянський уряд Болгарії,— так говорили українські робітники⁸.

«...З великою увагою ми будемо стежити за революційними подіями в Болгарії,— писала газета «Коммунист».— Ці події за всіма даними можуть виявитися переможними для пролетаріату. Кожний член партії, кожний робітник повинен розворушитися, бо наближається світова червона мобілізація. До цього ми повинні бути готові всі»⁹. Трудящі України прагнули прийти на допомогу болгарському народу першими. Газета «Красный Николаев» писала: «Те, що було вчора чуткою, що вимагало підтвердження, сьогодні стало фактом. Болгарія охоплена революційним вогнем... весь рух іде під прапором створення робітничо-селянського уряду. Болгарська революція буде задушена, якщо на допомогу не прийде пролетаріат інших країн. ...Йї необхідна допомога всього світового пролетаріату, насамперед російського, який уже підняв прапор Рад»¹⁰. В одному з номерів газети говорилося, що чим сильніше й активніше наступає буржуазія заходу на пролетаріат, тим сильнішою і міцнішою має стати підтримка радянських людей. Болгарія стала ареною одчайдушного розгулу фашизму. Пролетарський Миколаїв повинен стати прикладом революційної свідомості для всіх міст Союзу¹¹. Українські робітники і селяни знали, що погляди, надії і чекання всіх пригноблених народів звернені до радянських республік¹². Вони проклинали капіталістичні країни, що допомагали Цанкову придушувати вересневе повстання¹³.

Хоч вересневе повстання було придушене, український народ високо оцінив його. Так, газета «Пролетарий» писала: «Повстання в Болгарії... є історичною подією. Воно показало, що в момент революційних повстань комуністи ведуть за собою широкі маси селянства... Для трудящих усього світу, і особливо Балкан, події в Болгарії не пройнуть безслідно. Вони дістали новий урок того, що за інтереси трудящих і експлуатованих може боротися тільки комуністична партія»¹⁴. Рішуче протестуючи проти білого терору, репресій, які поширювалися в Болгарії після придушення вересневого повстання, всі центральні й місцеві газети закликали трудящих України допомагати революціонерам і їх сім'ям. «Реакція громить не лише комуністів, робітничі організації, організації революційного селянства,— писала газета «Вісті»,— а також усіх, хто мав зв'язок з народними масами... Доля розбитих у боротьбі проти реакції болгарських революціонерів не може обійти радянське суспільство. Це переможені брати, і на заклик про допомогу необхідно відгукнутися»¹⁵.

На честь святкування шостої річниці Жовтневої революції ЦК КП(б)У розіслав усім губкомам циркулярного листа з пропозицією присвятити шосту річницю Жовтня оглядові міжнародної боротьби робітничого класу проти капіталу та допомоги міжнародній революції, в тому числі болгарським революціонерам¹⁶. На заклик ЦК КП(б)У

⁸ Газ. «Пролетарий», 22 вересня 1923 р.

⁹ Газ. «Коммунист», 22 вересня 1923 р.

¹⁰ Газ. «Красный Николаев», 26 вересня 1923 р.

¹¹ Там же, 22 вересня 1923 р.; газ. «Коммунист», 25 вересня 1923 р.; газ. «Голос труда», 26 серпня, 1 вересня 1923 р.

¹² Газ. «Звезда», 27 вересня 1923 р.

¹³ Газ. «Красное Запорожье», 26 вересня 1923 р.

¹⁴ Газ. «Пролетарий», 6 жовтня 1923 р.

¹⁵ Газ. «Вісті», 13 жовтня 1923 р.; газ. «Красное знамя», 6 жовтня 1923 р.

¹⁶ Газ. «Пролетарская правда», 10 жовтня 1923 р.; газ. «Шлях революції», 17 жовтня 1923 р.

трудящі України відповіли: «Ми готові!»¹⁷. Всі губками й окружками почали кампанію допомоги революціонерам Болгарії¹⁸.

25 вересня 1923 р. в м. Харкові відбулася розширена конференція фабрично-заводських комітетів. Усі 197 її учасників надіслали болгарським революціонерам привітання: «Розширена конференція фабзавкомів, заслухавши повідомлення про героїчну боротьбу болгарських робітників і селян зі своєю вітчизняною буржуазією, заявляє, що в ці тяжкі для болгарського пролетаріату й селянства хвилини погляди харківських друкарів звернені до тих, хто бореться. З надією в перемогу над болгарською буржуазією ми заявляємо, що в потрібну хвилину подамо всебічну допомогу робітникам і селянам Болгарії. Хай живе влада Рад у Болгарії!»¹⁹.

Солідарність з болгарськими повстанцями проголошувалася на мітингах колективів паровозоремонтного заводу та фабрики «Серп і молот» у Харкові²⁰, заводів «Червона зірка» та «Червоний профінтерн» у Єлисаветграді та в інших підприємствах²¹.

Робітничий клас України вірив, що настане час, коли Комуністична партія і народні маси Болгарії зуміють завдати рішучого удару буржуазії та капіталу, і тому не послаблював своєї допомоги болгарським трудящим²². Робітники спілки харчовиків України відрахували у фонд солідарності з болгарським союзом тютюнків 500 крб. і союзом харчовиків — 250 крб.²³

У квітні 1925 р., після вибуху, що стався в соборі болгарської столиці, посилювався білий терор. Робітники України заявили протест реакції, залізничники донецьких шляхів — делегати конференції професійно-технічної освіти — звернулись до ВУЦВКу з протестом проти білого терору в Болгарії²⁴. Такий же протест висловили у своїх гаслах робітники Полтави й Катеринослава в день святкування 1 травня 1925 р.²⁵

Загальні збори колишніх політичних каторжан і висланих поселенців м. Харкова, заявляючи протест проти терору Цанкова, закликали болгарський пролетаріат згуртуватись навколо III Інтернаціоналу²⁶. З такими ж протестами виступали учасники багатолюдного мітингу в м. Одесі, VII з'їзду Рад Одеської губернії, VII з'їзду Рад Київщини, загальних зборів будівельників м. Миколаєва, загальних зборів спів-

¹⁷ Газ. «Звезда», 10 жовтня 1923 р.; газ. «Вольнський пролетарій», 11 жовтня 1923 р.; газ. «Красный путь», 28 вересня 1923 р.

¹⁸ Газ. «Вольнський пролетарій», 18 жовтня 1923 р.; газ. «Красное знамя», 6 жовтня 1923 р.

¹⁹ Державний архів Харківської області (далі — ДАХО), ф. 998, оп. 1, спр. 45, арк. 44.

²⁰ Газ. «Звезда», 27 вересня 1923 р.; газ. «Красный путь», 10 жовтня 1923 р.; газ. «Вольнський пролетарій», 27 вересня, 5 жовтня 1923 р.; газ. «Красный Николаев», 29 вересня, 4 жовтня 1923 р.; газ. «Пролетарская правда», 2 жовтня 1923 р.; газ. «Пролетарій», 23 жовтня 1923 р.; газ. «Красное Запорожье», 13, 14, 16 жовтня 1923 р.; «Голос праці», 21 жовтня 1923 р.

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2595, оп. 1, спр. 193, арк. 4-а; спр. 192, арк. 128; ДАХО, ф. 998, оп. 1, спр. 68, арк. 225; спр. 48, арк. 19; спр. 68, арк. 61; Державний архів Київської області, ф. 3, оп. 1, спр. 531, арк. 91; газ. «Красный Николаев», 30 листопада 1923 р.; Державний архів Одеської області (далі — ДАОО), ф. 929, оп. 1, спр. 53, арк. 2.

²² ДАОО, ф. 878, оп. 2, спр. 59, арк. 102.

²³ Газ. «Коммунист», 6 грудня 1923 р.

²⁴ Газ. «Пролетарій», 13 червня 1925 р.

²⁵ Газ. «Звезда», 6 травня 1925 р.; газ. «Пролетарій», 3 травня 1925 р.

²⁶ Газ. «Коммунист», 26 квітня 1925 р.

робітників Чернігівського губвійськкомату та ін.²⁷ Делегати ІХ Всеукраїнського з'їзду робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, що відбувся у травні 1925 р., заявили одностайний протест проти розправи уряду Цанкова над трудящими²⁸.

Селяни України також висловлювали солідарність з селянами Болгарії. Делегати з'їзду незаможних селян Серебрянського району Полтавської губернії 21 жовтня 1923 р. ухвалили, що в потрібний момент вони придуть на допомогу болгарським селянам²⁹. У багатьох округах, особливо в Полтавській, селяни збирали кошти й продукти для трудящих Болгарії³⁰. Під час збору врожаю опоряджали валки з хлібом під гаслами: «Хай живе вересневе повстання в Болгарії!», «Смерть фашизму в Болгарії!»³¹. Сотні селянських підвід з подарунками повстанцям Болгарії прибули в листопаді 1923 р. в Одесу, коли тут проходив пленум міськради, на якому були присутні болгарські комуністи-революціонери³².

Інтелігенція, молодь і жінки України організували збір коштів, надсилали болгарам телеграми з запевненнями про готовність прийти на допомогу³³.

Комсомольці Полтавської губернії в резолюції своїх загальних зборів гаряче вітали революційну молодь Болгарії: «Для боротьби і жертв комсомольць завжди готовий. Незважаючи на придушення болгарської революції цанковськими палачами, ми знаємо, що революційний вогонь живе в душі і серці кожного юного болгарського пролетаря... скоро революція змете і знищить без останку всі темні сили, що намагаються її придушити»³⁴. Про почуття солідарності українського народу до болгарських трудящих добре сказано у вірші Е. Багрицького «Болгарія» та «Не уйдуть» (невідомого автора під псевдонімом «Никита»), надрукованих у газетах «Красный Николаев» та «Красная Армия»³⁵.

Багато зробила для організації допомоги Болгарії в період 1923—1925 рр. Міжнародна організація помочі борцям революції (МОПР), місцеві відділи якої (Донбаський, Полтавський, Волинський, Запорізький та ін.) закликали трудящих України всіляко підтримувати болгарських революціонерів і їх сім'ї, політичних в'язнів і політемігрантів³⁶. Робітники, селяни та інтелігенція, щоб подати матеріальну допомогу жертвам білого терору в Болгарії, масово вступали до МОПРу. Червонопрофінтернівці Волинської губернії вирішили щомісячно від-

²⁷ Газ. «Известия», 28 квітня 1925 р.; газ. «Красный Николаев», 12 травня, 18 червня 1925 р.; газ. «Красное знамя», 20 травня 1925 р.; газ. «Коммунист», 28 квітня 1925 р.

²⁸ Газ. «Сърп и чук», 15 травня 1925 р.

²⁹ Державний архів Полтавської області, ф. 1867, оп. 1, спр. 20, арк. 20, 152.

³⁰ Там же, арк. 168; ф. 3152, оп. 1, спр. 3, арк. 25; газ. «Голос труда», 5 жовтня 1923 р.; газ. «Советский путь», 18 жовтня 1923 р.; газ. «Юний селянин», 11 листопада 1923 р.; газ. «Красный Николаев», 30 вересня 1923 р.; газ. «Шлях революції», 25 листопада 1923 р.; газ. «Волинский пролетарий», 20 жовтня 1923 р.

³¹ Журн. «Славяне», 1958, № 9, стор. 20.

³² Газ. «Пролетарская правда», 10 жовтня 1938 р.

³³ ДАХО, ф. 998, оп. 1, спр. 48, арк. 19; газ. «Красный Николаев», 30 вересня 1923 р.; газ. «Красное Запорожье», 12, 18 жовтня 1923 р.; газ. «Волинский пролетарий», 31 жовтня 1923 р.; газ. «Советский путь», 21 жовтня 1923 р.; 25 листопада 1923 р.

³⁴ Газ. «Голос труда», 11 жовтня 1923 р.

³⁵ Газ. «Красный Николаев», 27 вересня 1923 р.; «Красная Армия», 4 жовтня 1923 р.

³⁶ Газ. «Всероссийская кочегарка», 23 вересня 1923 р.; газ. «Волинский пролетарий», 28 жовтня 1923 р.; газ. «Красное Запорожье», 5 жовтня 1923 р.; газ. «Голос труда», 1, 5 вересня, 4 грудня 1923 р.

працьовувати один недільник на користь організації³⁷, а робітники губкому і губвиконкому Волинської губернії на загальних зборах 18 листопада 1923 р. ухвалили відрахувати свій одноденний заробіток на користь болгарських робітників та їх сімей³⁸. Такі ж збори відбулися і в інших губерніях³⁹. Коли в 1925 р. в Болгарії посилювався фашистський терор, від імені 200 тис. членів організації Київська губернська конференція МОПРу, а також розширене засідання окружному МОПРу Миколаївської губернії заявили рішучий протест проти білого терору болгарської буржуазії⁴⁰.

Багато місцевих організацій МОПРу шефствували над тюрмами Болгарії, де мучилися палкі революціонери — учасники повстання. Харківщина взяла шефство над в'язнями-революціонерами Ловецької тюрми⁴¹, Ботієвський район шефствував над в'язнями Пловдивської тюрми⁴², Полтавська губернія шефствувала з вересня 1923 р. над тюрмою в Плевні⁴³, с. Благоєво Одеської губернії — над в'язнями Сливенського округу⁴⁴. Особливо допомогли в'язням трудящі Полтавщини, які вступали в ряди МОПРу, збирали кошти, продукти, одяг для своїх підшефних⁴⁵. Наприклад, Червоноградські міліціонери відрахували від свого заробітку одноденну зарплату⁴⁶. Комуністичний осередок тютюнників Полтавщини — 1% зарплати, а безпартійні робітники відробили позаурочно 2 год.⁴⁷ Партосередок шкіряного заводу провів недільник, що дало 7750 крб., крім того, комуністи відрахували 2% свого місячного заробітку⁴⁸. З 20 березня по 25 вересня 1923 р. Полтавська губернія перевела ЦК МОПРу в Москву для підшефної в'язниці 375 червінців⁴⁹. В. Коларов від імені ЦК БКП тісних соціалістів Софійського МОПРу і ув'язнених Плевенської тюрми надіслав полтавчанам телеграму з подякою за братерську підтримку⁵⁰. В листі-відповіді В. Коларову трудящі Полтавщини просили передати підшефним ув'язненим, їх сім'ям і всім борцям за перемогу робітничо-селянської влади в Болгарії, що вони й надалі подаватимуть необхідну братерську допомогу⁵¹.

І міська конференція МОПРу, що відбулася 30 грудня 1923 р., обговорила питання про збільшення допомоги⁵². На той час у м. Полтаві вже було близько 8 тис., по губернії до 20 тис. чоловік, які регулярно робили відрахування для болгарських повстанців⁵³. З вересня по 28 грудня 1923 р. трудящі губернії зібрали 10 473 крб. 26 коп. Всі

³⁷ Газ. «Волинський пролетарій», 24 жовтня 1923 р.

³⁸ Там же, 23 жовтня 1923 р.

³⁹ Газ. «Робітничо-селянська правда», 26 жовтня 1923 р.; газ. «Пролетарская правда», 16, 17 жовтня 1923 р.

⁴⁰ Газ. «Коммунист», 28 квітня 1925 р.; газ «Красный Николаев», 12 травня 1925 р.

⁴¹ Газ. «Пролетарій», 10 травня 1925 р.

⁴² Газ. «Съветско село», 18 травня 1928 р.; газ. «Коллективист», 25 березня 1930 р.

⁴³ Газ. «Голос труда», 1 вересня 1923 р.; журн. «Славяне», 1958, № 9, стор. 20.

⁴⁴ Газ. «Съветско село», 21 січня 1927 р.

⁴⁵ Газ. «Голос труда», 5, 9, 11 вересня 1923 р.; 5 січня, 24 лютого, 18 травня, 12 вересня 1924 р.

⁴⁶ Там же, 2 вересня 1925 р.

⁴⁷ Там же, 7 вересня 1923 р.

⁴⁸ Там же, 9 вересня 1923 р.

⁴⁹ Там же, 28 вересня 1923 р.

⁵⁰ Там же, 14 грудня 1923 р.

⁵¹ Там же, 21 грудня 1923 р.

⁵² Там же, 4 січня 1924 р.

⁵³ Там же.

гроші було направлено ЦК МОПРу для пересилки підшефним⁵⁴. Ув'язнені та їх сім'ї гаряче дякували трудящих Полтавщини за допомогу⁵⁵. Представники болгарської секції МОПРу та Болгарської комуністичної партії — секції III Інтернаціоналу відвідали Полтаву і висловили свою щиру подяку за допомогу⁵⁶, вони були присутні на пленумі міськради Полтави і розповіли про становище в Болгарії. У відповідь учасники пленуму обіцяли всіляку підтримку болгарському народові і послали братерський привіт підшефним ув'язненим Плевенської тюрми⁵⁷.

З метою збільшення матеріальної допомоги на Полтавщині влаштовувались вечори, вистави, дитячі спектаклі, а зібрані гроші посилались ув'язненим Плевенської тюрми⁵⁸.

В цій же губернії розгорнувся широкий рух за амністію ув'язнених болгарських робітників і селян. Наприклад, учасники ювілейного мітингу, присвяченого 60-річчю заснування I Інтернаціоналу, послали ув'язненим Плевенської тюрми таку телеграму: «Дорогі товариші! Ми, червоноармійці, робітники і селяни в кількості 4 тис. чоловік шлемо вам братерський комуністичний привіт. Глибоко співчуємо вам у справі визволення трудящих мас від гніту рабства і експлуатації. Одночасно шлемо прокляття катам буржуазії та соціал-угодовцям, які в усьому світі розстрілюють і кидають у тюрми всіх тих, хто підніметься проти своїх панів. Ми твердо віримо, що недалеко той час, коли пролетаріат, об'єднавшись під прапором III Інтернаціоналу — носія традицій I Інтернаціоналу — скине світову буржуазію і встановить царство праці в усьому світі»⁵⁹. З січня 1924 р. по травень 1925 р. Полтавське відділення МОПРу зібрало і відіслало підшефній тюрмі 18 581 крб. 25 коп.⁶⁰, а в травні в зв'язку з посиленням терору МОПР Полтавщини організував збір коштів і надіслав ув'язненим 67 023 крб. 40 коп.⁶¹

Імена болгарських комуністів користувались на Україні великою популярністю. На прохання болгар, які проживали на Україні, три з новостворених національних районів названо іменами Д. Благоева⁶², В. Коларова⁶³, Х. Ботева⁶⁴. В Одеському окрузі поблизу станції Кермідовка було засновано поселення, яке назвали «Васил Коларов»⁶⁵. В Полтавській губернії організувалась комуна ім. Д. Благоева⁶⁶ та будинок політемігрантів ім. В. Коларова⁶⁷. На установчій конференції Катеринославського губернського комітету МОПРу в липні 1924 р. до почесної президії було обрано Х. Кабакчієва, який був на той час у Софійській тюрмі⁶⁸. На початку 1924 р. під час виборів до місцевих Рад полтавські будівельники обрали почесним членом міськради вождя вересневого повстання В. Коларова⁶⁹. В листі до будівельників він

⁵⁴ Газ. «Голос труда», 4 січня 1924 р.

⁵⁵ Там же, 9 лютого 1924 р.

⁵⁶ Там же, 5, 18 березня 1924 р.

⁵⁷ Там же, 5, 6, березня 1924 р.

⁵⁸ Там же, 18, 21 травня 1924 р.

⁵⁹ Там же, 1 жовтня 1924 р.

⁶⁰ Газ. «Більшовик полтавщини», 7 травня 1925 р.

⁶¹ Там же.

⁶² Газ. «Известия», 28 травня 1925 р.

⁶³ Нашите достижения, Харьков—Киев, 1932. стор. 6.

⁶⁴ Газ. «Съветско село», 18 травня 1928 р.

⁶⁵ Там же, 25 березня 1926 р.

⁶⁶ ЦДАЖР УРСР, оп. 9, спр. 290, арк. 1—14; науковий архів Полтавського державного краєзнавчого музею, спр. Р/п 230, арк. 1—10.

⁶⁷ Газ. «Голос труда», 4 травня 1924 р.

⁶⁸ Журн. «МОПР», 1924, № 2, стор. 11—13.

⁶⁹ Газ. «Голос труда», 18 березня 1924 р.

дякував їх за проявлену увагу й честь⁷⁰. В кінці квітня — на початку травня 1924 р. керівник вересневого повстання В. Коларов був у Полтаві⁷¹, зустрічався з робітниками, селянами, солдатами та інтелігенцією міста, виступав з доповідями про міжнародне становище і про становище в Болгарії⁷². В міськраді на честь приїзду почесного депутата В. Коларова відбулись урочисті збори, на яких В. Коларов розповів про міжнародне становище. Депутати Могідов, Кушнір від імені трудящих через В. Коларова і члена ЦК БКП Христова передали червоний прапор болгарським робітникам і селянам за проявлений героїзм і сміливість⁷³.

Болгари, які проживали на Україні, також подавали всіляку допомогу революціонерам і їх сім'ям⁷⁴. 6--7 вересня 1924 р. І болгарська округа та безпартійна конференція молоді, що відбулась у с. Преславі Бердянського округу Катеринославської губернії, заявила протест проти фашистського терору, про солідарність з молоддю Болгарії та готовність у будь-який час подати допомогу в боротьбі проти кривавої буржуазії⁷⁵. Такі ж протести відбулись і серед інтелігенції Катеринославської, Одеської губерній і Криму⁷⁶. Трудящі болгари, які проживали на Україні, активно вступали в ряди МОПРу⁷⁷.

Болгари на Україні щороку відзначали річницю вересневого повстання⁷⁸. Центральне болгарське бюро при ЦК КП(б)У випускало гасла, посилало вітальні телеграми болгарським ув'язненим і представникам болгарської комуністичної партії при Виконавчому Комітеті Комуністичного Інтернаціоналу (ВККІ)⁷⁹. Проводились збори, присвячені цій події, на яких шанували пам'ять загиблих героїв, протестували проти білого терору в Болгарії⁸⁰.

В 1926—1930 рр. по всій Україні розгорнувся широкий рух за звільнення ув'язнених болгарських робітників і селян, проти режиму уряду Лапчева, який замінив уряд Цанкова, але нічим не замінив фашистський режим. В цей час по всій Україні відбувалися мітинги, збори, що проходили під лозунгами: «Геть білий терор. Палачі!», «Геть руки від народних синів!»⁸¹.

Висловлюючи своє обурення терором у Болгарії, трудящі України з глибоким співчуттям ставилися до болгарського народу. Той, хто зумів вирватися з рук болгарських фашистів, завжди міг розраховувати на гостинність у Радянському Союзі, зокрема на Україні. Тут

⁷⁰ Газ. «Голос труда», 9 лютого 1924 р.

⁷¹ Там же, 29 квітня 1924 р.

⁷² Там же, 1, 4 травня 1924 р.

⁷³ Там же, 4 травня 1924 р., газ. «Работническо дело», 22 вересня 1963 р.; В а с н л Коларов. Био-библиография. София, 1947, стор. 48.

⁷⁴ Газ. «Красный Николаев», 24 жовтня 1923 р.

⁷⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 413, оп. 1, спр. 16, арк. 17.

⁷⁶ Газ. «Сърп и чук», 18 березня 1925 р.

⁷⁷ Там же; газ. «Съветско село», 24 квітня, 21, 31 січня 1927 р.; 1 квітня 1929 р.; газ. «Коллективист», 6 квітня 1930 р.

⁷⁸ «Сърп и чук», 17 вересня 1925 р.; газ. «Съветско село», 16 вересня 1926 р.; 14 вересня 1927 р.; 23 вересня 1928 р.; 23 вересня 1929 р.; газ. «Коллективист», 25 вересня 1930 р.; 26 вересня 1931 р.

⁷⁹ Газ. «Сърп и чук», 17 вересня 1925 р.; газ. «Съветско село», 25 березня 1926 р.; 14 вересня 1927 р.

⁸⁰ Газ. «Голос труда», 30 вересня 1924 р.; газ. «Сърп и чук», 30 жовтня 1925 р.; Партархів Одеського обкому КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 374, арк. 36, 95.

⁸¹ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 1538, арк. 88; газ. «Съветско село», 21, 31 січня 1927 р.; 21 березня 1927 р.; 9, 24 квітня 1927 р.; 23 вересня 1929 р.; 1 жовтня 1928 р.; 1 жовтня 1929 р.; 14 листопада 1929 р.; газ. «Коллективист», 29 листопада 1931 р.

знайшли притулок багато активних учасників вересневого повстання. Українські трудящі влаштували урочисті зустрічі болгарським борцям за волю⁸². Болгарські патріоти мали можливість брати участь в політичному й господарському житті України⁸³. Багато революціонерів лікувалось в лікарнях і на курортах України⁸⁴. Для політемігрантів були відкриті болгарські секції при інтернаціональних клубах Одеси, Харкова, Полтави⁸⁵, де вони підвищували свій культурно-політичний рівень. Багато учасників вересневого повстання стали членами КП(б)У⁸⁶.

Вересневе повстання і дикий терор Цанкова залишили сиротами тисячі дітей революціонерів. Частина з цих дітей виховувалася в дитячих будинках України⁸⁷.

Отже, трудящі Радянської України разом з трудящими всього Радянського Союзу подали неоціненну допомогу революційним повстанцям і жертвам вересневого повстання, болгарським робітникам і селянам, болгарській Комуністичній партії в розвитку революційної боротьби країни. Взаємна допомога і братерська солідарність, встановлена між трудящими України і Болгарії, мала велике значення для дальшої боротьби трудящих Болгарії. Допомогу трудящих України болгарському народові високо оцінив керівник вересневого повстання В. Коларов у своїх виступах і листах трудящим України⁸⁸.

В. І. Ленін вказував, що єдність життєво необхідна пролетаріату, що вона... «безмірно дорога, безмірно важлива для робітничого класу. Розрізнені робітники — ніщо. Об'єднані робітники — все»⁸⁹.

Робітники і селяни Болгарії з братерською допомогою трудящих СРСР знову пішли на барикади проти своїх і світових гнобителів. Враховуючи уроки вересневого повстання, болгарські трудящі під керівництвом БКП і з допомогою Радянського Союзу у вересні 1944 р. здобули перемогу над фашизмом і капіталізмом.

⁸² Науковий архів Полтавського державного краєзнавчого музею, спр. Р/п. 230, арк. 1—2.

⁸³ ДАХО, ф. 1772, оп. 1, спр. 446, арк. 4—8; Партархів Одеського обкому КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 808, арк. 7; од. зб. 1542, арк. 1—2; Науковий архів Полтавського державного краєзнавчого музею, спр. С/п. 70, арк. 102; журн. «МОПР», 1925, № 5—6, стор. 20.

⁸⁴ Науковий архів Полтавського державного краєзнавчого музею, спр. Р/п 230, арк. 3.

⁸⁵ Газ. «Голос труда», 4 травня 1924 р.; газ. «Сърп и чук», 10 лютого 1925 р., 15 травня 1925 р.; партархів Одеського обкому КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 374, арк. 31; П. С. Сохань. Про перебування Г. М. Димитрова в Одесі у 1926 р., «Український історичний журнал», 1964, № 1, стор. 85; Г. И. Чернявский. Новое о деятельности Георгия Димитрова в эмиграции. Журн. «Вопросы истории КПСС», 1964, № 5, стор. 64.

⁸⁶ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 808, арк. 7, 10, 11, 16, 21, 22, 23, 24, 28, 29, 37, 38, 46—48, 59—60, 101, 122, 126, 133, 135, 149—153, 155, 181—182, 217—218.

⁸⁷ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 2137, арк. 8.

⁸⁸ Газ. «Голос труда», 9 лютого 1924 р.

⁸⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 458.

Матеріали для пропагандистів

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (1941—1945 рр.)

Від редакції
(рекомендована література)

Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу проти німецько-фашистських загарбників була найтяжчою з усіх воєн, які будь-коли знала історія. У грізні роки війни, у тяжкій смертельній боротьбі з німецьким фашизмом з величезною силою проявилися життєвість і непереможність соціалістичного ладу, його великі переваги перед капіталістичним ладом. Війна показала не тільки економічні й військово-технічні переваги соціалістичного ладу, але й незмірні переваги соціалістичної ідеології радянських людей, вихованих партією Леніна, що знайшло свій яскравий вияв у їх високих моральних якостях, в неперевершеному масовому героїзмі, стійкості, полум'яному радянському патріотизмі і пролетарському інтернаціоналізмі.

Натхненником, організатором перемоги радянського народу, його армії у Великій Вітчизняній війні була Комуністична партія — керівна і спрямовуюча сила радянського суспільства. Партія підняла радянський народ і його воїнів на справедливую Вітчизняну війну, запалила їх на великі подвиги, з'єднала і спрямувала зусилля радянських людей на фронті і в тилу до спільної мети — розгрому гітлерівського фашизму.

Під керівництвом ЦК ВКП(б) в роки Великої Вітчизняної війни велику організаторську, політичну, господарську і військову роботу провела Комуністична партія України. У вип'ятоково складних умовах війни КП України у найкоротші строки здійснила перебудову всього народного господарства на воєнний лад, провела велику роботу по евакуації населення, промислових підприємств і матеріально-культурних цінностей вглиб країни, мобілізувала сили трудящих республіки на боротьбу з німецько-фашистськими загарбниками. КП України була організатором і натхненником партійного підпілля і партизанського руху на тимчасово окупованій території республіки. Під керівництвом ЦК КП(б)У, при допомозі російського та інших братніх народів СРСР трудящі України приступили до успішної відбудови народного господарства, зруйнованого гітлерівськими окупантами. Велика Вітчизняна війна була суворою перевіркою міцності морально-політичної єдності українського народу, його відданості Радянській владі, вірності ленінській дружбі народів.

При вивченні цієї теми пропагандисти і слухачі системи партійної освіти, крім поданих у цьому номері матеріалів, можуть використати таку літературу. Монографії, брошури: «Історія Комуністичної партії Радянського Союзу» (видання друге, доповнене), М., 1962, розділ XV; «Великая Отечественная война Советского Союза, 1941—1945, Краткая история», М., 1965; «Нариси історії Комуністичної партії України» (видання друге, доповнене), К., 1964, розділ XV; Н. И. Супруненко. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941—1945 гг.), К., 1956; П. Тр о н ь к о. Безсмертя юних (З історії боротьби комсомольського підпілля на Україні в роки Великої Вітчизняної вій-

ни), К., 1957; В. К л о к о в, І. К у л и к, І. С л и н ь к о. Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни, К., 1957; К. К. Д у б и н а. В годы тяжелых испытаний, К., 1962; П. М. Б а л к о в и й. Народне ополчення Радянської України, К., 1961; Г. Я. Е м ч е н к о. Годы суровых испытаний. Из истории партийных организаций Донбасса в период Великой Отечественной войны (июль 1941—1945 гг.), Луганск, 1961; Н. А. Б у ц к о. Коммунистическая партия — организатор всенародной помощи Советской Украине в восстановлении народного хозяйства в годы Великой Отечественной войны, К., 1962; М. Д. Ю щ е н к о. Агітація і пропаганда комуністів України в умовах німецько-фашистської окупації, К., 1962; М. В. К о в а л ь, У битві з фашизмом, К., 1964. Збірники документів і матеріалів: Коммунистическая партия в период Великой Отечественной войны (июль 1941 года — 1945 год). Документы и материалы, М., 1961; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів, К., 1963; Одеса в Великой Отечественной войне Советского Союза. Сборник документов и материалов, т. I—III, Одесса, 1947, 1949, 1951; Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945. Сборник документов, К., 1963; Харьковщина в годы Великой Отечественной войны (июль 1941—1943 гг.). Сборник документов и материалов, Х., 1965; Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.), Запорожье, 1959; Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941—1945 гг.). Сборник документов и материалов, Днепропетровск, 1961; Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза (1941—1945 гг.). Сборник документов и материалов, Харьков, 1963; Николаевщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Документы и материалы, Одесса, 1964; Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. Збірник документів і матеріалів, Дніпропетровськ, 1965. Статті, опубліковані в «Українському історичному журналі» за 1958—1965 рр.: В. О. Б о й ч е н к о. Київське підпілля в роки Вітчизняної війни (1964, № 1); М. О. Б у ц ь к о. Парти́йне будівництво на Україні в роки Великої Вітчизняної війни (грудень 1943—1945 рр.) (1964, № 3); Г. І. В а н е є в. Участь трудящих Севастополя в обороні рідного міста (жовтень 1941 — липень 1942 рр.) (1961, № 3); О. М. В е р б и л о. Допомога українського народу фронту в період переможного закінчення Великої Вітчизняної війни (1951, № 4); М. З. Д а н и л о у к. Самовіддана праця колгоспників України, евакуйованих у східні райони СРСР (1941—1944 рр.) (1960, № 3); П. І. Д е н и с е н к о. Деякі питання ідеологічної роботи Комуністичної партії України в 1943—1945 рр. (1965, № 1); С. М. К и р и ч е н к о. Діяльність партійних організацій України по перебудові життя республіки на воєнний лад (червень—листопад 1941 р.) (1962, № 3); М. І. К р а в ч у к. Робітничий клас України в період Вітчизняної війни (1941—1945 рр.); (1965, № 6); І. Д. П а з а р е н к о. Про підготовку тритомної праці «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941—1945 рр.) (1962, № 6); І. І. С л и н ь к о. Джерела сили партизанського руху (1962, № 3); А. Т. Ч е к а н ю к, М. О. Б у ц ь к о. Героїчний подвиг українського народу у Великій Вітчизняній війні (1941—1945) (1965, № 5); А. Т. Ч е к а н ю к, І. П. К о ж у к а л о. Героїчна оборона Києва в 1941 р. і її роль в зриві фашистських планів «блицкригу» (1961, № 3); В. П. Ч и ж, О. П. М о й с е є в. З історії героїчних битв радянських військ за визволення України (грудень 1942 — жовтень 1944 рр.) (1965, № 5); К. М. Ш а м к о. Парти́йне підпілля в Криму в роки Великої Вітчизняної війни (1960, № 5); Ф. П. Ш е в ч е н к о. Антифашистські виступи в німецькій окупаційній армії на Україні (1964, № 5).

П. М. КОСТРИБА

РОЛЬ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В МОБІЛІЗАЦІЇ СИЛ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ДЛЯ ВІДСІЧІ ВОРОГУ В ПЕРШИЙ ПЕРІОД ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Діяльність Комуністичної партії України в роки Великої Вітчизняної війни вже висвітлена у багатьох монографічних працях, нарисах, брошурах і статтях. Проте ряд питань розроблено недостатньо. Зокрема, не знайшла належного висвітлення в нашій історичній літературі робота партійних організацій республіки по мобілізації людських резервів на допомогу фронту в перший, найтяжчий період Великої Вітчизняної війни. Незважаючи на те, що в ряді праць¹ наводиться багатий фактичний матеріал з цього питання, все ж повних узагальнюючих даних по всій республіці в них не подається.

В даній статті, не претендуючи на вичерпне дослідження теми, автор ставить за мету звернути увагу пропагандистів на використання вже відомого матеріалу про діяльність партійних організацій на Україні в цей період і навести деякі нові дані про мобілізацію людських резервів на допомогу фронту.

Перетворюючи в життя накреслену ЦК ВКП(б) і Радянським урядом програму організації відсічі фашистським загарбникам, ЦК КП(б)У і партійні комітети на місцях з перших днів війни розгорнули величезну роботу по мобілізації сил українського народу на боротьбу з ворогом. Під лозунгом «Все для фронту, все для перемоги!» була перебудована робота всіх партійних, радянських, господарських і громадських організацій на военний лад. Серйозні зміни сталися, насамперед, в структурі та діяльності партійного і державного апарату республіки. Ряд управлінь та відділів було реорганізовано або створено заново.

Щоб вивільнити людські резерви і матеріальні кошти для потреб фронту, ЦК КП(б)У і РНК УРСР вжили заходів для значного скорочення штатів та кількості державних установ і господарських організацій у республіці. Так, для 35 наркоматів, головних управлінь та інших центральних установ республіки, переведених на тимчасові скорочені штати, було затверджено всього лише 967 штатних одиниць. Різке скорочення штатів проводилося і на місцях, а деякі обласні, міські та районні господарські управління і контори, окремі республіканські торги та споживчо-збутові організації були зовсім ліквідовані².

¹ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1964; С. Вольський. Одеська партійна організація в дні героїчної оборони міста від німецько-фашистських загарбників (серпень—жовтень 1941 р.), К., 1953; Н. И. Супруненко. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941—1945 гг.), К., 1956; Трудящиеся Харьковской области в Великой Отечественной войне, Харьков, 1960; П. М. Балковий. Народне ополчення Радянської України, К., 1961; Київ-герой. Збірник матеріалів про подвиг киян у Великій Вітчизняній війні, К., 1961; Г. Емченко. Годы суровых испытаний, Луганск, 1961; Я. Е. Пашко. Киевская партийная организация в период обороны столицы Украины, журн. «Вопросы истории КПСС», 1963, № 12; С. М. Кириченко. Военно-организаторская деятельность Коммунистической партии Украины на початку Великої Вітчизняної війни (червень—листопад 1941 р.), «Наукові праці з історії КПРС», Міжвідомчий науковий збірник, вип. 3—4, вид-во Київського університету, 1965; К. Дубина. Вклад трудящих Украины в разгром немецко-фашистских загарбников, журн. «Комуніст України», 1965, № 5 та ін.

² ЦА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 297, арк. 163—167.

Важливу роль відіграли заходи по перебудові та поліпшенню роботи первинних парторганізацій, а також місцевих органів влади та громадських організацій. Був проведений корінний перерозподіл всіх партійних і громадських сил. Комуністів, що не підлягали мобілізації, направляли на вирішальні ділянки роботи. Там, де не вистачало комуністів, створювались партійно-комсомольські групи і до керівництва широко залучався безпартійний актив.

Поряд з організаційними заходами партійні організації України з перших днів війни розгорнули велику політичну роботу в масах. Десятки тисяч лекторів, доповідачів і агітаторів щоденно виступали на підприємствах, в колгоспах і радгоспах, в установах і військових частинах з найбільш злободенних військово-політичних питань, розповідали про важливі події, тісно пов'язуючи їх з конкретними завданнями кожного колективу. Тільки в одному Києві до проведення роз'яснювальної роботи в масах було залучено близько 20 тис. агітаторів — комуністів, комсомольців і представників інтелігенції³. В Донецькій області у цій справі взяла участь близько 50 тис. агітаторів. Уже в перший тиждень війни вони провели в області понад 45 тис. бесід, а на наступну декаду лише в одному обласному центрі — 182 тис.⁴.

В агітаційно-масовій роботі партійні організації широко використовували пресу, радіо, кіно, літературу і мистецтво. На початку війни лише на Україні видавалось 13 республіканських, 50 обласних, 555 районних та 693 багатотиражних газет, загальним тиражем 6278 тис. примірників, 73 різних журнали загальним тиражем понад 500 тис. примірників⁵. Крім того, в республіці було 16 книжкових видавництв, широка радіомережа, понад 6 тис. кіноустановок та кінопересувок, більше 130 театральних колективів та ряд інших великих творчих об'єднань⁶.

Велику роль у мобілізації мас на боротьбу з агресором відіграли також мітинги і збори трудящих, які проводились під керівництвом партійних організацій. У Дніпропетровській області, наприклад, лише за перші два дні війни відбулось 4436 мітингів і зборів трудящих, на яких були присутні близько 628 тис. і виступило 17 302 чоловіки⁷. У Миколаївській області за цей же час у мітингах і зборах трудящих взяло участь понад 200 тис. чоловік⁸. Такі ж багатолюдні мітинги пройшли по всій Україні. У своїх виступах трудящі висловлювали гнівне обурення віроломством фашистських розбійників і запевняли партію та уряд у своїй готовності стати на захист соціалістичної Вітчизни, зробити все в ім'я перемоги над ворогом. У резолюції, ухваленій робітниками заводу «Запоріжсталь», зокрема, говорилося: «Ми до глибини душі обурені підлими діями зухвалих фашистів, які порушили наші священні кордони. Кожному з нас дорогі інтереси любимої Батьківщини, і ми готові сталеними грудьми встати на захист своєї рідної землі, не шкодуючи ні своїх сил, ні свого життя»⁹. На багатьох підприємствах Миколаєва робітники

³ Київ-герой, стор. 75.

⁴ С. М. Кириченко. Діяльність партійних організацій України по перебудові життя республіки на военний лад (червень-листопад 1941 р.), «Український історичний журнал», 1962, № 3, стор. 26.

⁵ Там же, стор. 26; ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 4, арк. 62.

⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 19, од. зб. 7, арк. 11; ф. 1, оп. 16, од. зб. 60, арк. 139; ф. 1, оп. 19, од. зб. 7, арк. 16.

⁷ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941—1945 гг.), Сборник документов и материалов, Днепропетровск, 1962, стор. 43.

⁸ Николаевщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Документы и материалы, Одесса, 1964, стор. 23.

⁹ Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.), Сборник документов, Запорожье, 1959, стор. 27.

вносили пропозиції про збільшення робочого дня і норм виробітку¹⁰. А на загальних зборах робітників і службовців київських заводів «Більшовик», верстатобудівного ім. Горького, Червонопрапорного машинобудівного та 4-ї взуттєвої фабрики 28—30 червня 1941 р. було одноставно прийнято звернення «До всіх робітників і робітниць, інженерів, техніків і службовців Радянської України» із закликом максимально збільшити виробництво продукції для потреб фронту. Це звернення обговорювалося на всіх фабриках і заводах України і відіграло велику роль у піднесенні виробничої та політичної активності трудящих¹¹.

Першочерговим завданням партійних організацій республіки, як і всієї партії, було проведення мобілізації людських резервів у армію. Відразу ж після оголошення її, партійні організації розгорнули величезну роботу, подаючи практичну допомогу в цьому військкоматам. За кожним мобілізаційним пунктом були закріплені відповідальні партійні працівники. Райкоми партії посиляли в села своїх уповноважених для проведення масово-політичної роботи і подання допомоги первинним організаціям у здійсненні мобілізаційних планів. Хід цієї важливої справи постійно обговорювався на бюро обкомів, міськкомів і райкомів партії, на зборах партійного і радянського активу.

В результаті величезної організаторської і політично-масової роботи партії мобілізація на Україні пройшла успішно. Лише в західних областях республіки, в зв'язку з швидким просуванням фронту, деякі військкомати не встигли провести мобілізацію всіх призовників. Але багато з них евакуювались у східні області, де й були призвані до армії. В інших областях республіки було забезпечено своєчасне і повне виконання, а в багатьох і перевиконання мобілізаційних планів. Так, з Київської, Харківської, Донецької, Одеської та інших областей пішли на фронт сотні тисяч відданих синів своєї Радянської Батьківщини¹². В їх числі були десятки тисяч добровольців, які, не чекаючи виклику, самі приходили до військкоматів, в партійні й комсомольські комітети і подавали заяви з проханням негайно відправити їх на фронт. За неповними даними, лише в 11 областях республіки (Київській, Харківській, Донецькій, Луганській, Дніпропетровській, Запорізькій, Одеській, Миколаївській, Вінницькій, Полтавській, Кіровоградській) за перші два тижні війни надійшло понад 185 тис. заяв від добровольців¹³.

Серед добровольців було багато жінок. У Запорізькій області, наприклад, у червні і в перших числах липня 1941 р. надійшло понад 1100 заяв від жінок з проханням послати їх на фронт¹⁴. У Дніпропетровській області таких заяв було понад 3800, в Одеській — 3200, у Миколаївській — понад 1350, у Кіровоградській — понад 1100¹⁵ тощо. Багато жінок пішли на фронт санітарками, радистками, телефоністками і навіть рядовими бійцями.

¹⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 57, оп. 1, од. зб. 495, арк. 4.

¹¹ Нариси історії Комуністичної партії України, стор. 474—475.

¹² ПА ІП ЦК КП України, довідка партархіву Київського обкому КП України, інв. № 135; Партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 31, од. зб. 4, арк. 96; К. Дубина. Вклад трудящих України в розгром німецько-фашистських загарбників, журн. «Комуніст України», 1965, № 5, стор. 26; ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 4, арк. 4.

¹³ С. М. Кириченко. Воєнно-організаторська діяльність Комуністичної партії України на початку Великої Вітчизняної війни (червень-листопад 1941 р.), «Наукові праці з історії КПРС». Міжвідомчий науковий збірник, вип. 3—4, К., 1965, стор. 5.

¹⁴ ПА ІП ЦК КП України, довідка партархіву Запорізького обкому КП України, інв. № 157.

¹⁵ Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941—1945 гг.), Сборник документов и материалов, стор. 53; С. Вольський. Назв. праця, стор. 21; Николаевщина в годы Великой Отечественной войны

У перших рядах патріотів, які відправлялися на фронт, були комуністи. Вже на початку війни з Києва пішло в армію понад 16 тис. комуністів, а з всієї області — близько 30 тис. або майже половина всього складу обласної партійної організації; з Одеси — близько 14 тис. або 70% всього складу міської парторганізації, з Луганської області — близько 22 тис., з Донецької — понад 37 тис. комуністів і т. д.¹⁶. Партійні організації прифронтових районів майже цілком вливалися в ряди радянських військ. Всього по Україні протягом першого року війни пішло в Червону Армію і Військово-Морський Флот понад 236 тис. комуністів або близько 43%¹⁷ всього складу КП(б)У¹⁷. Під бойові прапори Радянських Збройних Сил стало більше мільйона комсомольців республіки¹⁸. На керівну роботу в армію пішло багато членів ЦК КП(б)У, секретарів обкомів, міськкомів і райкомів партії та інших відповідальних партійних і радянських працівників.

Під керівництвом Комуністичної партії України в республіці була проведена величезна робота по охороні та зміцненню тилу наших військ. Виконуючи постанову РНК СРСР від 24 червня 1941 р., партійні організації очолили створення в містах і селах республіки спеціальних винищувальних батальйонів для боротьби з ворожими парашутистами, шпигунами і диверсантами. До складу винищувальних батальйонів входили сміливі й віддані люди з числа партійно-комсомольського та безпартійного активу. Відбирали людей і організовували батальйони безпосередньо перші секретарі міськкомів і райкомів партії та начальники відділів НКВД.

В результаті діяльності партійних комітетів на місцях до липня 1941 р. винищувальні батальйони були створені, за винятком західних областей, в усіх містах і районах України. За далеко не повними даними, до середини липня 1941 р. в 16 областях республіки діяло 647 батальйонів, які об'єднували в своїх рядах понад 148 тис. чоловік¹⁹. На допомогу їм в усіх містах і селах України були організовані спеціальні групи сприяння, яких, також за далеко не повними даними, в 14 областях республіки нараховувалось у цей час понад 18 400. Лише в 12 областях вони об'єднували близько 215 тис. чоловік²⁰.

Винищувальні батальйони та групи сприяння відіграли велику роль у зміцненні військового тилу. Тільки в чотирьох областях України (Сумській, Полтавській, Дніпропетровській і Запорізькій) протягом липня — вересня 1941 р. бійцями винищувальних батальйонів було затримано 75 ворожих диверсантів і шпигунів, знищено 229 гітлерівських солдатів і офіцерів, які проникли десантами у наш тил, захоплено багато ворожих документів і трофеїв²¹.

З наближенням фронту винищувальні батальйони часто брали участь в оборонних боях, особливо в районах Києва, Одеси, Миколаєва, Херсона, Дніпропетровська, Запоріжжя, де вони чинили значний опір ворогові, прикривали відхід і переправу через Дніпро наших військ

1941—1945 гг. Документы и материалы, стор. 42; Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945. Збірник документів і матеріалів, Дніпропетровськ 1965, стор. 58.

¹⁶ К. Дубина. Назв. праця, стор. 26; З історії Одеської партійної організації Нариси, Одеса, 1962, стор. 379; ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 58 арк. 1.

¹⁷ І. І. Слинко. Непохитна єдність українського народу в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників. «Український історичний журнал», 1959, № 4, стор. 56

¹⁸ Нариси історії Комуністичної партії України, стор. 475.

¹⁹ Підраховано автором за архівними та друкованими джерелами.

²⁰ Підраховано автором за архівними та друкованими джерелами.

²¹ П. М. Балковий. Назв. праця, стор. 46.

Одинадцять днів разом з регулярними частинами вели активні бої за визволення свого району бійці винищувального батальйону м. Рубіжне Луганської області, дванадцять днів займав оборону винищувальний батальйон м. Алчевська цієї ж області²² і т. д. З відступом Червоної Армії винищувальні батальйони вливались у регулярні частини наших військ або перетворювались у партизанські загони для боротьби в тилу ворога. Наприклад, в Одесі вони в ході боротьби повністю влились до складу 25-ї Чапаївської і 96-ї стрілецької дивізії, а також в інші частини Приморської армії. За станом на 1 жовтня 1941 р. частинам Червоної Армії було передано 125 винищувальних батальйонів України, а тисячі бійців ввійшли до складу партизанських загонів²³.

У липні 1941 р. за прикладом Москви і Ленінграда на Україні була проведена величезна робота по формуванню народного ополчення на допомогу діючій армії. Це питання стояло в центрі уваги всіх партійних комітетів і первинних організацій. Воно обговорювалось на бюро обкомів, міськкомів і райкомів партії, на зборах первинних парторганізацій і виробничих колективів. Командирами і політпрацівниками загонів та частин народного ополчення призначались в основному секретарі райкомів, міськкомів і обкомів партії, а також учасники громадянської війни, колишні командири.

Протягом короткого часу на Україні були створені десятки й сотні загонів і частин народного ополчення. Так, у першій половині липня 1941 р. в Києві вже нараховувалось 19 таких загонів, які об'єднували в своїх рядах близько 33 тис. чоловік, а в районах області кількість ополченців становила понад 60 тис.²⁴ В Харкові був створений 85-тисячний корпус народного ополчення, а всього в області вступило в ополчення понад 100 тис. чоловік, в тому числі близько 18 тис. жінок²⁵. В Дніпропетровську було сформовано 5 ополченських дивізій, зведених в 50-тисячний корпус, всього ж по області налічувалось понад 100 тис. ополченців²⁶. В Донецькій області в народне ополчення вступило близько 220 тис. чоловік²⁷, у Запорізькій — близько 200 тис. чоловік²⁸, в Сумській — близько 104 тис.²⁹, в Миколаївській (лише в 28 районах) — понад 70 тис., в тому числі близько 19 тис. жінок³⁰, в Кіровоградській (в 22 районах) — понад 66 тис., з них близько 11,5 тис. жінок³¹ і т. д.

За далеко не повними підрахунками, лише в дванадцяти областях України (Київській, Харківській, Дніпропетровській, Донецькій, Луганській, Запорізькій, Полтавській, Сумській, Миколаївській, Кіровоградській, Чернігівській, Одеській) в народне ополчення вступило понад

²² П. М. Балковий. Назв. праця, стор. 50—56, 69—88; ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 62, оп. 3, од. зб. 2, арк. 4.

²³ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 62, оп. 3, од. зб. 2, арк. 15 і див. колекцію матеріалів про мобілізацію людських резервів, інв. № 157.

²⁴ П. М. Балковий. Назв. праця, стор. 16.

²⁵ Харьковщина в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941—19. 3 гг.). Сборник документов и материалов, Харьков, 1965, стор. 58 і 67; ПА ІІІ ЦК КП України, довідка партархіву Харківського обкому КП України, інв. № 157.

²⁶ С. М. Кириченко. Военно-организаторська діяльність Комуністичної партії України на початку Великої Вітчизняної війни (червень—листопад 1941 р.), стор. 9.

²⁷ П. М. Балковий. Назв. праця, стор. 17.

²⁸ Н. И. Супруненко. Назв. праця, стор. 33.

²⁹ Сумская область в период Великой Отечественной войны Советского Союза (1941—1945 гг.). Сборник материалов, Харьков, 1963, стор. 74.

³⁰ Николаевщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Документы и материалы, стор. 65.

³¹ Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945. Збірник документів і матеріалів, стор. 60.

1 млн. 300 тис. чоловік³². По Вінницькій, Житомирській і Кам'янець-Подільській областях даних про народне ополчення не збереглося, хоч формування його тут частково теж проводилось. Щодо західних областей України, які в липні вже були окуповані ворогом, то там народне ополчення не встигло сформуватись. Правда, з перших днів війни, ще до появи його на Україні, партійні, комсомольські і радянські працівники та актив трудящих прикордонних районів із зброєю в руках разом з прикордонниками і частинами Червоної Армії включались у боротьбу з ворогом. Це теж фактично були добровільні народні формування. Але встановити кількість учасників їх немає можливості.

Цементуючим ядром народного ополчення стали комуністи і комсомольці. Так, серед 70 464 ополченців Миколаївської області було 7126 комуністів і 11 151 комсомольців, серед 85 тис. ополченців Харкова 20% становили комуністи і 13% комсомольці. В ополченських загонах Ленінського району Києва нараховувалось близько 45% комуністів³³ і т. д.

Партійні організації постійно дбали про підготовку ополченців. Особлива увага зверталась на військове навчання цієї величезної маси людей, більшість з яких не мала потрібної підготовки. Велику роль у цьому відіграла телеграфна вказівка ЦК КП(б)У від 24 липня 1941 р. всім секретарям обкомів, в якій вимагалось негайно приступити до військового навчання ополченців, поклавши в основу вивчення зброї та елементарних правил ведення бою³⁴.

Народне ополчення України подавало велику допомогу Червоній Армії і внесло серйозний вклад у боротьбу з німецько-фашистськими загарбниками. Загони ополченців допомагали військовим частинам у будівництві оборонних споруд та рубажів, у виготовленні деяких видів зброї, ремонті бойової техніки і транспорту, в охороні важливих військових об'єктів та комунікацій. Вони брали також активну участь у боях на фронті.

Особливо велику роль відіграли ополченці в обороні Києва, Одеси, Севастополя, Дніпропетровська, Запоріжжя, Харкова та інших міст і населених пунктів. Вони займали окремі ділянки оборони і разом з регулярними частинами Червоної Армії мужньо і хоробро бились з ворогом. Так, у боях під Києвом радянські війська при допомозі загонів народного ополчення розгромили 44-ту, 95-ту і 299-ту ворожі дивізії. Ці дивізії втратили близько 70% особового складу, а багато інших також зазнали великих втрат³⁵.

Стримували наступ ворожих військ ополченці Кременчука Полтавської області. Зайнявши оборону на підступах до міста на лінії 18 км, Кременчуцька ополченська дивізія у складі трьох полків близько 10 днів, до підходу наших військ, вела жорстокі оборонні бої з переважачимими силами противника. В цих нерівних боях більше половини особового складу дивізії загинуло, але ворог не пройшов. Стійкий опір опол-

³² Підраховано автором за архівними та друкованими джерелами.

³³ Николаевщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Документы и материалы, стор. 65; С. М. Кириченко. Діяльність партійних організацій України по перебудові життя республіки на воєнний лад, «Український історичний журнал», 1962, № 3, стор. 28; М. Д. Ющенко. Комуністи України — організатори патріотичного піднесення трудящих республіки на відсіч ворогові в початковий період Великої Вітчизняної війни, «Український історичний журнал», 1958, № 3, стор. 50.

³⁴ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 8, арк. 42.

³⁵ Газ. «Правда», 11 вересня 1941 р.; А. Т. Чеканюк, І. П. Кожукало. Героїчна оборона Києва в 1941 р. та її роль у зриві фашистських планів «бліцкригу», «Український історичний журнал», 1961, № 3, стор. 66.

ченців дав можливість нашим військам підійти до міста і зайняти оборону, яка тривала ще більше місяця — до 12 вересня 1941 р.³⁶. Особливо тяжкі оборонні бої разом з регулярними частинами вели ополченці в період з 1 до 12 вересня 1941 р. Лише 12 вересня противник кинув проти захисників міста до 300 танків, близько 100 гармат і близько 1000 автомашин мотопіхоти³⁷. Під натиском переважаючих сил ворога героїчні захисники Кременчука змушені були залишити місто. Проте ця боротьба мала велике значення. Вона зірвала наміри ворога з ходу форсувати Дніпро, на цілий місяць скувала його значні сили на цій важливій ділянці фронту.

Виняткову мужність в боях з німецько-фашистськими загарбниками виявили ополченці Донбасу. 1 жовтня 1941 р. розпочала активні бойові дії в районі Донецька шахтарська ополченська дивізія № 383 під командуванням К. І. Провалова, колишнього шахтаря, який одержав звання Героя Радянського Союзу за подвиги в боях на озері Хасан у 1938 р. В кінці жовтня 1941 р. дивізія вийшла на лівий берег р. Міус і протягом 9 місяців утримувала оборону в районі м. Красний Луч. У грудні 1941 р. вона своїми власними силами визволила в цьому районі 4 населених пункти. Із складу дивізії двом було присвоєно звання Героя Радянського Союзу — розвідниці-комсомолці Ніні Гнилицькій (з Луганської області) і політруку розвідроті Спартаку Железному. Запеклий опір і виняткова стійкість бійців шахтарської дивізії розлючували фашистів. Гітлерівське командування видало навіть наказ, в якому говорилось, щоб «моряків і шахтарів у полон не брати»³⁸.

В боях з ворогом прославилась 395-а шахтарська дивізія під командуванням Героя Радянського Союзу А. І. Петраковського, що сформувалася в Луганську. У її складі було близько 5 тис. чоловік. Перед відправкою на фронт їй було вручено прапор Луганського міськкому партії і міськвиконкому. Трудящі міста постійно підтримували тісний зв'язок з дивізією і постачали її всім необхідним³⁹.

Особливо відчутних ударів завдавали гітлерівцям ополченські бронепоезди. Так, київський бронепоезд «Літер-А» під командуванням А. С. Тихохода лише 9 липня 1941 р. разом з частинами 5-ї армії відбив 8 атак противника. Інший київський бронепоезд «Літер-Б» під командуванням Л. В. Василевського мав на своєму рахунку понад 80 бойових операцій⁴⁰. Активну участь в обороні Донбасу брав луганський ополченський бронепоезд № 2 «За Родину», до особового складу якого входило близько 200 комуністів. Про героїчні дії його команди свідчить такий епізод. Бронепоезд прорвався на ст. Дебальцево, зайняту противником, і відкрив шалений вогонь по скупченням ворожих військ. В результаті було знищено штаб німецького полку на чолі з командиром, близько 200 військових повозок, понад 750 солдатів і офіцерів та близько 130 гітлерівців взято в полон. Під час відходу бронепоезда фашисти намагались відрізати йому шлях. Але під прикриттям вогню бронепоезда бійці налагодили розібрану залізничну колію і повернулись у розташування своїх військ. За цю успішну операцію всьому особовому

³⁶ П. Н. Ємець, О. П. Самойленко. Полтавщина в роки Великої Вітчизняної війни, Харків, 1965. стор. 14—15; ПА ІІП ЦК КП України, довідка партархіву Полтавського обкому КП України, інв. № 157.

³⁷ ПА ІІП ЦК КП України, довідка партархіву Полтавського обкому КП України, інв. № 157.

³⁸ ПА ІІП ЦК КП України, довідка партархіву Донецького обкому КП України, інв. № 157.

³⁹ Г. Емченко. Назв. праця, стор. 17; ПА ІІП ЦК КП України, довідка партархіву Луганського обкому КП України, інв. № 157.

⁴⁰ Київ-герой, стор. 200, 215; ПА ІІП ЦК КП України, довідка партархіву Київського обкому КП України, інв. № 135.

складу бронепοїзда було оголошено подяку, а 17 бійцям, що найбільше відзначились, були вручені урядові нагороди. На своєму рахунку бронепοїзд мав понад 100 бойових операцій⁴¹.

Під час відступу наших військ ополченці, як і бійці винищувальних батальйонів, вливались у ряди Червоної Армії або вступали у партизанські загони і продовжували боротьбу в тилу ворога. Наприклад, в Одесі лише під час облоги міста до складу регулярних частин Червоної Армії влилось близько 30 тис. ополченців. З одеських ополченців в основному була сформована 421-а стрілецька дивізія⁴². З наближенням фронту приєднались до військових частин 12-ї армії ополченці Кадіївського району Луганської області. Політвідділ цієї армії відібрав з них багато розвідників, які ходили за лінію фронту і приносили цінні відомості⁴³.

Поряд з мобілізацією людських резервів для фронту, партійні організації України, як і вся партія, проводили величезну роботу по розв'язанню іншого важливого і складного завдання — перебудови народного господарства на военний лад. В результаті докладених комуністами зусиль майже всі промислові підприємства республіки, які працювали у мирний час для потреб населення, з перших днів війни були переведені на виробництво військової продукції.

Переборюючи надзвичайні труднощі, партійні організації провели також важливу кампанію по мобілізації, підготовці і перерозподілу робочої сили. У зв'язку з уходом на фронт переважної більшості чоловіків, їх місця на підприємствах зайняли жінки, підлітки і навіть пенсіонери. Лише в одній Луганській області в перші дні війни на фабрики і заводи, шахти і залізничний транспорт прийшли і замінили чоловіків близько 50 тис. жінок та дівчат⁴⁴.

Завдяки невтомній діяльності комуністів та винятковому творчому ентузіазму мас більшість підприємств республіки виконувала й перевищувала планові завдання. Так, за 20 днів липня 1941 р. 65 шахт Луганської області виконали і перевиконали місячні виробничі плани⁴⁵. Місцева промисловість республіки у третьому кварталі 1941 р. завдання по випуску авіабомб і ручних гранат перевершила більше ніж у 2 рази⁴⁶. Окремі ж підприємства домоглись ще більших успіхів. Наприклад, Луганський завод ім. Артема у вересні 1941 р. збільшив випуск військової продукції в 4 рази, а завод ім. 20-х роковин Жовтня — у 15,6 рази⁴⁷.

У складних умовах вирішувались завдання по мобілізації продовольчих і сировинних ресурсів для потреб фронту. Більшість сільського працездатного населення пішло в армію. У сільському господарстві залишились лише жінки, діти і старики. Не вистачало тягла і реманенту. В цих умовах партійні, радянські і господарські організації докладали всіх зусиль, щоб максимально мобілізувати наявні сили й можливості і забезпечити збирання врожаю та здачу хліба державі. На допомогу колгоспам і радгоспам були послані десятки і сотні тисяч трудящих

⁴¹ Г. Емченко. Назв. праця, стор. 19—20; газ. «Комсомольская правда», 1 березня 1942 р.; ПА ІП ЦК КП України, довідка партархіву Луганського обкому КП України, інв. № 157.

⁴² П. М. Балковий. Назв. праця, стор. 88; ПА ІП ЦК КП України, довідка партархіву Одеського обкому КП України, інв. № 157.

⁴³ ПА ІП ЦК КП України, довідка партархіву Луганського обкому КП України, інв. № 157.

⁴⁴ Г. Емченко. Назв. праця, стор. 37.

⁴⁵ О. Юрченко. Український народ в дні Великої Вітчизняної війни. Героїчний шлях боротьби і перемог. Збірник статей, К., 1950, стор. 185.

⁴⁶ С. М. Кириченко. Діяльність партійних організацій України по перебудові життя республіки на военний лад (червень—листопад 1941 р.), стор. 30.

⁴⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 18, арк. 2.

міст, студенти, учні. У багатьох місцях доводилось збирати урожай під вогнем противника.

В результаті героїчної праці трудящих за станом на 11 жовтня 1941 р. колгоспи восьми східних областей республіки (Донецької, Луганської, Харківської, Сумської, Полтавської, Чернігівської, Запорізької і Дніпропетровської) план збирання урожаю зернових виконали в цілому на 93,8%⁴⁸. Повністю були зібрані зернові в радгоспах Харківської, Донецької, Луганської, Полтавської, Запорізької, Миколаївської і частини Дніпропетровської області⁴⁹. На Правобережжі України, у зв'язку з воєнними діями, збирання врожаю було проведено лише частково, а в західних областях жнива майже не починались. У зв'язку з цим не всі області взяли участь у заготівлі хліба державі. За три місяці війни на Україні було заготовлено понад 140 млн. пудів хліба, або 28% до плану, і за цей час вивезено його в глиб країни понад 124 млн. пудів⁵⁰.

Значно кращими були справи з продуктами тваринництва. На 25 вересня 1941 р. на Україні заготовили близько 168 тис. т м'яса, тобто майже стільки, скільки його було заготовлено на цей час у 1940 р.⁵¹

Під керівництвом партійних організацій перебудували свою роботу на воєнний лад і наукові установи республіки. Всі вони переглянули свої плани і максимально наблизили їх до потреб оборони країни. Ряд науково-дослідних інститутів стали займатися питаннями стійкості механізмів і споруд в оборонній промисловості. Інститут електрозварювання АН УРСР працював над застосуванням нового методу швидкісного електрозварювання в танковій та інших галузях військової промисловості. Інститут будівельної механіки АН УРСР виконував роботи, головним чином, для авіаційної промисловості. Цілий ряд тем оборонного значення досліджували інститути АН УРСР — хімічної і фізичної секцій, медико-біологічної та ін.⁵²

Свою безмежну любов до Батьківщини і піклування про максимальне задоволення потреб армії трудящі республіки виявляли не тільки в героїчній праці, але й в масовому русі за створення оборонного фонду країни, у зборі особистих коштів і речей для воїнів Червоної Армії. Трудящі Харкова, наприклад, за ініціативою і під керівництвом комуністів, до 2 вересня 1941 р. внесли у фонд оборони понад 7 млн. крб.⁵³. Населення Луганської області збрало на потреби оборони понад 13 млн. крб., а Донецької — близько 19 млн. крб.⁵⁴. Від членів Тсоавіахіму республіки надійшло в фонд оборони понад 28 млн. крб. і 1 млн. крб. на подарунки для фронтовиків⁵⁵. Колгоспне селянство України, крім грошових внесків, здавало у фонд оборони сільськогосподарську продукцію.

Партійні організації України провели також велику роботу по мобілізації населення республіки на будівництво оборонних споруд і рубежів для Червоної Армії, яке розпочалось вже з перших днів війни. Так,

⁴⁸ С. П. Лаута. Колгоспне селянство Радянської України у роки Великої Вітчизняної війни. К., 1965, стор. 39; ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 33, од. зб. 21, арк. 117.

⁴⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 33, од. зб. 2, арк. 18.

⁵⁰ С. П. Лаута. Назв. праця, стор. 39; ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 203, арк. 26.

⁵¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 33, од. зб. 3, арк. 15.

⁵² С. М. Кириченко. Назв. праця, стор. 32. ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 91, ар. 48—62.

⁵³ Газ. «Советская Украина», 5 вересня 1941 р.

⁵⁴ М. З. Данилюк. Патріотичний рух українського народу за створення фонду оборони (1941—1945 рр.), «Український історичний журнал», 1962, № 3, стор. 56.

⁵⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 895, арк. 230.

якщо за планом весь Донбас мав дати на будівництво 190 тис. чоловік то лише з однієї Луганської області восени 1941 р. направили 265 тис чоловік⁵⁶. В Харківській області замість передбачених планом 100 тис чоловік взяло участь у зведенні споруд і рубежів понад 350 тис.⁵⁷ В Київській області одночасно працювало на будівництві оборонних рубежів понад 500 тис. чоловік⁵⁸, в Одеській — понад 100 тис.⁵⁹ і т. д. За при-близними підрахунками лише в десяти областях України у 1941 р. взяв участь у будівництві оборонних рубежів та споруд близько 2 млн 200 тис. чоловік⁶⁰.

В результаті величезної роботи партійних організацій та героїчних зусиль трудящих мас, які самовіддано працювали і вдень, і вночі, часто під ворожим вогнем, на території України за короткий строк було споруджено десятки тисяч кілометрів оборонних рубежів та укріплень. Так, на підступах до Києва виникла лінія оборони з величезною кількістю дотів і дзотів, протитанкових ровів, мінних загороджень. Лише протягом 3—6 липня на підступах до Києва було викопано близько 30 км протитанкових ровів, понад 15 км ескарпів, споруджено 750 дзотів і встановлено близько 15 км мінних полів і т. д.⁶¹. Близько 900 тис. кубометрів ґрунту вийняли будівники оборонних рубежів в районі Кременчука Полтавської області⁶². Густою їх сіткою була вкрита вся територія Чернігівської області. Під час їх будівництва трудящі області вийняли близько 3 млн. кубометрів ґрунту⁶³. Понад 200 км оборонних рубежів та укріплень було побудовано навколо Полтави⁶⁴. Понад 20 тис. воєнно-інженерних об'єктів спорудили на території Донбасу⁶⁵. Такі ж приклади можна навести й по інших областях республіки.

Таким чином, ці далеко не повні дані про мобілізацію людських резервів і матеріальних ресурсів України на допомогу фронту достатньою мірою свідчать, що український народ під керівництвом Комуністичної партії вже на початку війни вніс величезний вклад у розгортання та зміцнення Збройних Сил нашої країни. Трудящі республіки подали неоціненну допомогу Червоній Армії у боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками.

⁵⁶ С. М. Кириченко. Назв. праця, стор. 29.

⁵⁷ Трудящиеся Харьковской области в Великой Отечественной войне, стор. 27.

⁵⁸ Історія Києва, т. II, К., 1960, стор. 491.

⁵⁹ Нариси історії Комуністичної партії України, стор. 480.

⁶⁰ Підраховано автором за архівними та друкованими джерелами.

⁶¹ Див. Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945 гг., М., 1961, т. II, стор. 98.

⁶² ПА ІІІ ЦК КП України, довідка партархіву Полтавського обкому КП України, інв. № 157.

⁶³ Там же, довідка партархіву Чернігівського обкому КП України, інв. № 157.

⁶⁴ П. М. Балковий. Назв. праця, стор. 36.

⁶⁵ Н. И. Супруненко. Назв. праця, стор. 61.

М. М. ЛЕМЕЩУК

КОМУНІСТИЧНЕ ПІДПІЛЛЯ — ОРГАНІЗАТОР І КЕРІВНИК АНТИФАШИСТСЬКОЇ БОРОТЬБИ В ФАШИСТСЬКИХ ТАБОРАХ СМЕРТІ НА УКРАЇНІ

За післявоєнні роки в літературі досить широко висвітлена героїчна боротьба радянських людей в фашистських концтаборах, створених в Німеччині і окупованих країнах Європи. Правда, більшість цих праць видано за кордоном. Тільки в Німецькій Демократичній республіці опублікована 321 наукова праця¹. Кілька праць написано радянськими істориками.

Проте до цього часу залишається не висвітленою діяльність антифашистських організацій таборів смерті, якими гітлерівці густо вкрили тимчасово окуповану територію Радянського Союзу, зокрема Україну. На території Української РСР фашистські загарбники створили понад 1100 таборів смерті і пунктів масових розстрілів. Із 9987 тис. радянських громадян і військовополонених, знищених фашистами за роки війни на окупованій території Радянського Союзу, 4497 тис. чоловік розстріляно і закатовано на українській землі².

У роки фашистської окупації тільки на Україні діяло 83 великих фабрики смерті. Про число ув'язнених у цих катівнях свідчать дані, що стосуються знищених там людей. Від 100 тис. до 200 тис. чоловік і більше гітлерівці розстріляли і закатували в Янівському, Станіславському, Львівському, Ровенському, Проскурівському, Харківському і Славутському таборах. В Кам'янець-Подільському, Житомирському, Київському, Чернігівському, Богданівському, Кіровоградському, Хорольському і Кременчуцькому таборах загинуло від 50 тис. до 100 тис. чоловік. Від 10 тис. до 50 тис. було знищено в Ковельському, Володимир-Волинському, Шепетівському, Новоград-Волинському, Старокостянтинівському, Луцькому та інших таборах, всього виявлено 34 табори з такою кількістю жертв³.

Величезні розміри фашистських злочинів на Україні пояснюються насамперед тим, що з 85 млн. радянських громадян, що опинилися під пануванням гітлерівців, близько 40 млн. чоловік проживало на території України. Крім того, фашисти завозили сюди з метою знищення людей з інших радянських республік, а також з західноєвропейських країн. Так, в таборах смерті Львівської області були громадяни Франції, Чехословаччини, Італії та інших країн⁴.

Створені на Україні фабрики смерті фашисти офіційно називали стаціонарними і пересильними таборами (шталагами, дулагами), трудовими і виховно-трудовами таборами. Вони дещо відрізнялися від концентраційних таборів, що існували на території Німеччини та інших європейських країн, куди фашисти кидали цивільних осіб і військовополо-

¹ Historiographie der Deutschen Demokratischen Republik über den deutschen antifaschistischen Widerstandskampf in der Jahren 1933 bis 1945. Institut für Marxismus-Leninismus beim ZK der SED, Berlin, 1965.

² История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., т. 6, Приложение — альбом карт, стор. 13.

³ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., т. 6, Приложение — альбом карт, стор. 13.

⁴ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів, К., 1963, стор. 357.

нених для фізичного винищування. Концтабори створювалися за єдиним проектом, з капітальними приміщеннями, ув'язнені охоронялись посиленними загонами есесівців. В них було по декілька крематоріїв, з допомогою яких замітались сліди страшних злочинів. Ув'язненим створювались такі умови побуту й праці, при яких вони могли прожити не більше трьох місяців. Втекти безпосередньо з концтаборів було неможливо.

Створені на окупованій території Радянського Союзу табори були тимчасовими, для них пристосовувалися випадкові приміщення, часто в кинутих, напівзруйнованих військових містечках чи тваринницьких фермах. Інколи вони були розташовані під відкритим небом, на площадках, обнесених кількома рядами колючого дроту під високою напругою. Проте в цьому, здавалось би безвихідному становищі, радянські люди часто знаходили можливість здійснити втечу. Охороняли табори загони есесівців, а також поліцейські з числа кримінальних злочинців і українських націоналістів. Для караульної служби в таборах і часті в каральних експедиціях на окупованих територіях ще напередодні війни було спеціально сформовано 30 зондерштурмбанів (батальйони СС)⁵.

Хоч ті, що перебували на Україні в таборах, офіційно не називались ув'язненими, проте тут, як і в концтаборах у Західній Європі, існував авторитарний фашистський режим. Застосовувались найжорстокіші катування, вбивства. Гітлерівці нещадно вбивали радянських людей за найменшу провину і без провини. В інструкції, підписаній комендантом шталагу № 328, під загрозою розстрілу заборонялось: після сигналу до сну залишати своє місце в казармі; йти в сховище під час нальоту авіації; вести розмови з особами добового наряду; брати будь-які передачі; мати речі в особистому користуванні, крім передбачених⁶.

Фашисти зовсім не дбали про побут людей, елементарні умови для існування. Ув'язнені спали на голій землі, тижнями не одержували води та їжі. Так, ув'язнені Проскурівського шталагу розміщувалися в конюшнях, а Сирецького табору (Київ) — жили в непристосованих землянках⁷.

Людей, що знаходились в таборах, косили інфекційні хвороби. Так, у Славутському шталазі № 357 тільки в трьох книгах обліку, що велись підпільниками цього табору і випадково збереглись, за період з 8 грудня 1941 р. до 22 вересня 1943 р. зареєстровано 20 тис. захворювань, які закінчились смертю⁸.

В створені на Україні табори смерті гітлерівці вивозили військовополонених, робочі команди і населення, що підлягало знищенню за національною чи політичною ознакою. Контингенти ув'язнених після прибуття на місце піддавались фільтрації з метою виявлення елементів, «що можуть розглядатися, як більшовицький імпульс», уникнення впливу «на німецький народ більшовицької пропаганди».

Всі ув'язнені в таборах поділялись на п'ять груп: цивільні особи; солдати; політично неблагонадійні; особи, що заслуговують довір'я і можуть бути використані на відбудовчих роботах; національні групи⁹. Поділ ув'язнених за національною ознакою робився для того, щоб розпалювати між окремими групами національну ворожнечу.

Всі працездатні після спеціальної перевірки направлялись з таборів у Німеччину для експлуатації в основному на підприємствах військової промисловості, шахтах, будівництві підземних військових заводів.

⁵ Buchenwald. Dokumente und Berichte, Berlin, 1960. стор. 27.

⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 166, оп. 2, од. зб. 113, арк. 2—3.

⁷ Там же, оп. 3, од. зб. 257, арк. 16—17.

⁸ Архів Київського державного історичного музею. Матеріали партизанського музею, од. зб. 1064.

⁹ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні, стор. 18.

Із таборів смерті, що існували на Україні, фашисти відправили на каторгу сотні ешелонів радянських людей. Так, у концентраційний табір Гросс-Розен, в районі Бреслау, 9 серпня 1942 р. було вивезено 1500 чоловік з Сирецького табору¹⁰. Це один з багатьох випадків відправки ув'язнених з Києва.

Табори смерті на Україні були також місцем масових розстрілів. Знищених людей фашисти потім спалювали, а також застосовували спеціальні машини для подрібнення людських кісток. Так було в Львові, Києві, Харкові, Кременчуці та інших місцях. Проте в більшості випадків ув'язнені відправлялись для знищення на спеціальні фабрики смерті, такі як Освенцім, Треблінка, Бернбург та ін., при яких не було військово-промислових об'єктів. Сотні таких транспортів було відправлено із Сімферополя, Дніпропетровська, Славуті, Львова, Володимира-Волинського¹¹.

Злодійські знущання, вбивства при допомозі найновіших досягнень науки і техніки мільйонів українців та військовополонених інших національностей не були приватною справою фашистських загарбників. Це була планомірна, задалегідь розроблена в державних органах система винищення людей. Ще задовго до початку воєнних дій проти СРСР гітлерівці вже мали плани будівництва таборів смерті на нашій землі. З цього приводу Гімлер писав: «На випадок війни ми повинні уявити собі, що нам доведеться прийняти в ці табори досить значне число неблагонадійних, якщо ми не хочемо створити ґрунт для вкрай неприємних подій у військовий час»¹².

Фашистські главарі розуміли, що волелюбні народи виявлятимуть люту ненависть до своїх поневолювачів і чинитимуть запеклий опір окупаційному режиму аж до збройної боротьби. Інакше не могло й бути. Гітлерівський «новий порядок» у Європі був поверненням до середньовічного деспотизму, рабства і, природно, викликав хвилю рішучих протестів. Опір фашизму з боку пригноблених народів—закономірне історичне явище. Передбачаючи наслідки цього процесу, гітлерівці робили відчайдушні спроби попередити його. Проте ніякими засобами їм не вдалось придушити волю радянських людей до опору фашизму. Радянські громадяни, які опинились на окупованій території, вели нещадну боротьбу з окупантами всіма можливими засобами. Цю боротьбу очолило комуністичне підпілля.

Численні документи, спогади ув'язнених свідчать, що майже в усіх створених на Україні таборах існували конспіративні антифашистські підпільні організації, невеликі групи опору, а також окремі підпільники. Підпільні організації, що виникали, як правило, були багатонаціональними. На українській землі боролись росіяни і українці, узбеки і білоруси, грузини і казахи, представники всіх народів, що населяють нашу країну. Активну участь у боротьбі з фашизмом брало багато патріотів з європейських країн.

Антифашистське підпілля в таборах ставило своєю метою піднести бойовий дух, розвинути патріотичні почуття ув'язнених, подати їм товариську допомогу, викривати нацизм, полігенізм, аморалізм та інші расистські, людиноненависницькі теорії, виховувати ненависть до фашизму. Завдання полягало також у тому, щоб інформувати ув'язнених про події на фронтах Великої Вітчизняної війни, зривати заходи по набору добровольців у національні фашистські формування, організувати саботаж і втечі, знищувати зрадників Батьківщини, встановлювати контакти з

¹⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 116, оп. 3, од. зб. 258, арк. 65.

¹¹ Там же.

¹² Buchenwald. Dokumente und Berichte, стор. 27.

місцевими підпільниками і партизанськими загонами, заготовляти зброю і навчати повстанські загони тактиці табірної боротьби, згуртовуват єдиний фронт для організації збройного повстання.

Вести боротьбу з фашистським режимом в таборах смерті на Україні було значно складніше, ніж в концераційних таборах у Німеччині. Справа в тому, що контингенти ув'язнених на Україні не були постійними, вони часто змінювались. Не вистачало часу для вивчення людей згуртування патріотів в єдиний бойовий колектив. При найменшій підозрі гітлерівці негайно змінювали весь склад табору, замінювали поліцейську охорону. Так було, зокрема, у Шепетівському таборі весною 1942 р. коли фашисти встановили наявність зв'язку військовополонених з славуцьким міським підпіллям¹³.

Це ускладнювало роботу комуністичного підпілля, проте не могло бути серйозною перешкодою для успішного розгортання антифашистської боротьби. Про це свідчить діяльність підпільних організацій в багатьох таборах смерті на Україні. За короткий час виникли підпільні групи військовополонених у Володимир-Волинському офіцерському шталазі № 365. Згодом ці групи злилися в єдиний центр під керівництвом комуністів, авторитетних старших офіцерів і генералів. Підпільну боротьбу радянських людей в цьому таборі очолили заступник командуючого 6-ї армії генерал-майор Зусманович і командир кавалерійського корпусу генерал Нікітін. Почалась енергійна підготовка до боротьби з фашистами.

Виходячи з конкретної обстановки, керівництво підпільного комітету на чолі з Нікітіним поставило перед організацією найближчі завдання: перешкодити вербовці нестійких елементів у власовську армію і поліцейські формування; готувати невеликі групи добре перевірені командирів для втечі з табору, а також з команд, які відправлялись у Німеччину; направляти своїх людей в партизанські загони; вміло саботувати розпорядження есесівців, щоб не дати приводу гітлерівцям для масових репресій¹⁴.

Генерал Нікітін, старий комуніст, учасник громадянської війни подавав приклад у тяжкій боротьбі з гітлерівцями. Він наполегливо вселяв у своїх однодумців і всіх в'язнів впевненість, що і в цих умовах є реальні засоби для боротьби з сильним і підступним ворогом.

Коли у серпні 1942 р. з Берліна в табір прибули репрезентанти гітлерівського командування для мобілізації ландскнехтів у власовську армію, вони зразу ж намагались завербувати генерала Нікітіна. Розрачунок їх був простий. Згода генерала мусила зробити певний вплив на всіх військовополонених. Однак патріот перед всім табором відкрито заявив: «Я радянський генерал, комуніст, громадянин великого Радянського Союзу, свою Батьківщину не зраджу ні при яких обставинах. Твердо впевнений, що мій приклад наслідують всі»¹⁵.

Промова генерала Нікітіна справила глибоке враження на ув'язнених і жоден з них не зрадив Батьківщині. Три дні підряд фашисти виступали із заявами і обіцянками перед вишикуваними в'язнями табору. Проте ні менторські промови, ні інсинуації щодо бойових дій Червоної Армії не допомогли гітлерівцям схилити на свій бік радянських людей. Потім окупанти почали загрожувати розправою, але й це не залякало патріотів і жоден з них не вийшов з колони¹⁶. Вербовка «добровольців» провалилась. Це була велика перемога комуністичного підпілля табору

¹³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 166, оп. 3, од. зб. 56, арк. 86

¹⁴ Основні фонди музею героїчної оборони Брестської фортеці (далі — ОМГОВК), спр. 144, т. 7, арк. 318.

¹⁵ Там же, арк. 321.

¹⁶ Там же.

Через деякий час комендант почав приводити в дію свої погрози. Генерала Нікітіна та деяких інших патріотів вивезли до Німеччини, що було великою втратою для підпільної організації. Проте волі до боротьби радянських людей фашисти не зломали. Підпілля продовжувало діяти. Велику роботу воно провело, зокрема, серед військовополонених, з яких фашисти намагались сформувати націоналістичні підрозділи.

У таборі було чотири полки: два російських, один український і один інтернаціональний. Фашисти насильно відправили одну сотню з полку кавказьких народностей. Підпільна організація, провівши роз'яснювальну роботу серед цієї сотні, вирішила організувати їм втечу. В результаті майже половина людей по дорозі розбіглась. Тих, що не встигли втекти, розстріляли. Есесівцям вдалось захопити кількох чоловік і повернути в табір, де вони незабаром померли від нелюдських катувань¹⁷. Героїчно загинув К. Гугішашвілі, який вів агітацію серед військовополонених і організовував втечу. Допомогали йому в цій важкій і складній справі офіцер Прахов, який працював у санпропускнику, а також капітан Й. М. Комісаренко¹⁸.

Після цих подій всі роботи за межами табору були припинені. Проте і в цих умовах підпільникам вдалось організувати втечу радянських патріотів. На станцію поблизу табору прибули вагони з вантажем. Для розвантаження комендант виділив 27 військовополонених, які могли ледве рухатися. Проте вони напали на охорону, захопили частину зброї і втекли. Есесівцям вдалось схопити 26 чоловік, які тут же на табірній площадці були закатовані¹⁹.

Через місяць в табір був доставлений двадцять сьомий втікач — майор Мартинов. Офіцера поставили обличчям до стіни і прочитали смертний вирок. Майор Мартинов повернувся обличчям до присутніх в'язнів. Він не просив пощади, а з презирством викрикнув: «Смерть озвірілим фашистам!». Наступну фразу йому не дали закінчити. Він встиг тільки вигукнути: «Хай живе Радянська Ро...!». Фашистські кулі обірвали його життя. Тисячі змучених людей на знак солідарності із загиблим офіцером зняли головні убори, стали на коліна і застигли в глибокому мовчанні. Розлючений комендант вихопив револьвер і ще кілька разів вистрілив в уже мертвого Мартинова²⁰.

Така солідарність в'язнів налякала командування табору, адже воно більш за все боялось єдності військовополонених, консолідації сил патріотів. Ця тривога гітлерівців посилилась після розгрому німецько-фашистських військ під Сталінградом. Фашисти, налякані стійкістю і солідарністю радянських людей, вирішили замінити весь склад табору і вивезти його до Німеччини. Щоб врятувати хоча частину людей, підпільна організація вирішила організувати кілька підкопів і вивести в'язнів за межі табору. Ця робота була зв'язана з великим ризиком. Нещодавно тут повісили 8 чоловік, які намагались зробити підкоп з табірної кухні. Це утруднювало організацію людей на небезпечну роботу.

Через деякий час з табору почали відправляти команди по 500—1000 чоловік. Так продовжувалось кілька місяців. Проте фашистам не вдалось за зиму змінити весь склад. Підпільна організація, переборюючи труднощі, брала участь у формуванні команд, що відправлялись, внаслідок чого багато активних товаришів вдалось зберегти²¹.

¹⁷ ОФ МГОБК, спр. 144, т. 7, арк. 324; ПА ІІП ЦК КП України, ф. 166, оп. 2, од. зб. 352, арк. 6.

¹⁸ ОФ МГОБК, спр. 144, т. 7, арк. 318.

¹⁹ Там же, 327.

²⁰ Там же, арк. 330, 332.

²¹ Там же, арк. 334, 337.

На початку березня 1943 р. групі підпільників табірною санпропусника на чолі з полковником М. М. Григор'євим і капітаном Грибом вдалось закінчити підкоп з свого приміщення і організувати втечу 10 патіотам²². Хвилі репресій ширились. Була запроваджена кругова відпо дальність. За втечу одного чоловіка з приміщення чи команди розстріли вали всіх інших. Проте й ці жорстокі заходи не могли припинити оп фашистам, і патріоти продовжували боротьбу.

Велику роботу проводила підпільна організація військовополонени в одному з найбільших таборів смерті на Україні — Славутському. Ств рити підпільну комуністичну організацію допомагав Славутсько-Шеп тівський міжрайонний підпільний комітет, який очолював в той час зав дуючий Славутською міською лікарнею Ф. М. Михайлов, згодом по смертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу²³.

Восени 1941 р. в'язню Славутського табору молодшому лейтенант А. С. Ліхтенштейну (в таборі він був О. С. Софієв) вдалось завоюват довір'я коменданта. Цьому сприяло те, що він знав досконало німецьк мову. Ліхтенштейна-Софієва було призначено табірним перекладачем. Маючи дозвіл залишати межі табору, він встановив контакт з Ф. М. М хайловим*. Старий досвідчений комуніст, військовий лікар Михайло у вересні 1941 р. попав в оточення. Повернувшись до Славуті, він пішо працювати в лікарню, а потім приступив до створення підпільної органі зації і партизанського загону. Зустрівшись з Ліхтенштейном, Михайло доручив йому організувати в таборі підпілля. До ядра цієї підпільно організації, крім Ліхтенштейна, спочатку входили заст. політрук Г. В. Кузовков, старший сержант О. Й. Манько, військовий лікар III ран гу С. Кадакідзе, військтехнік II рангу В. Шантар, старшина М. Сиднен ко та ін. Незважаючи на тяжкі умови, більшість військовополонени була настроєна оптимістично, готова була вести боротьбу з ворогом. Керівникам підпілля Ліхтенштейну і Кузовкову вдалось створити навко ло себе актив, мати своїх представників у кожному блоці, в табірних установах і службах.

Підпільна організація Славутського табору ставила своїм найближ чим завданням морально підготувати військовополонених до активної опору фашистам. Цьому допомагала міжрайонна підпільна організація яка надсилала в табір радянську літературу, виділила радіоприймач. не редала деяку кількість зброї і боеприпасів²⁴.

Згодом міжрайонна і табірні організації розробили план збройної повстання. Передбачалось, що основного удару по табірній охороні зав дасть збройний загін підпільників Славуті, формування якого було до ручено керівнику славутської групи Т. Яворському. В ході підготовки до повстання загін поступово озброювався, дружинники опановували так тичу штурму оборонної смуги, що оточувала табір. Кожному підрозді лу відводився певний сектор. Уже восени 1941 р. група Т. Яворського, крім пістолетів, мала ручний кулемет²⁵. Ядро загону становили військовослужбовці і військовополонені, що потрапили в оточення і втекли з та борів. Для проведення політичної роботи міжрайонною організацією в Славуті була створена підпільна друкарня, якою керував М. О. Скрой-

²² ОФ МГОбК, спр. 144, т. 7, арк. 339.

²³ Архів Київського державного історичного музею, МПУ, спр. 1302, папка 116, інв. № 1191, арк. 1.

* 2 серпня 1942 р. Ф. М. Михайлов був страчений. Організацію очолив дирек тор Шепетівського лісозаводу Горбатюк (ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 72, арк. 60).

²⁴ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 166, оп. 3, од. зб. 56, арк. 85.

²⁵ Архів Київського державного історичного музею, МПУ, спр. 1302, папка 116, інв. № 1191, арк. 2.

биж. Вона випустила понад 20 назв нелегальних видань²⁶. Планом збройного повстання передбачалось несподіваним ударом подолати опір гітлерівців, захопити зброю в караульному приміщенні і передати його військовополоненим. Внутрітабірна охоронна служба, до якої входили військовополонені і яку очолював майор М. Бушуєв, тісно співробітничала з підпіллям і була готова завдати удару по есесівцях.

Велику роботу по підготовці збройного повстання провела табірна підпільна організація. Учасники повстання були зведені в бойові загони, наполегливо вивчали тактику табірної бою. Вдалось здобути невелику кількість зброї. Особливе місце в роботі організації посідало ідейне виховання людей²⁷.

Повстання намічалось здійснити на початку березня 1942 р. Проте трапилось непередбачене. За кілька днів до його початку була замінена охорона табору, а військовополонених почали евакуювати в Німеччину. Організація змушена була терміново перебудовуватися. Обстановка вимагала змінити тактику підпільної боротьби, посилити конспірацію. І в цих складних умовах підпільникам вдалось 14 червня 1942 р. влаштувати втечу 18 військовополонених з Славутського табору²⁸.

В наступний період підпільна організація також звертала велику увагу на звільнення військовополонених. Весною 1943 р. почалась підготовка до прокладання підземного тунелю довжиною близько 100 м. Ініціаторами втечі військовополонених через підземелля були медичні працівники Славутського табору: Лопухін, Кузенко, Чистяков, Стецюк, Федоров, Політаєв, Мамієв і Лукін. У квітні 1943 р. вирішили приступити до підземних робіт. У підлозі кімнати 2-го корпусу під приводом ремонту печі Златоверхський було зроблено отвір. Вночі через цей отвір шість підпільників проникли в траншею недіючого центрального опалення. На розі будинку вони викопали нішу обсягом 6 м³ для ґрунту, що виймався. Тунель розміром 65 × 60 см прокладався в напрямі водонапірної башти²⁹.

Підібрати людей для такої роботи було важко, і тому спочатку працювала обмежена кількість в'язнів, в одну зміну. Справа йшла повільно. Виникали непередбачені перешкоди. Дуже забруднювався одяг, і фашисти могли це помітити. Після п'яти перших пройдених метрів люди почали задихатися, не горіли світильники, утруднювалось транспортування вийнятого ґрунту. Підпільники вирішили пошити із старих ковдр робочі костюми. Щоб подавати свіже повітря, Лопухін сконструював з плащ-палатки ковальський міх. Число прохідників збільшилось до 21, і роботу почали вести в дві зміни. Проте підпільників чекала чергова неприємність. Після 11 м пройденного шляху стався обвал. З великими труднощами вдалось врятувати людей. Потрібне було додаткове влаштування кріпильної системи. З цією метою використали дошки дерев'яних нар. Після двадцяти метрів проходки тунелю вийшов з ладу міх. Було вирішено зробити вертикальний отвір. Це врятувало становище. З червня для освітлення використовували електроенергію³⁰.

У листопаді, коли прохідники прорили 80 м підземного ходу і вийшли вже за межі табору, фашисти почули стукіт під землею. Була зроблена облава. Підпільникам ціною неймовірних зусиль вдалось замаскувати і врятувати своє виробництво. Не заспокоївшись, комендант приму-

²⁶ Архів Київського державного історичного музею, МПУ, спр. 1302, папка 116, інв. № 1318, арк. 18.

²⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 186, оп. 3, од. зб. 56, арк. 85.

²⁸ Там же.

²⁹ Архів Київського державного історичного музею, МПУ, спр. 1178, папка 113, арк. 1—2.

³⁰ Там же, арк. 4—5, 7.

сив військовополонених викопати вздовж табору рів глибиною в 2,5 м. Підпільників від провалу врятувало те, що підземний хід проходив на глибині 3 м. Після цього випадку підпільникам довелось удосконалити спостережний пункт за охороною табору, розташований в димохідній трубі, застосувати надійну сигналізацію. Через кілька днів роботи відновились, і поступово глибина тунелю зменшувалась і досягла поверхні. Вихід прикривав шар землі в 25 см.

Виснажені, голодні, під постійною загрозою смерті, в надзвичайно тяжких і складних умовах, військовополонені на протязі шести місяців примітивними знаряддями проклали підземну трасу протяжністю 90 м, перенесли на трьохсотметровій віддалі у траншею 395 м³ ґрунту. Радянські люди в Славутському таборі здійснили небачений в історії подвиг.

22 листопада підпільники зібрались на нараду. Було доручено Стецюку, Федорову і Іванову о 24-й годині відкрити вихід. Схвильовані в'язні почали обережно спускатися в люк, і поступово тунель заповнили до відказу. Дихати стало важко, а сигналу з спостережного пункту не було: на віддалі трьох метрів від виходу зупинились караульні. Втечу тимчасово було відкладено. Від нестачі кисню люди непритомніли. Через деякий час вихід відкрили, проте скористатись ним вдалось небагатьом. Втекло тільки 13 в'язнів. Це дуже мало в порівнянні з тією величезною працею, що була виконана³¹. Все ж, незважаючи на неймовірні труднощі і провали в роботі, підпільники Славутського табору при допомозі міської партійної організації вели активну боротьбу проти фашистів, завдяки чому було багато зроблено в справі визволення військовополонених. В партизанські загони Славута-Шепетівське підпілля направило понад тисячу в'язнів з таборів смерті³².

Втечі військовополонених влаштовувались не тільки в Славутському таборі, а й в його філіалах. З робочої команди, яка була розміщена на Стригановських торфорозробках, у лютому 1943 р. втік 21 в'язень. Між військовополоненими цього табору і підпільною антифашистською групою с. Полян Славутського району існували тісні зв'язки. А коли в таборі все було підготовлено до втечі, сільські підпільники Павельчук і Лебідь вбили двох поліцаїв і сприяли втечі групи військовополонених³³.

Рішуче діяли радянські люди й в інших таборах. Близько двох років вели боротьбу з фашистським режимом в'язні Дарницького фільтраційного табору смерті, розташованого в лісі, на території колишнього військового містечка. Тут одночасно трималось від 18 до 25 тис. радянських військовополонених, у тому числі й жінок. Табір мав свої філіали, робочі команди яких експлуатувались на промислових підприємствах, будівництві, в сільському господарстві. За повідомленням колишніх в'язнів Дарницького табору, там існували підпільні групи майже в кожному блоці, табірних службах. Проте у зв'язку з частими змінами контингентів військовополонених об'єднати антифашистські сили в єдиний підпільний центр комуністам не вдалось. Патріоти об'єднувались навколо комуністів, політпрацівників свого барака, виконували їх завдання. Як згадує колишня ув'язнена Дарницького табору Г. С. Матузова, підпільну групу госпіталю, до складу якої вона входила, очолювали військовополонені медики: хірург І. Ф. Воржев, зубний лікар Кутузов, терапевти К. К. Соколов, Плотников, Клугман, Бурчик³⁴. Через табірного перекладача О. Гартмана підпільники одержували з Києва листівки, зведен-

³¹ Архів Київського державного історичного музею, МПУ, спр. 1178, папка 119, арк. 7, 9, 10.

³² ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 72, арк. 61.

³³ Там же, од. зб. 74, арк. 106.

³⁴ ОФ МГОБК, спр. 144, т. 7, арк. 452.

ня Радінформбюро, зміст яких поширювався серед військовополонених під час амбулаторних прийомів і через агітаторів³⁵.

Лікар К. Соколов при допомозі О. Гартмана встановив зв'язок з підпільниками Києва. Було вирішено разом готувати втечу групи військовополонених. З числа медичних працівників і в'язнів, що одужували, була створена бригада на чолі з С. Сідельниковим. Проте здійснити втечу не вдалось. Зрадник доніс фашистам про наміри організації. Весною 1942 р. К. Соколов був арештований і повішений у Києві³⁶.

Більш успішно велась підготовка до втечі літом 1942 р. у філіалі табору на Дарницькому вагоноремонтному заводі. При допомозі членів підпільної організації цього підприємства Білоівана, Єланцова, Сибіркина та інших тут втекло понад 200 військовополонених. Крім того, підпільники заводу підтримували в'язнів матеріально, передавали німецькі документи, якими підпільна група забезпечувала втікачів³⁷. Велику матеріальну допомогу підпіллю Проскурівського табору подали підпільні організації міста. Так, підпільною групою хлібозаводу і харчокombінату з березня 1942 р. до березня 1943 р. було передано військовополоненим і підпільникам близько 100 т випеченого хліба, 2 т борошна, 6 т солі та інших продуктів³⁸.

Комуністичне підпілля велику увагу приділяло вихованню свідомих антифашистів-інтернаціоналістів. Багато підпільників, яким не вдалось вирватися з гітлерівських таборів смерті на Україні, знаходячись в концераційних таборах у країнах Європи, тісно співробітничали з іноземними патріотами, брали активну участь в русі Опору, а в багатьох концтаборах очолювали підпільні інтернаціоналістські комуністичні організації. Так, ще в Сімферопольському таборі згуртувалось ядро з комуністів і комсомольців серед військовополонених радянських медиків, до складу якого входили одеситка Є. Л. Клем, лікар з Яготина Т. І. Чайло та ін. Згодом вони вели підпільну роботу в Славутському таборі і в Ровно, а після прибуття в жіночий концентраційний табір Равенсбрюк Є. Л. Клем очолила інтернаціональну підпільну антифашистську організацію, куди входили Марі-Клод Вайян-Кутюр'є, Густа Фучікова, Роза Тельман, Еріка Бухман, Марта Дезрумей³⁹.

Короткий аналіз діяльності кількох табірних підпільних організацій яскраво показує, що радянські люди, незважаючи на жорстокий фашистський режим, вели рішучу як таємну, так і відкриту боротьбу з поневолювачами. В результаті успішної діяльності підпілля в фашистських таборах смерті на Україні було врятовано приречені на загибель тисячі радянських патріотів, великій кількості в'язнів підпільники організували втечу, і вони продовжували боротьбу в партизанських загонах. На чолі героїчної боротьби ув'язнених в таборах смерті стояло комуністичне підпілля.

³⁵ ОФ МГОВК, спр. 144, т. 7, арк. 454; ПА ІП ЦК КП України, ф. 166, оп. 2, од. зб. 221, арк. 260.

³⁶ ОФ МГОВК, спр. 144, т. 7, арк. 454—455.

³⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 166, оп. 2, од. зб. 221, арк. 214—215.

³⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 73, арк. 35.

³⁹ Газ. «Радянська Україна», 7 березня 1965 р.

Повертаючись до надрукованого

У минулому році в нашому журналі були надруковані статті В. К. Яцунського (№ 7), О. М. Апанович (№ 12) та М. Ф. Котляра (№ 10). У цьому номері ми продовжуємо обговорення статті В. К. Яцунського та вміщуємо відгуки на статті О. М. Апанович і М. Ф. Котляра.

ДО ПИТАННЯ ПРО НАЦІОНАЛЬНУ САМОСВІДОМІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В КІНЦІ XVI — НА ПОЧАТКУ XVII ст.

Народність і нація — це в основному явища одної соціальної категорії. Перехід народності у націю відбувається поступово, протягом довгого часу, і вирішити точно, коли саме з'явилася нація, — досить складне питання.

Автор статті «Національно-визвольні війни в епоху феодалізму» О. М. Апанович («Український історичний журнал», 1965 р., № 12), досліджуючи питання про становлення української нації, вказує, що вже наприкінці XVI ст. національна самосвідомість українського народу досягла високого рівня. Це правильне твердження, але його необхідно дужче підкреслити. На наш погляд, національна самосвідомість з'являється вперше тільки з початком формування нації. В період існування народності вона існує лише у зачатковій формі.

У кінці XVI — на початку XVII ст. ряд фактів свідчить про існування національної самосвідомості українського народу. Так, у цей період зустрічаються зміни в географічно-етнічній термінології. На українських землях ще з часів існування древньоруської держави вживалася старовинна назва «Русь». Вона означала не тільки країну, але і народ. Поряд з цим для визначення української народності в цей час зустрічаються назви «люди руської віри», «люди руського обряду», а в латинських документах також «русини» (Rutheni).

Новим явищем у кінці XVI ст. було поширення назви «руський народ». Цей термін, як це не дивно, до того часу взагалі не вживався. Вперше, за нашими відомостями, зустрічається він у перекладі євангелія Василя Тяпинського. Ця назва набула зокрема значного поширення в документах Львівського братства наприкінці XVI і на початку XVII ст. Так, у своїй заяві у березні 1593 р. братство вказувало: «Обновилася давня ворожнеча в польському народі проти народу руського... Хочуть це місто Львів, найголовніше в руському повіті (країні), церкви і людей, цехи і ремісників до свого папського послушення повернути і до нового календаря народ наш руський примусити»¹. Слід відзначити, що в цьому та інших документах того періоду під польським народом маються на увазі панівні класи і духовенство Польщі. Скарга 1594 р. на львівську міську раду подається від імені «всього народу руського грецької релігії»². Львівський єпископ Гедеон Балабан у листі 1598 р. писав про гноблення «ненависних ворогів і супостатів наших — ляхів, які пильно стараються про це, щоб наш руський бідний народ унівець повернути і зов-

¹ Архив Юго-Западной России. ч. I, т. 10, док. № 48.

² Там же, док. № 173.

сім викорінити»³. У львівських міських книгах з 1599 р. зустрічається навіть термін «руська нація» (*natio Ruthenica*)⁴.

У цей же період у документах вперше з'являються висловлювання про «рідну землю», вітчизну. В «Ламенті» послів Львівського братства на варшавський сейм 1609 р. мова йде про «старожитний, натуральний народ наш руський»⁵. Слово «натуральний» треба розуміти як «тубільний», «корінний». Львівські ремісники в своїй заяві 1599 р. підкреслювали: «Ми не є пришельцями, але в землі нашій рідній руській живемо»⁶. В іншому документі українські міщани дорікають польським феодалам, що «до нас, Русі, прийшовши, з нами, Руссю, в Русі за давніми правами і фундаціями, звичаями та порядками не хочуть жити»⁷. В одному з документів львів'яни писали, що вони зазнають гноблення від польської знаті «на природженій (рідній) своїй руській землі — у цьому руському Львові»⁸. Треба враховувати, що в усіх цих документах термін «руський» відповідає терміну «український». Львівські міщани говорять про рідну українську землю, про український Львів і т. п.

У цей же час пробуджується інтерес до української народної мови. З'являються переклади «святого письма» на «просту руську мову», «для кращого розуміння люду посполитого». Лаврентій Зизаній і Памво Беринда збирають матеріали для перших словників української мови.

У кінці XVI — на початку XVII ст. починаються нові історичні дослідження. Складаються нові літописи, трактати, в яких історія Київської Русі розглядається в зв'язку з різними історичними подіями. Так, автор трактату «Пересторога» (близько 1606 р.) вбачає причини занепаду дrevньоруської держави в низькому стані освіти.

Зростання національної самосвідомості та інтересу до соціально-політичних питань свідчило про глибокі зрушення, що відбувалися в світогляді освіченої громадськості на Україні. Характерно, що ці зміни були зв'язані з міським середовищем. Верхівка міського населення завдяки розвитку промислів і торгівлі була заможною і мала змогу підвищувати свою освіту, знайомитися з ідеями гуманізму та реформації і все більше усвідомлювала свою національну самобутність.

Українське населення жило в містах в умовах жорстокого гноблення. Польсько-католицька верхівка всілякими засобами намагалася перешкодити економічному посиленню українських міщан, не дозволяла їм займатися ремеслом і вступати в цехи, обмежувала їх участь у торгівлі, не дозволяла селитися на головних вулицях, переслідувала обряди «схизматницької секти», тобто православної церкви. Українських міщан, які вважали себе корінним населенням на своїй рідній землі, страшенно обурював цей гніт іноземних «пришельців». «Такого поневолення християнський народ не зазнає і в поганській державі», — писали львів'яни 1599 р.⁹ «Пригнічені ми, народ руський, від народу польського ярмом, гіршим від єгипетської неволі»¹⁰, — говорилося в іншому документі.

Міщани вели боротьбу проти соціального та національного гноблення легальними засобами. Вони подавали скарги до трибуналів, протести

³ Monumenta Confraternitatis Staupigianae Leopoliensis, т. 1. Львів, 1895—1898, док. № 470.

⁴ Соціальна боротьба в місті Львові в XVI—XVIII ст. Збірник документів. Львів, 1961, док. № 20.

⁵ А. Крыловский. Львовское ставропигиальное братство, Киев, 1898, док. № 17.

⁶ Соціальна боротьба в місті Львові в XVI—XVIII ст., док. № 29.

⁷ Там же, док. № 23.

⁸ А. Крыловский. Львовское ставропигиальное братство, док. № 17.

⁹ Соціальна боротьба в місті Львові в XVI—XVIII ст., док. № 23, 27.

¹⁰ А. Крыловский. Львовское ставропигиальное братство, док. № 17.

до сеймів, виряджали посольства до короля. Всі ці заходи, як прави, були майже безуспішні. Але ця легальна боротьба давала українськ міщанам певний політичний досвід. Складаючи скарги і протести, їх тори збирали дані про національне гноблення, давали їм характеристику і оцінку, користувалися юридичними формулюваннями, підбирали і літичні аргументи. Розглядаючи з різних аспектів конкретну справу, і ни розвивали свої погляди на соціально-політичні питання взагалі.

Сукупність вимог, з якими українські міщани виступали за полішення свого становища, мала назву «вільностей», що охоплювали основні права жителів, забезпечені привілеями міста. Українські міщани намагалися для себе «рівної вільності в уживанні прав, ремесел і всяких зчаїв... тому, що ми є з народом польським одного права та однаково усіма несемо тягарі»¹¹. В іншому документі міщани посилалися на Люлінську унію, яку король «двом народам, польському і руському, пригою зволив підтвердити, зберігаючи їх при стародавній вільності...» Міщани вважали, що «руський», тобто український, народ цілком рівний з польським і повинен користуватися рівними з ним «вільностями».

Усі ці факти свідчать про те, що національна самосвідомість українського народу в кінці XVI — на початку XVII ст. досягла значного розвитку і набирала завершеної форми.

І. П. КРИП'ЯКЕВИ

ЩЕ РАЗ ПРО ХАРАКТЕР НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ВОЄН В ЕПОХУ ФЕОДАЛІЗМУ

Тема статті О. М. Апанович є однією з актуальних тем історіографії. Далеко не всі ще національно-визвольні війни епохи феодалізму глибоко вивчені, хоча саме такі дослідження сприяють усвідомленню законмірностей історичного розвитку суспільства.

О. М. Апанович вірно зауважує, що «проблема національно-визвольних воєн в епоху феодалізму є багатогранною, має цілі комплекскладностей», розкриває у своїй статті важливі соціально-економічні політичні проблеми, пов'язані з національно-визвольними війнами в Україні в епоху феодалізму. Віддаючи належне позитивним моментам статті, хотілося б побачити в ній ґрунтовнішу розробку ряду питануточнення окремих положень і висновків, а також чіткішу архітектонічну побудову.

Стаття починається з розгляду дуже важливого, проте недостатнік висвітленого питання про час виникнення української народності і перехід її в націю. Автор виходить з теоретичного положення, що «народність, особливо на етапі її переходу в націю... виявляється в суспільній цілісності стосовно мови, території, економічного розвитку та культури а подекуди і політики. Можна сказати і про релігійну єдність». Загалом положення вірне. Не зрозуміло тільки, чому автор применшив роль політики. Відомо, що піднесення політичного життя народності є чи не найбільш показовим фактором формування його в націю. Адже політичний рух — це концентрований вираз економіки.

Всупереч своїй тезі, що народність виявляється в політиці лише «подекуди», автор наводить наприкінці статті важливі дані про культу

¹¹ А. Крыловский. Львовское ставропигиальное братство, док. № 17.

¹² Соціальна боротьба в місті Львові в XVI—XVIII ст., док. № 29.

ю-політычны рух на Украіні кінца XVI — першай паловіны XVII ст. і тавіць твядзіць, што братства створілі літэратуру, прайняту нацыянальна-політычнаю самасвядомісцю, творах якой «важко знаіці паралелі в тогочаснай еўрапейскай літэратуры». На жаль, аўтор не назваў жоднага такога твора.

На наш погляд, пытаньня суспільна-політычнага руху й ідэалогічнага жытця сьлід было высвітлюваці разам, до того ж пілься з'ясуваньня працэсаў эканамічнага жытця краіны. Аўтор же, гаворачы про складаньня украінскай народнасьці і перахід іі в нацыю, чомусь на перше місьце ставіць пытаньня про появу нацыянальнай самасвядомісьці украінскага народу уже напрыкінці XVI ст.

Хоч аўтор і ставіць эканамічны фактор поряд з такімі фактарамі, як мова, тэрыторыя та культура у становленьні украінскай народнасьці, протэ статці явно бракуе эканамічнага абгрунтаваньня працэсу вынікненьня украінскай нацыі. В ній абійдено таке важліве пытаньня, як рівень прадуктыўных сіл на Украіні в XVI — першай паловіны XVII ст. Лісьце у двох абзацах ідэцца про працэсы в украінскай эканаміці другої паловіны XVI ст., але не канкрэтно, а в плані канстатацыі значеньня эканамікі як перадумовы для вынікненьня нацыянальнай самасвядомісьці і зародженьня нацыі, для развітку та змільненьня эканамічнай, геаграфічнай, мовнай аднасьці і т. д.

Порушывшы дуже важліве пытаньня — про украінскаю дэражавнасьць XVI — першай паловіны XVII ст., аўтор, на жаль, цэ паложеньня не разкрыла і не пільтвядзіла. А протэ канкрэтны матэрыял щодо цьога є. Сам польскі ўраяд змушены быў вызнаті факт складаньня украінскай дэражавнасьці в першай паловіны XVII ст. Уже в 1616 р. кароль пісаў у лісьці до шляхці: «Козацьке свавільля так развінулось, што (козаці) арганізуюць сабі сваю удільную дэражаву... Всья Украіна ім пільвладна... У місьтах і місьтэчках каралівскіх всье ўправлільня, всья владна в руках козацік, заахпліуюць юрысдыкцыю, законы выдаюць». На ці ж моменты складаньня украінскай дэражавнасьці вказуваў кароль і в 1625 р. у лісьці до місьцевых сеймікік.

Прыдільвшы чымало місьця ролі козацтва як збройнай сілы украінскага народу в нацыянальна-вызвольных вільнах, аўтор ставіць (щоправда, бездоказово) военне місьтэцтва козацік выще за тогочаснае военне місьтэцтва Польщі. А от загалнаполітычна роль козацтва в жытті краіны высвітлена слабо. Взятя хоча б значеньня козацькіх рад для політычнага жытця Украіны. Сама козацькі рады сталы тым аўтарытэтным арганом, якому належала право (фактычна, звичайна, а не юрыдычна) вырільшуваті военні й політычны пытаньня, што торкаліся інтэресів Украіны. Сьлід было пількрэсліці, што, пачынаючы з другога дэсяцірільчя XVII ст., в козацькіх радах дэдалі більшу ачасть брало украінскае місьчанство і православнае духоўнаство. Цэ значно пільсільло вплив козацькіх рад на суспільна-політычнае жытця всьей Украіны.

О. М. Апановіч прыдільяе увагу і такому важлівому пытаньню, як роль нацыянальнай самасвядомісьці украінскага народу у вызвольных вільнах кінца XVI — першай паловіны XVII ст. В статці вірно канстатуецься, што «на час пільнесеньня вызвольнага руху на Украіні (з кінца XVI ст.) нацыянальна самасвядомісьць украінскага народу дэсягла высокаго рільня. На жаль, цэ важліве паложеньня пільтвяджуецься лісьце тым, што слова «лях», «угрын», «волох» (в значеньні українець) пачалы заміняватісь словам «русь», «чэркашанін». Але ще переконлівільші дэказы — безпосеряднае свідченьня самаго народу.

Мотыв нацыянальнага вызвольнага, нацыянальнай самасвядомісьці звучыць майже в усіх думах і пісьнях Вызвольнай вільны 1648—1654 рр.

В статті чимало місця відведено значенню у національно-визвольних війнах селянства загалом і українського зокрема. Автор вірно говорить, що участь його визначила антифеодальний характер цих воєн на Україні, що селянство виступало головною рушійною силою боротьби проти соціально-економічних і релігійних утисків. Однак з твердженням автора, нібито масова участь українського селянства у цій війні (йдеться про війну 1648—1654 рр.) визначила значною мірою і її успішне завершення, — погодитись не можна. Про яке успішне завершення визвольної війни може йтися, коли Правобережна Україна, що була тоді більш населеною, більш економічно і культурно розвинутою частиною території України, залишилася після війни в складі Польщі і польські феодали повністю відновили тут своє панування? Прогресивне значення возз'єднання України з Росією в 1654 р., яке достатньо уже з'ясоване в радянській історіографії, не можна тлумачити як успішне завершення війни.

В статті констатується участь української дрібної шляхти у народних виступах проти іноземного гніту. Автор пояснює, що ця участь була результатом обмеження української шляхти в економічних, політичних і громадських правах з боку Речі Посполитої. З таким поясненням погодитись не можна. Юридично будь-яких обмежень української шляхти з боку польської держави не було, вона користувалася всіма тим же правами — «шляхетськими вольностями», — що й польська шляхта. Але в умовах нечуваної анархії, що панувала в Польщі, слабкості центральної влади (королівської) і всесилля магнатів шляхта українська, як, доречі, і польська, була неспроможна захищати свої права. Магнати їх порушували, насамперед захоплюючи у шляхти землі, маєтки, відбираючи кріпосних селян та ін.

Автор вірно говорить, що українська шляхта віддавала перевагу легальним методам боротьби проти наступу польських феодалів на її інтереси — протестувала на сеймах і сеймиках, скаржилася королю і трибуналам. Але висновок автора, що ці «демарші української шляхти не мали жодних результатів», — невиправданий. Певне політичне і національне значення це мало.

У статті говориться про специфіку національно-визвольної боротьби на Україні. О. М. Апанович чомусь на перше місце ставить козацьку стратегію і тактику. Звичайно, і стратегія, і тактика становлять специфічні особливості кожної, зокрема визвольної, війни. Та, проте, важливими особливостями специфіки визвольної війни є розстановка в ній класових сил, створення в ході війни бойових союзів, суперечностей між класовими таборами і в самих таборах. Автор же зупиняється більш-менш докладно лише на суперечностях всередині козацтва, випускаючи з уваги такі важливі питання, як союз козацької верхівки з українською дрібною шляхтою і заможним бюргерством, союз рядового козацтва з селянськими і міськими масами та нижчим духовенством православної церкви. Не можна сказати, що стаття зовсім обходить ці питання, але чіткості в них не внесла.

Нарешті, статті бракує ясності у трактовці основної проблеми характеру національно-визвольних воєн на Україні в XVI — першій половині XVII ст. з точки зору програмних спрямувань (писаних чи не писаних — це не міняє суті справи) різних соціальних верств, що входили в той чи інший бойовий союз чи табір. Це сталося тому, що в статті не дано всебічної соціально-економічної характеристики суспільних верств того часу, за винятком хіба козацтва.

В статті говориться про культурно-політичний рух міщанства, але економічно його не вмотивовано, через що не зрозуміла програмна сторона руху, за винятком завдання національного визволення.

карт I тома («Природні умови і природні ресурси»). Тут, у міру можливості, слід подати карти природних умов у минулі епохи. Цікавим було б поєднання їх з топонімічними картами. Наш досвід роботи в Івано-Франківській, Чернівецькій і Хмельницькій областях підтверджує тісний зв'язок географічних назв з географією природних умов у минулому. Свідченням наявності свого часу лісових масивів, водойм, промислів тощо в багатьох місцях є лише назви населених пунктів, урочищ, місцевостей. Очевидно, такий стан характерний і для інших територій.

Те ж саме слід сказати і про економічні карти, які в третьому томі мусять бути іншими, ніж у другому («Населення, економіка і культура»). Таке поєднання елементів економічної і чисто історичної карти, на нашу думку, різко посилить виразність матеріалів атласа, дозволить правильно тлумачити ті чи інші історичні процеси. В окрему групу історико-економічних карт доцільно виділити карти народних промислів. На них слід, крім характеру та розміщення промислів, відобразити й особливості та шляхи їх формування і розвитку, оскільки ці процеси здебільшого зумовлені причинами переважно історичного характеру.

Варто дещо зауважити і про історико-демографічну групу карт. Дуже цікавими тут мають бути карти міграції населення. На них, враховуючи складність історичного розвитку, необхідно відобразити міграцію населення взагалі і українського зокрема. Для деяких районів без таких карт окремі історичні моменти просто не можливо висвітлити (це стосується західних областей України, Донбасу та інших районів). В цій групі не можна не згадати діалектологічні карти, які дуже яскраво подають просторові аспекти історії й географії населення.

Спеціальним є питання про прийоми і способи картографування. Ця тема вимагає окремого вивчення. Зауважимо лише, що умовні позначення, які живатимуться для відображення тих чи інших явищ, мають бути максимально однотипними, побудованими за єдиною методикою, і повинні також добре сприйматися. З цією метою слід дотримуватись максимально можливої символічності позначень, що різко підвищує читабельність карт. При складанні історичного атласа Української РСР треба використати всі способи картографування явищ — картограми, картодіаграми, значки, лінії руху, крапки, ізолінії, ареали, кольоровий фон.

Перед комісією, яка має виробити структуру третього тома історичного атласа Української РСР, стоять надзвичайно важливі й складні завдання. Безумовно, врахування думок і побажань, висловлених на сторінках «Українського історичного журналу» та інших видань, значно допоможе в цій складній роботі.

Я. І. ЖУПАНСЬКИЙ, Б. Й. СИДОР

ПРО СКЛАДАННЯ НУМІЗМАТИЧНОЇ КАРТИ

Нумізматичні дослідження з року в рік приводять до відкриттів, що знов і знов доводять значимість історико-економічних висновків, в основі яких лежить вивчення матеріальних реліктів грошового обігу минулого. Тому опублікована нещодавно стаття М. Ф. Котляра¹ дуже своєчасна, оскільки питання, поставлені в ній, хвилюють нумізматів не лише України, але й інших республік. У зв'язку з цим нам хотілося б продовжити розмову, почату М. Ф. Котляром.

На Україні нумізматика досягла значних успіхів у працях дорево-

¹ М. Ф. Котляр. Стан і перспективи розвитку української нумізматки. «Український історичний журнал». № 11, 1965, стор. 26—33.

люційних і особливо радянських учених². На жаль, у Білорусії список праць, присвячених цій історичній дисципліні, занадто скромний. У 1927 р. П. В. Харлампович³ — піонер білоруської нумізматики радянського періоду видав дві статті⁴. Перша подає опис монетних скарбів, що зберігалися в Білоруському державному музеї, друга вміщує зведення знахідок чеських монет XIV—XV ст., зафіксованих тоді на території Білорусії.

У 1933 р. вийшла публікація польського нумізмата Ю. Йодковського, яка ввела в науковий обіг скарби, знайдені в Західній Білорусії за період з 1928 по 1930 рр.⁵

Ентузіастом білоруської нумізматики, праці якого так і не побачили світу, був М. М. Щекатіхін⁶, що передав у дар відділу нумізматики Державного Ермітажу рукописи своїх праць⁷.

Деякі невеликих публікацій автора цієї статті, які вийшли останнім часом, дещо розширили список спеціальних праць з нумізматики Білорусії.

Окремі питання грошового обігу на території Білорусії розглянуто в працях глави радянської школи нумізматики І. Г. Спаського, а також в окремих працях польських дослідників нумізматики Великого князівства Литовського, до складу якого тривалий час входила Білорусія.

Таким чином, білоруська нумізMATика ще не завоювала міцних позицій в історичних працях. Та це й закономірно: дослідження проблем грошового обігу правомірне лише на основі більш-менш повного зведення монетних знахідок у поєднанні з даними їх топографування.

До останнього часу складання зведень і топографій скарбів здійснювалось у радянській нумізматиці переважно по окремих періодах грошового обігу. Така робота, безперечно, важлива і необхідна, хоча має і істотний недолік: такі дослідження не дають можливості простежити багатівкову еволюцію грошового обігу на певній території.

Крім того, після видання цих праць зібрано значний фактичний матеріал, який дозволить внести в них деякі уточнення й доповнення.

² М. Ф. Котляр. Назв. праця.

³ Павло Васильович Харлампович у кінці 1920-х — на початку 1930-х років очолював Відділ нумізматики і сфрагістики Білоруського державного музею в Мінську; потім співробітник музею в м. Первомайську (УРСР); після війни працював у Пензенському музеї. Помер у 1955 р.

⁴ П. Харлампович. Манетныя скарбы, знойдзеныя у Беларусі, у зборах Беларускага Дзяржаўнага музею; його ж, Праскія грошы у беларускіх манетных скарбах. «Інстытут Беларускае культуры. Гістарычна-археалягічны зборнік», 1. Менск, 1927.

⁵ J. Jodkowski. Skarby monet znalezione na terenie województw półn.-wschodnich w latach 1928—1930. Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne, t. XIV. Kraków, 1933.

⁶ Микола Миколайович Щекатіхін у 1920 р. був співробітником Харківського музею; у 1921—1930 рр. викладачем Білоруського Державного університету і співробітником АН БРСР, з 1931 р. жив у м. Белебей Башкирської АРСР. Прикутий до ліжка тяжкою хворобою, він знайшов у собі сили, щоб закінчити 1-у частину «Нарисів історії литовської монети XVI—XVII ст.» 11 березня 1940 р. і відіслав свою останню роботу в Ермітаж.

⁷ Н. Н. Щекатіхін. Топография кладов с литовскими монетами на территории древнего Литовского государства (1933—1934 рр.; дві частини в двох зошитах і карта-топографія скарбів): «Очерк истории литовской монеты XVI—XVII ст. ч. I — Литовская монета до Люблинской унии 1569 г.» (1932—1937, чотири зошити). Крім того, збереглись відомості про дві інші роботи М. М. Щекатіхіна, які він готував до друку: «Обзор монетных находок в Белоруссии за 1926—1928 гг.» і «Описание монетных находок на территории Минска» (Архів Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР, ф. 2, спр. 31, ч. 2, арк. 109 — повідомлення Р. Р. Фасмера про лист, одержаний від М. М. Щекатіхіна; протокол засідання Секції нумізматики і гліптики від 5.X 1929 р.).

Надзвичайно важливою є висловлена М. Ф. Котляром думка про необхідність уважного вивчення пізніх скарбів⁸.

Загальноросійські нумізматичні зведення і топографії монетних знахідок доведені лише до XVI ст. Повне зведення скарбів XVI—XIX ст., яке через свою масовість становить особливо важливе історичне джерело, взагалі відсутнє в нашій літературі.

Нечисленні публікації монетних знахідок цього часу дуже сумарні й обмежуються, як правило, лише вказівками на кількість монет та визначеннями, до якого часу та якій державі вони належать. Докладні відомості про склад скарбів пізнього середньовіччя та нового часу в публікаціях зустрічаються рідко.

Основна причина вкрай незадовільного вивчення скарбів нового часу в тому, що ще в минулому столітті в нумізматиці був виділений як окремий період — класичний (до XV ст. включно), а більш пізні скарби вважались об'єктами досліджень другорядного значення. На перший погляд, така думка може здатися достатньо обгрунтованою. Кількість письмових джерел, які одержали історики в спадщину від XVI ст. і більш пізнього часу, значно більша порівняно з попереднім періодом. Самі тільки заповіти, купчі, закладні, протоколи судових справ, орендні договори та інші документи дають значний матеріал для роздумів ученого над історією товарно-грошових відносин. Але неможливо ігнорувати надзвичайно велику кількість пізніх скарбів, особливо XVII—XVIII ст. На території Білорусії зареєстрованих скарбів XVII ст. набагато більше ніж знахідок усього попереднього, майже півтораста річного періоду. Така ж сама картина і на Україні. Щоправда, «...збирання скарбів як самостійна форма збагачення, зникає разом з розвитком буржуазного суспільства»⁹, що приводить до помітного зменшення числа нумізматичних знахідок, датованих кінцем XVIII — 1-ою половиною XIX ст. Незважаючи на це, навіть молоді монетні поховання можуть багато цікавого розповісти досліднику. Вивчення скарбів XVI—XIX ст., нанесених на карту, при звіренні її з даними письмових джерел безсумнівно привело б до багатьох нових висновків про процеси складання внутрішніх ринків і втягнення їх у сферу світового ринку, дозволило б детально простежити динаміку грошового обігу, уточнити або виправити уже усталені уявлення про грошове господарство країни в той час. Значимість досліджень пізніх скарбів уже блискуче доведена В. А. Шугаєвським, І. Г. Спаським та іншими вченими.

Зараз створено топографічне зведення білоруських скарбів II — середини XIX ст., що містить відомості більш як про 1200 монетних знахідок. Не викликає сумніву необхідність проведення подібного роду роботи і на Україні. Досвід збирання білоруського матеріалу, слід думати, хоч деякою мірою буде корисний для майбутнього автора зведення українських скарбів. М. Ф. Котляр визначив основні завдання, що стоять перед складачем корпусу нумізматичних пам'яток України, розробив програму його дій¹⁰. Ми лише дещо конкретизуємо основні положення цієї програми.

Основні відомості про скарби, знайдені на території України протягом 1859—1917 рр. зберігаються в архіві Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР і це цілком зрозуміло: Археологічна комісія, створена в 1859 р., стала центром, до якого надходила переважна більшість старовинних монет, знайдених у Росії. Монети скарбів, що потрапляли сюди, після їх визначення розподілялись по музеях, прода-

⁸ М. Ф. Котляр. Назв. праця, стор. 27.

⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, вид. 2, К., 1963, стор. 144.

¹⁰ М. Ф. Котляр. Назв. праця, стор. 31—32 та ін.

вались приватним особам або, що більше стосується монет XVI—XIX ст., передавались для сплаву на Монетний двір.

Після 1917 р. справу реєстрації монетних знахідок в країні очолила Комісія по нумізматиці і гліптиці при Державній Академії історії матеріальної культури (замість Археологічної комісії), яка проіснувала з 1918 р. по 1929 р. У протоколах її засідань зафіксовані скарби, що були знайдені за цей період на Україні. Архів цієї комісії також зберігається в Ленінграді.

Важливим доповненням до даних Археологічної комісії є записи про українські скарби в інших, особливо в місцевих архівах. На їх полицях зберігаються дані про монетні знахідки, відомі задовго до початку роботи Археологічної комісії. До того ж матеріали про ряд кладів 1859—1917 рр., що їх містять ці архіви, не надходили в Археологічну комісію. Але роль українських архівних фондів не обмежується лише цим. Дані про монетні знахідки, що надходили з 1859 по 1917 рр. в Археологічну комісію, знайшли своє відображення в записях архівів українських губерній. Ці записи, зроблені безпосередньо після доставки скарбів з місця знахідки до канцелярій губернаторів, особливо цінні тим, що містять детальні відомості про обставини і місце виявлення монет, які чиновники канцелярій вважали зайвим посилати разом з монетами до Петербурга.

Дуже багато істотних відомостей про українські монетні знахідки дають інвентарні книги¹¹, записки Ю. Б. Іверсена¹², а також згадані вище рукописи М. М. Шекатіхіна. Ці матеріали зберігаються у відділі нумізматики Ермітажу.

Відомості про кладі, що зазначені в інвентарях відділу нумізматики, часто відсутні в названих вище архівах і рукописах. Але й інвентарні записи відділу про монетні знахідки, зафіксовані раніше Археологічною комісією та Комісією по нумізматиці й гліптиці, дозволяють змінити чи уточнити деякі визначення монет, зроблені раніше, з'ясувати, які саме монети того чи іншого скарбу надійшли в Ермітаж і збереглись до цього часу.

Значну частину скарбів, про які часто згадує Ю. Б. Іверсен, зареєстровано Археологічною комісією, але визначення, зроблені ним, часто правильніші і ґрунтовніші, порівняно з тими, що зберігаються в архіві комісії.

Таким чином, матеріали різних архівних джерел, взаємно доповнюючи й уточнюючи одне одне, дозволяють скласти досить докладні характеристики скарбів, що не дійшли до нас. Однак ці джерела не можна використовувати для серйозного наукового дослідження без ретельного опрацювання їх даних, без об'єднання багатьох чорнових та фрагментарних записів, співставлення відомостей різних архівів про одні й ті ж знахідки, перегляду цілого ряду визначень монет, приведення описів кладів до єдиних і сучасних норм.

Очевидно складачеві зведення українських скарбів буде дуже важко відшукати відомості про знахідки 1930-х—1940-х рр., оскільки після

¹¹ Реєстр медалям и монетам, поступившим в 1-е отделение Императорского Эрмитажа за 1838 — 1879 гг.; те ж за 1879—1892 рр. Книга № 8 для записывания различных приобретений по Отделению монет. 1893—1910. Книга № 44 на записку и выписку различных приобретений по Отделению монет и медалей. 1910—1922 гг. Книга № 44 а/ № 381 по записи в приход и расход различных приобретений по Отделу нумизматики. 1922—1928. Книга № 583 поступлений Отдела нумизматики (ведеться з 1929 р. до цього часу).

¹² Ю. Б. Иверсен. Список кладов по губерниям в алфавитном порядке и 4 черновые тетради (за 1870—1872 рр.; 1873—травень 1874 р., травень 1874—червень 1878; червень 1878—червень 1882 р.).

припинення діяльності Комісії по нумізматиці й гліптиці в країні припинилась будь-яка систематична реєстрація скарбів. У періодиці 30-х років лише зрідка можна зустріти інформацію про нові старовинні монети. А проте великим успіхом було б виявлення записів монетних надходжень цього часу до музеїв України, пограбованих під час німецько-фашистської окупації. Але розраховувати на таку вдачу не доводиться. Очевидно й те, що абсолютна більшість скарбів, знайдених під час війни, залишитися невідомою дослідникам.

При виявленні монетних знахідок останнього двадцятиліття величезного значення набуває наявний фонд нумізматичних пам'яток, частина яких, на жаль, часто надходить не в державні музеї, а в шкільні краєзнавчі гуртки і навіть у приватні колекції. Якраз ці скарби буквально волають про порятунок, здебільшого їх чекає дуже сумна доля — розпорошеність і повна депаспортизація.

При складанні зведення республіканських монетних знахідок не слід, мабуть, нехтувати відомостями про недатовані кладки невідомого складу; на перший погляд ці «пусті» відомості можуть стати важливою ланкою для повного «розкриття» скарбу, якщо виявляться нові дані про його склад чи обставини знахідки.

Грошове господарство на території кожної з сучасних союзних республік, маючи протягом століть неповторні локальні особливості, було органічно зв'язане з грошовим обігом сусідніх земель. Тому при створенні українського зведення монетних знахідок доцільно було б, очевидно, включити до нього хоч би найзагальніші дані про скарби південно-західної Росії, півдня Білорусії і південно-східної Польщі.

Величезних успіхів археологія досягла завдяки планомірним розкопкам, результати яких здатні по-новому висвітлювати уже нагромаджені раніше скарби. Нумізматики ж вимушена розраховувати переважно на щасливий випадок, коли буде знайдено монетний скарб. Така випадковість, з-під влади якої нумізмати, мабуть, ніколи не звільняться, викликає необхідність особливо ретельної реєстрації кожної монетної знахідки. Слід підкреслити, що наукова цінність скарбу прямо пропорційна ступеню його збереженості. Монети, речова частина і посудина, в якій міститься скарб, є нерозривним комплексом, з якого недопустимо робити будь-які, хоч і незначні, вилучення. Але, на жаль, доводиться констатувати, що й дотепер часто старовинні скарби, що пережили століття і були відкриті завдяки щасливій нагоді, частково або повністю розходяться по руках і гинуть для науки. Дуже рідко до дослідника скарб потрапляє непошкодженим. Щоправда, і в неповному вигляді він може дати досить точне уявлення про окремі сторони сучасного йому грошового обігу. «Невмілі руки, — писав відомий радянський нумізмат М. П. Бауер, — відберуть випадково, а випадок збереже, напевно, основне процентне співвідношення»¹³ монет скарбів. Однак, фрагментація нумізматичної знахідки неминуче призводить до збіднення висновків, які могли б бути зроблені при вивченні її повного складу.

М. Ф. Котляр закінчує свою статтю пропозиціями про організацію єдиного республіканського центру реєстрації скарбів і введення курсу нумізматики на історичних факультетах вузів України. Здійснення цих пропозицій, безперечно, викликало б різке скорочення непоправних для науки втрат нумізматичних пам'яток.

Створення єдиного для республіки нумізматичного центру дозволило б з допомогою музейних працівників і краєзнавців здійснити не лише

¹³ Н. П. Бауер. Древнерусский чекан конца X и начала XI в. Известия Государственной Академии истории материальной культуры, V, Л., 1927, стор. 316, примітка 1.

планове збирання монетних знахідок та інформації про них, але й розгорнути широку пропаганду ідей нумізматики і необхідності збереження кожної старовинної монети. Не менше значення має й читання курсу нумізматики у вузах. Майбутні історики заповнять значну прогалину в своїх знаннях і, виїжджаючи на канікули чи роботу, становитимуть підготовлений загін популяризаторів нумізматики і рятівників монетних скарбів. Свідченням цього, зокрема, служить той факт, що з часу введення у 1963 р. курсу нумізматики на стаціонарі, вечірньому і заочному відділеннях історичного факультету Білоруського Державного університету ім. В. І. Леніна значна кількість монетних знахідок зареєстрована і збережена завдяки студентам.

В. Н. РЯБЦЕВИЧ

РОЛЬ НУМІЗМАТИЧНИХ КАБІНЕТІВ ПРИ ВУЗАХ В ІСТОРИЧНІЙ ОСВІТІ СТУДЕНТІВ

Останнім часом «Український історичний журнал» розширив свою тематику. Заслужовує на увагу публікація матеріалів, присвячених спеціальним історичним дисциплінам і зокрема нумізматиці. В 11-му номері за 1965 р. вміщено статтю М. Ф. Котляра: «Стан і перспективи української нумізматики». Редакція журналу звернулася до читачів з проханням висловити свої міркування щодо розвитку нумізматики — цієї важливої специфічної галузі історичних знань. Користуюсь цією нагодою, щоб висловити окремі побажання.

Слід згадати, що ще в 1910 р. на Міжнародному нумізmatiчному конгресі в Брюсселі було порушено питання про утворення нумізматичних кафедр у вузах. У відозві до урядів європейських країн, учасники конгресу обґрунтували необхідність введення курсів нумізматики у вузах для фахового виховання майбутніх істориків¹. В наш час це питання не менш актуальне, оскільки в процесі вивчення у вузі цілого ряду дисциплін часто зустрічаються нумізматичні терміни. Розуміння їх суті, допомагає студентам краще уявити соціально-економічні процеси, що відбувалися чи відбуваються в суспільстві, ступінь розвитку товарності виробництва, характер форм грошового обігу і т. п.

Частина випускників вузів поповнить кадри науковців, але переважна більшість працюватиме в школі, де організовуватиме шкільні історико-краєзнавчі музеї, кутки, в яких розділ нумізматики займає значне місце, вестиме культурно-освітню роботу серед населення. І тут учителям, крім інших відомостей, необхідно знати співвідношення вартості грошових і монетних одиниць не лише вітчизняних, а й зарубіжних, їх назви, етимологію нумізматичних термінів, роль грошового обігу в економіці країни, суть грошових реформ, різницю між буржуазними і радянськими грошовими реформами. Такі знання студенти повинні засвоїти у вузах, на конкретному матеріалі нумізматичних кабінетів.

Наша країна багата нумізматичними пам'ятками, що є свідками економічного стану держави в минулому і в наш час, грошового обігу всередині країни, торгових зв'язків з зарубіжними країнами, посередницької ролі ряду ринків у торгівлі окремих міст і територій, рівня ювелірного мистецтва. Збереження цих цінних історичних джерел, їх вивчення і використання для наукової роботи і в учбовому процесі повинні взяти на себе нумізматичні кабінети вузів. Комплектування повної колекції кабінету — робота багатьох років, але спершу можна зібрати деякі групи монет, а відсутні екземпляри замінити гальванокопіями, муляжами, а то й фотокопіями.

¹ Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne, 1910, стр. 169, 181, 188.

Зібрані в нумізматичному кабінеті експонати дуже вигідно виділяються серед інших ілюстративно-дидактичних матеріалів. Вони стають базою не лише вивчення самої нумізматики, але можуть бути використані при вивченні інших дисциплін — і не лише історичних. Сучасні технічні засоби особливо сприяють їх використанню під час лекцій. Нумізматичні пам'ятки викликають у студентів інтерес до історії, роблять складний матеріал політичної та економічної історії доступним, зрозумілим, допомагають розкрити складні історичні явища і події, пов'язати матеріал, що вивчається, з історією свого краю. Так, на підставі мідної монети, викарбуваної в Палестині Іродом Антипою, а також монет Августа Александрійського карбування вчені довели, що літочислення від «різдва Христового» запізнюється на 5, а то й 8 років². Це ж підтвердили самі представники православної церкви на засіданні по реформі російського календаря у 1891 р., заявивши, що прийняте у нас літочислення, запропоноване у VI ст. монахом Діонісієм, не витримує наукової критики. За біблійними легендами Христос народився за часів царювання Ірода, а згідно з обчисленнями Діонісія це сталося через 4 роки після смерті Ірода. Тому від «різдва Христового» не може бути наукового літочислення³.

Археологам довгий час не вдавалося знайти місце розташування грецької колонії Ольвії, заснованої на півдні нашої країни у 645 р. до н. е. Відомості Геродота та інших античних авторів виявились недостатніми для локалізуванню цього міста. Геродот називав мешканців Ольвії — борисфенітами, тобто, мешканцями Подніпров'я, і археологи даремно шукали її в гирлі Дніпра. Допомогли ольвійські монети з зображенням водяного бога подібного до Нептуна. Напис на монеті називав його Іпаніт. Греки називали Іпанісом ріку Буг, і очевидно, це зображення на монеті було божеством ріки Буг. Таким чином місце розташування Ольвії знаходилось десь у гирлі Буга, а не Дніпра. І справді, там знайшли залишки цієї багатой колії⁴.

Чудовими ілюстраціями до історії стародавнього Риму є римські монети: на монетному полі оживають легендарні та історичні події, відомі з творів древніх письменників.

Вивчення античних монет дає багато відомостей не лише історикам, а й мистецтвознавцям. За витонченістю виконання, виразністю малюнку, висотою рельєфів і добірністю композиції деякі монети є шедеврами образотворчого мистецтва. Не дарма ними захоплювався Мікельанджело, а Гете говорив, що вони — безкінечка весна квітів і плодів мистецтва⁵.

Славнозвісний пам'ятник стародавнього мистецтва і культури — театр Діоніса — археологи знайшли за допомогою монети Римської імперії, на якій було зображено театр на фоні афінського Акрополя. Взявши до уваги розміщення будівель, вчені визначили місце, де потрібно вести розкопки⁶.

Нумізматичні джерела використовуються при вивченні не тільки античної, але й вітчизняної історії. В X—XI ст. монетам відводилась певна політична роль, тому що випуск власної монети був своєрідним проголошенням суверенності давньоруської держави. Про це свідчить вигляд монет та їх оригінальні декларативні написи, наприклад, «Владимир на столе (престолі), а се его серебро» (або злато) — у значенні

² В. К. Трутовский. Нумизматика, вып. 1, М., 1908, стор. 7; А. М. Большаков. Вспомогательные исторические дисциплины, изд. 4-е. Л., 1924, стор. 145.

³ І. Климишин. Поговоримо про літочислення. К., 1965, стор. 38—39, 42.

⁴ В. К. Трутовский. Назв. праця, стор. 6.

⁵ Г. А. Федоров-Давыдов. Монеты рассказывают. М., 1963, стор. 38—40.

⁶ Там же, стор. 37—38.

«гроші»⁷. В зв'язку з тим, що гроші переходили з рук у руки, а разом з купцями мандрували в сусідні країни, монета ставала своєрідною прокламацією, маніфестом, засобом возвеличення князя та його держави. Монети древньоруських князів з їх портретами «родовим знаком Рюриковичів» і слов'янськими написами — безперечно своєрідне і самобутнє явище, в той час як західноєвропейські монети того періоду були простими копіями римських⁸.

Для характеристики феодальної роздрібності і княжих міжусобиць чудовим наглядним матеріалом є російські монети XIV і XV ст., пам'ятки економічної і політичної історії Росії. Процес централізації російської держави відбився у монетах того часу. Якщо за князювання Василя Дмитровича (1389—1425 рр.) напис на монетах «государь всея земли Русския» неначе визначав наперед об'єднавчу роль Московського князівства, то за Василя Темного (1425—1465 рр.) напис закріпився і мав глибоке політичне значення, а у XVI ст. відбивав справжній стан речей⁹.

Возз'єднання України з Росією в 1654 р. також відображено на монетах. У 1654—1663 рр. західноєвропейські талери в зв'язку з грошовою реформою Олексія Михайловича були пущені в обіг з надчеканкою. На думку І. Г. Спаського, вони призначалися для щойно возз'єднаної України¹⁰. Царський уряд, очевидно, ставив собі за мету створити таку монетну систему, яка могла б поширитися на Україну і витіснити з обігу польські та зарубіжні монети¹¹ і цим зміцнити економічні зв'язки. Цю думку підтверджує і те, що на талерах з надчеканкою («ефимках с признаком») була дата арабськими цифрами: «1655». В Російській державі XVII ст. користувалися літерними цифрами, а рахунок часу вели по візантійській ері від створення світу. На Україні, як і на всій території Речі Посполитої, вживалися арабські цифри і рахунок часу вівся за сучасною ерою, від різдва Христового¹². Більшість цих монет знайдено на Україні, що також говорить на користь наукових висновків І. Г. Спаського¹³.

Не можна пройти мимо такого факту, як випуск перших радянських грошей, особливо карбованців РРФСР в 1921 р., а пізніше СРСР — 1924 р. з написом «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!» і радянських гербом — що мало велике політичне значення¹⁴.

Таких прикладів можна навести багато, але й згадані дають певну уяву про потребу зайнятися вивченням нумізматики і використання нумізматичних даних в учбовому процесі на базі вузівських нумізматичних музеїв.

Студенти — майбутні спеціалісти — повинні бути всебічно розвиненими людьми, а цьому дуже сприяє знання нумізматики. Отже вона має посісти належне місце в учбових планах і програмах вузів.

В. В. ЗВАРИЧ

⁷ І. Г. Спасский. Русская монетная система, 3-е изд., М., 1962, стор. 42.

⁸ Там же.

⁹ І. Г. Спасский. Назв. праця, стор. 87.

¹⁰ І. Г. Спасский. Талера в русском денежном обращении 1654—1659 г., Л., 1960, стор. 4.

¹¹ І. Г. Спасский. Русская монетная система, стор. 120.

¹² Е. И. Каменцева, Н. В. Устюгов. Русская метрология, М., 1965, стор. 157.

¹³ І. Г. Спасский. Денежное хозяйство Русского государства в середине XVII века и реформы 1654—1663 гг., в кн. «Археографический ежегодник за 1959 г.», М., 1960, стор. 148—149.

¹⁴ Н. Д. Лещ. Наш рубль. Исторический очерк, М., 1960, стор. 56, 60.

Замітки

ЗАЛІЗНИЧНИКИ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

В перемозі над німецьким фашизмом велику роль відіграв залізничний транспорт СРСР, який з самого початку війни став найважливішим засобом зв'язку між тилом і фронтом, необхідною частиною воєнного апарату країни. «Без залізниць,— говорив В. І. Ленін,— сучасна війна є найцужіша фраза»¹. Під час Великої Вітчизняної війни на долю залізничного транспорту припало понад 80% усіх перевезень².

Перед початком війни на території України налічувалось дев'ять залізниць: Вінницька, Ковельська, Львівська, Одеська, Південна, Південно-Донецька, Південно-Західна, Північно-Донецька, Сталінська, експлуатаційна довжина яких на кінець 1940 р. досягала 20 102 км³. Фашистське командування поставило перед своїми військами завдання паралізувати нормальну роботу усіх видів транспорту і насамперед залізничного, щоб зірвати зв'язок Червоної Армії з тилом і перешкодити евакуації важливих промислових об'єктів, колгоспного майна, а також населення. Бомбардування залізничних вузлів, військових та евакуаційних ешелонів майже не припинялось. Так, з 22 червня по грудень 1941 р. ворожа авіація здійснила 5939 нальотів, тобто в середньому по 33 на добу, скинувши 46 048 авіабомб⁴.

Найбільших збитків від повітряних нападів та інтенсивного артилерійського обстрілу зазнали Південно-Західна, Львівська та Вінницька залізниці.

За таких надзвичайно складних і напружених обставин залізничники України, керуючись директивою Раднаркому Союзу РСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р., за короткий час перебудували всю роботу на воєнний лад. На залізницях було введено воєнний графік, в печачено короткий строк розв'язано проблему евакуації. Для прискорення руху поїздів залізничники широко застосовували передові методи роботи: швидкісне формування і водіння поїздів, ремонт вагонів без відчеплення, водіння важковаптажних ешелонів тощо.

З першого дня війни всі оперативні працівники політвідділів прифронтових шляхів сполучення були відряджені на залізничні вузли й окремі станції політруками. Вони спрямовували всю роботу партійних організацій на мобілізацію залізничників для налагодження ритмічної роботи транспорту, безперерйного забезпечення Червоної Армії. Завдяки цьому в паровозних депо, вагоноремонтних пунктах, в майстернях дистанцій колій і зв'язку розгорнулась боротьба за оволодіння суміжними професіями, використання внутрішніх резервів, економію сировини, палива та інших матеріалів. Серед паровозних бригад став поширюватися метод машиніста Луніна по догляду за локомотивами. Машиністи депо Яснувата Ключників і Плеханов за два тижні зекономили 157 т палива. З великим ентузіазмом працювали полтавські поїзні майстри Біда і Герасименко. Машиністи-лунінці Лозовського депо Південної залізниці Єгожа і Машенко працювали по 50 годин без відпочинку. По дві доби, не змінюючи паровоза на дільничних станціях, водив поїзди машиніст того ж депо Тищенко⁵. Справжній героїзм виявив слюсар депо станції Червоноармійське ударник А. Барикін. Дізнавшись, що в топці локомотива прибуло на станцію поїзда виявлено неполадки, він протягом однієї години ліквідував аварію, працюючи у непогашеній топці⁶. Його подвиг повторила помічник машиніста Чепурна⁷. Показуючи зразки трудового героїзму, працювали залізничники депо Рудаківка Луганської області. В один з днів усі робітники залишились на другу зміну. Токар-комуніст Мочалов, слюсари Перфілов і Шатілов перевершили усі існуючі

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 42.

² А. М. Б е л и к о в. Тыл кует победу, М., 1965, стор. 17.

³ Народне господарство Української РСР, К., 1957, стор. 376.

⁴ А. М. Б е л и к о в. Назв. праця, стор. 16.

⁵ Газ. «Советская Украина», 13 липня 1941 р.

⁶ Газ. «Советская Украина», 25 липня 1941 р.

⁷ Газ. «Транспортник» (Краснолиманського відділення), 24 липня 1941 р.

норми ремонту. Вони скоротили час, необхідний для ремонту локомотивів, що дало змогу своєчасно відправити військові ешелони на фронт⁸. Чітко працював колектив механізованої гірки станції Нижнедніпровськ. Застосовуючи швидкісні методи в роботі, черговий по гірці Гребенюк разом з своїми помічниками Литвином і Лобановим розпускали за зміну майже вдвоє більше поїздів. Приклад самовідданої праці показували слюсарі-вагонники станції Чапліно Осняц, Суліма і Тітов. Не відчіплюючи вагонів, вони замінювали ресори за 7 хвилин замість 25 за нормою⁹.

Особливо напружено доводилось працювати залізничникам прифронтових станцій, де майже не припинялись нальоти ворожої авіації й артилерійський обстріл. На початку липня 1941 р. фашисти 12 разів бомбардували ст. Калинівка Вінницької залізниці і скинули близько 200 бомб, але залізничники не припиняли роботу. Борючись з пожежами, вони зуміли вивести з-під обстрілу 1500 вагонів з боєприпасами. Винятковий героїзм проявили начальник станції Савчук, чергові Кушпіль, Кондрацюк, складачі Березовський, Димура та інші¹⁰. З станції Омелянівка Коростенського відділку відходив на фронт ешелон. В цей час почався обстріл, загорівся один вагон з боєприпасами. Машиніст Молчанов і начальник станції Суліменко почали рятувати ешелон. Коли Суліменко був смертельно поранений, Молчанов став працювати за двох і встиг ліквідувати пожежу¹¹.

В тяжких умовах довелось працювати конотопським паровозникам. Фашистські загарбники перетворили Бахмацький залізничний вузол на море вогню, але й під градом бомб працівники служби руху водили поїзди з боєприпасами, вугіллям, хлібом та з військовими частинами через палаючий вузол до столиці України — Києва¹².

Начальник Фастівського підвідділку залізниці І. Козлюк і начальник станції Фастів-І В. Белінський, незважаючи на сильний артилерійський та кулеметний обстріл фашистських танків, залишалися на своїх місцях. В таких складних умовах протягом 6 годин вони підтримували зв'язок з Київським відділком руху й забезпечували проходження ешелонів. Наслідуючи приклад своїх командирів, безстрашно працювали складачі поїздів Болтовець і Погрібний, який загинув на своєму посту, але виконав бойове завдання. Понад 24 години не залишала свого робочого місця і телефоністка К. Вороневич, працюючи під ворожим обстрілом¹³. Під ворожими бомбами ремонтували лінію зв'язку робітники ст. Коростень Ткачов, Перевертень, Опапасенко, Забродський, Чайка, Євтушенко, Стефанюк¹⁴.

Скрізь на залізничному транспорті створювались фронтові бригади. Працюючи по-фронтовому, залізничники виконували по 2—3 норми. Машиніст Південно-Західної залізниці В. Казанський під час оборони Києва кілька днів не залишав свого локомотива. Одного разу ворожий літак обстріляв з кулемета состав Казанського. Незважаючи на тяжке поранення, він доставив поїзд на станцію призначення. Складач поїздів цієї ж залізниці Кохан під час бомбардування, не шкодуючи свого життя, розчіплював і розводив поїзди з палимим і боєприпасами¹⁵. Машиніст депо Жмеринка Дацьков, який прибув з 30-годинної поїздки, дізнався, що на станції затримується важливий військовий ешелон, і разом з дружиною — помічником машиніста — повів новий состав. На дільниці Юрківка — Журавлівка машиніст загинув від ворожої кулі. Тоді за кермо локомотива стала його дружина. Вміло маневруючи, тяжко поранена жінка вивела поїзд з-під ворожого обстрілу¹⁶. Подібних прикладів героїзму залізничників у дні Великої Вітчизняної війни можна навести безліч.

Напружено довелось працювати колективу Вінницької залізниці, оскільки він мав забезпечити евакоперевезення з Вінницької, Житомирської і Кам'янець-Подільської областей. Ще більш ускладнились умови роботи під кінець червня, коли на Вінницьку залізницю почали приходити евакопоїзди з сусідніх — Кишинівської, Львівської і Ковельської доріг. Рухомий склад залізниці на 2 липня 1941 р. досяг 32 тис. вагонів. Крім того, зі східних магістралей прибували військові ешелони. Ворожа авіація в цей час знищила понад 20 локомотивів і близько 300 вагонів. Щоб вивести залізницю із скрутного становища, на дільницях Шепетівка — Козятин — Фастів і Жмеринка — Калинівка — Погребище було відкрито рух ешелонів в одному напрямку, тільки для евакопоїздів. Протягом 10 днів вінницькі залізничники вивезли

⁸ Газ. «Советская Украина», 26 липня 1941 р.

⁹ Газ. «Гудок», 29 червня 1941 р.

¹⁰ Г. А. Куманев. Советские железнодорожники в годы Великой Отечественной войны (1941—1945), М., 1963, стор. 36.

¹¹ Победа — за нами! К., 1941, стор. 28.

¹² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 100, арк. 22.

¹³ Победа — за нами! К., июль, 1941, стор. 50—51 і з особистої бесіди з колишнім начальником станції Фастів В. В. Белінським.

¹⁴ Победа — за нами! К., июль, 1941, стор. 31 і з особистої бесіди з колишнім начальником політвідділу Коростенського відділку залізниці тов. Івановим.

¹⁵ История Великой Отечественной войны Советского Союза, 1941—1945 гг., т. II, М., 1961, стор. 172.

¹⁶ Г. А. Куманев. Назв. праця, стор. 42.

близько 30 тис. вагонів з вантажем, майже весь локомотивний парк і більшість іншого майна дороги.

Для скоршого просування поїздів з вантажами, що відправлялись на схід, був застосований одnobічний рух і на Південно-Західній залізниці. В середньому за добу на Московсько-Київську, Одеську і Південну залізниці здавалось до 200 поїздів, а приймались лише порожні состави і військово-оперативні ешелони. Навіть в умовах невпинного бомбардування залізниця щодоби відвантажувала до 2 тис. вагонів. Всього з початку війни і до 5 серпня працівники Південно-Західної залізниці відвантажили 85 295 вагонів, в тому числі 61 994 вагони з оперативними вантажами¹⁷.

На початку серпня фашистські війська перерізали основну магістраль Одеської залізниці в напрямку Одеса — Помішна — Знамянка. Для евакуації 3666 вагонів через Одеський порт, за рішенням Військової Ради Південного фронту, на миколаївських підприємствах були збудовані пороми, залізничні переправи. Локомотиви під парами переправляли спеціальними доками. Проте з 166 локомотивів, відібраних для евакуації, було вивезено лише 46. 81 паровоз і 500 вагонів довелося підірвати¹⁸. В серпні 1941 р., з виходом німецько-фашистських військ до Дніпра на широкій лінії оборони Південно-Західного і Південного фронтів, стала неминучою масова евакуація з районів Придніпров'я і Криму. Протягом 15 днів серпня 1941 р. тільки на Придніпровській залізниці було відвантажено 14 тис. вагонів еваковантажів¹⁹.

Мужність і самовідданість виявили під час евакуації працівники Південної залізниці. Лише з 2 вересня по 20 жовтня 1941 р. харківські залізничники відправили в тил 320 ешелонів з заводським обладнанням, 225 ешелонів з сім'ями робітників та службовців, 56 госпітальних ешелонів, велику кількість вагонів з сільськогосподарською технікою²⁰. Протягом липня—вересня 1941 р. з України було евакуйовано 230 підприємств, а до середини жовтня — понад 400²¹. Лише для евакуації промислового обладнання використано 35 тис. вагонів²².

Оцінюючи роль залізничників в евакуації у період Великої Вітчизняної війни, М. І. Калінін писав: «Наші залізничники провели колосальну роботу. На тисячі кілометрів з Заходу на Схід вони перекинули гори обладнання, матеріалів, зерна і мільйони людей, які рятувалися від фашистського варварства. Країна цього не забуде і високо цінує працівників залізничного транспорту за проведenu ними роботу»²³.

Героїзм залізничників знайшов вияв не тільки в трудових подвигах, а й у безпосередній участі в боях на фронтах Великої Вітчизняної війни. На всіх залізницях створювались загони народного ополчення. Понад 1000 працівників вузла Запоріжжя-ІІ стали народними ополченцями²⁴. 514 залізничників Гайворонського вузла Вінницької залізниці подали заявки про зарахування їх до лав Червоної Армії та до винищувальних батальйонів²⁵. На Ніжинському залізничному вузлі в народне ополчення входило понад 150 чоловік. На Чернігівській дільниці — понад 200²⁶.

В дні героїчної оборони Києва робітники паровозоремонтного заводу вирішили збудувати власними силами бронепоїзд. 8 липня бронепоїзд став до ладу²⁷. Протягом двох днів його команда в складі понад 100 чоловік була укомплектована майже цілком із залізничників КПВРЗ. Командиром бронепоїзда став колишній заступник начальника Політвідділу Південно-Західної залізниці А. С. Тихоход, заступником — Л. В. Василевський, комісаром — С. П. Голованьов, начальником штабу — К. А. Ареф'єв²⁸. Пізніше комісаром 1-го бронепоїзда було призначено помічника начальника Політвідділу залізниці по комсомолу В. Мединського. Бойове хрещення бронепоїзд прийняв у районі станції Новоград-Волинський. На світанку 11 липня 1941 року фашистські загарбники вирішили захопити станцію Яблонець. Перед екіпажем бронепоїзда було поставлене завдання підтримати піхотні частини Червоної Армії і припинити наступ ворожих військ²⁹. За успішне виконання цього завдання особовому складу бронепоїзда наказом по військах фронту була оголошена подяка. Друге бойове завдання він виконав в бою за станцію Коростень. Рвучись до Києва, німецько-фашистські загарбники висадили десант кількістю в 250 чоловік в районі станції

¹⁷—²⁰ Г. А. Куманев. Назв. праця, стор. 53—54, 55—57, 61.

²¹ Г. Г. Морехіна. Рабочий класс фронту. Подвиг рабочего класса СССР в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., М., 1962, стор. 156.

²² Газ. «Правда Украины», 30 травня 1945 р.

²³ Газ. «Гудок», 8 лютого 1942 р.

²⁴ Запорожская область в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Сборник документов, Запоріжжя, 1959, стор. 41—42.

²⁵ Г. А. Куманев. Назв. праця, стор. 26.

²⁶ Газ. «Советская Украина», 14 липня 1941 р.

²⁷ Київ-герой. Зб. статей, К., 1961, стор. 195.

²⁸ Там же, стор. 196.

²⁹ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 25, арк. 67, 68.

Стремигород з метою захопити дільницю Коростень—Новоград-Волинський. Ведучи бій з ворожими десантниками, відбиваючи повітряні атаки, екіпаж бронепοїзда захопив чималі трофеї: 4 гармати, 32 кулемети, 210 автоматів, 8 ящиків ручних гранат; 236 десантників було знищено, 12 здалися в полон³⁰.

Командиром 2-го бронепοїзда, збудованого київськими залізничниками разом з робітниками заводу «Більшовик», став Л. В. Василевський, комісаром — С. П. Голванов, начальником штабу було призначено Д. М. Поплавського.

Приклад робітників Київського паровозо-вагоноремонтного заводу наслідували робітники Дарницького вагоноремонтного заводу, які разом з колективом «Більшовика» 24 липня 1941 р. розпочали будувати третій бронепοїзд. Робота проходила в дуже складних умовах, оскільки основне обладнання заводу на той час було евакуйоване. Не вистачало й необхідного інструменту. Всі роботи виконувались переважно вручну. 10 серпня бронепοїзд, названий «Дарницький партизан», став до ладу³¹. Його очолив інженер вагонної дільниці М. П. Богдапов³², комісаром став секретар парткому ДВРЗ В. П. Тітков, начальником штабу — кадровий офіцер Червоної Армії М. І. Романов, машиністами — М. М. Діденко та І. К. Зімолиць³³.

Бронепοїзди залізничників відіграли велику роль в обороні Києва і завдали німецько-фашистським загарбникам великих втрат. Так, бронепοїзд, очолюваний Тихоходом, за 75 днів бойових дій знищив у районі Києва 3 танки, 4 танкетки, близько 200 автомашин з майном і боеприпасами, понад 20 пунктів нагляду і понад 200 кулеметних точок, вивіз з дії понад 150 гармат і мінометів, збив 7 аеростатів повітряного нагляду ворога. За неповними даними, бронепοїзд знищив понад 3000 німецько-фашистських солдат і офіцерів³⁴.

19 вересня 1941 р. командування поставило бронепοїздам бойове завдання протриматися в районі Києва одну добу, але мужні сини Батьківщини вистояли майже 7 діб. Бронепοїзди, ведучи запеклі бої, пройшли по зайнятій німецько-фашистськими загарбниками території ще 84 кілометри на схід. За три кілометри від ст. Переяслав бронепοїзди були підірвані, а команди їх пішли на прорив ворожого оточення³⁵.

Активну участь брали залізничники й в обороні Одеси. Бронепοїзди, збудовані одеситами, сіяли смерть і страх серед фашистських загарбників³⁶. Машинобудівники Донбасу протягом 20 днів збудували 12 бронепοїздів, замість 6 за планом. Колектив робітників Харківського паровозоремонтного заводу, не знижуючи темпів ремонту паровозів, власними силами збудував бронепοїзд і укомплектував його паровозною бригадою на чолі з машиністом Буряковським³⁷.

Таким чином, усі спроби німецького командування з перших днів війни паралізувати роботу залізничного транспорту України не увінчалися успіхом. В доповіді на урочистих зборах, присвячених 20-річчю перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, Л. І. Брежнев високо оцінив героїчну працю радянських залізничників. «І тепер,— говорив він,— через двадцять років, не можна не захоплюватись подвигом радянських робітників, інженерів, командирів виробництва, залізничників, які забезпечили евакуацію на схід багатьох сотень великих підприємств і більш як десять мільйонів чоловік. По суті, цілу індустріальну країну було переміщено на тисячі кілометрів...»³⁸. Вже в перші місяці війни залізничники України своєю героїчною працею внесли вагому частку в справу розгрому німецько-фашистських загарбників.

М. М. ЯКОВЕНКО

³⁰ Київ-герой. 1961, стор. 205.

³¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 25, арк. 33—35; Газ. «Рабочее слово», 24 лютого 1962 р.

³² Д. Ф. Григорович. Київ — город-герой, М., 1962, стор. 18.

³³ Київ-герой, стор. 198.

³⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 25, арк. 71—73; П. М. Балковий. Народне ополчення Радянської України, К., 1961, стор. 63, 64.

³⁵ Там же.

³⁶ А. В. Фадеев. Подвиг Одессы, М., 1960, стор. 36.

³⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 115, арк. 12.

³⁸ Газ. «Радянська Україна», 9 травня 1965 р.

РАДИ УКРАЇНИ — НА ЗАХИСТІ ІНТЕРЕСІВ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ (1917 р.)

Після повалення царського самодержавства робітничий клас нашої країни на основі досвіду першої буржуазно-демократичної революції 1905—1907 рр. створив нову, рaiше не бачену форму державної влади — Ради робітничих депутатів. До Жовтня, особливо в період мирного розвитку революції, переважним впливом у Радах користувалися угодовські партії. Виконуючи роль гальма, вони все ж неспроможні були стримати стрімкого революційного руху. Творче піднесення мас, що прокинулись від вікової сплячки і потягнулись до активної політичної діяльності, було таке велике, що змітало на своєму шляху всілякі перешкоди. Меншовики та есери змушені були відступати, лавірувати, пристосовуватись, щоб остаточно не втратити свого авторитету, що дедалі падав. Характеризуючи діяльність Рад у 1917 р., В. І. Ленін писав: «...Ради і при пануванні меншовиків, тобто з кінця лютого до жовтня 1917 року, розходилися з «загальнодержавними» (тобто буржуазними) установами»¹. Ради, особливо у великих пролетарських центрах, де більшовики відігравали провідну роль, були органами влади трудящих, великою школою державного управління і політичного виховання робітників та селянської бідноти.

Однією з яскравих сторінок їх діяльності у 1917 р. була боротьба з буржуазними установами на захист численної армії іноземних трудящих — військовополонених, значна кількість яких до 1917 р. знаходилась на Україні. Переважна більшість їх — 108 тис., за даними на 1 березня 1917 р., — перебувала в Донбасі, з них 74 тис. були зайняті на копальнях та шахтах і 34 тис. — на металургійних заводах².

Приклад робітничого класу Росії, що повалив царське самодержавство і продовжував активну боротьбу проти буржуазного ладу в країні, сприяв зростаючій політичній свідомості. Більшовицька партія, виховуючи народні маси в інтернаціональному дусі, прагнула протиставити російській буржуазії та її закордонним союзникам міцний союз трудящих різних національностей. З цією метою представники більшовицької партії провадили серед полонених агітаційну роботу. Активний учасник революційних подій П. І. Буценко згадає, що він разом з іншими товаришами у своїх розмовах з військовополоненими роз'яснювали їм тодішнє становище Росії, перспективи припинення війни і т. д.³ Симпатії військовополонених-інтернаціоналістів були на боці робітників і селян Росії, на боці послідовних революціонерів. У вітальній телеграмі від 17 березня Київській Раді робітничих депутатів група полонених австрійських соціал-демократів писала про братерську єдність пролетарів різних країн, в яких одне бажання — щоб якнайшвидше закінчилась імперіалістична війна. Звертаючись до революціонерів Росії, вони писали: «...Історія запам'ятає вас як тих, хто поклав перший камінь у будівлю всесвітнього миру і братерства народів. Хай живе пролетарський інтернаціонал!»⁴. З аналогічним посланням звернулись до Київської Ради робітничих депутатів полонені чеські соціал-демократи. У своєму зверненні вони підкреслювали єдність мети у пролетарів різних народів і своє бажання віддати всі сили спільній боротьбі проти експлуататорів⁵.

Становище полонених було, безумовно, тяжким. Йшов четвертий рік війни. Країна переживала серйозні труднощі з продовольством. І хоч міністерство торгівлі і промисловості у своєму циркулярі від 16 березня 1917 р. встановило мізерну продовольчу норму для військовополонених — 500 г хліба і трохи овочів і крупи, але й вона постійно порушувалась. Щодо збільшення пайка, то було дано суворе роз'яснення, що передбачена норма є тією «межею, збільшення якої ні в якому разі неприпустиме»⁶.

Певна частина іноземних інтернаціоналістів поступово включалася в революційний рух. «В перші дні революції, — повідомляла газета «Южный край», — військовополонені також відчувли свободу і сміливо ринули з барачного розташування в парки й на площі на мітинги та приймали участь у маніфестаціях»⁷. Подібні випадки мали місце й на селі. Як відзначала Харківська земська газета, в с. Костянтинівці Богодухівського повіту 18 червня разом з революційно настроєним місцевим населенням, що виступало з червоними прапорами, йшли «військовополонені чехословаки... і співали свої націо-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 242.

² Журн. «Горнозаводское дело», 1917, № 22—23, стор. 15864; за даними меншовицької «Борьбы» (Катеринослав) від 11 травня 1917 р. на 18 металургійних заводах півдня Росії на 1 березня 1917 р. працювало 34425 військовополонених.

³ Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції, К., 1957, стор. 465.

⁴ Борьба за власть Советов на Киевщине (март 1917 — февраль 1918). Сборник документов и материалов, К., 1957, стор. 23.

⁵ Газ. «Последние новости» (ранкові). 30 березня 1917 р.

⁶ Журн. «Горнозаводское дело», 1917, № 15—16, стор. 15666.

⁷ Газ. «Южный край» (вечірній випуск), 20 червня 1917 р.

нальні й революційні пісні»⁸. Перебуваючи в скрутному матеріальному становищі, військовополонені разом з тим подавали посилену допомогу більшовицькій пресі і робітникам, що страйкували. Так, в середині травня у Горлівці чехословацькі військовополонені, а також німці, що йменували себе прихильниками К. Лібкнехта, зібрали невелику суму і надіслали у фонд більшовицьких газет⁹. Команда полонених німців, що працювали на заводі «Нікополь» у Маріуполі¹⁰, зібрала для членів сімей загиблих у боротьбі за волю 101 крб. 70 коп.¹¹ Від полонених Брянських заводу на користь сімей загиблих учасників революції надійшло 35 крб.¹²

Розкидані по країні, військовополонені нещадно експлуатувались буржуазією, яка використовувала їх дарову силу. Всілякі прагнення полегшити їх становище зустрічались контрреволюційним Тимчасовим урядом вороже. Військовий міністр Гучков наказом від 9 квітня 1917 р. суворо забороняв будь-яке поліпшення побуту військовополонених і надання їм мінімальних політичних прав. Міністерство внутрішніх справ з свого боку розіслало в серпні всім повітовим комісарам «оголосити полоненим усю пропонувано уважно слідкувати за оплатою праці полонених з тим, щоб на руки вони одержували не більше 50 коп. на день.

Вважаючи себе «справжніми патріотами», правлячі кола намагалися посягти ворожечу між народами і цим перешкодити згуртуванню експлуатованих проти експлуататорів. Місцеві власті ретельно виконували розпорядження Тимчасового уряду і міцно стояли на сторожі своїх класових інтересів. Полтавський губернський комісар запропонував земським управам і повітовим комісарам «оголосити полоненим усю нездійсненність їх вимог і вимагати від них беззаперечної покори властям»¹³. Начальник гарнізону м. Бахмута 11 травня 1917 р. наказав «не допускати ніяких послаблень в установленому для полонених режимі...»¹⁴

Буржуазна преса докладала чимало зусиль, щоб роз'єднати трудящих. Часто в Уманській газеті «Свободный голос» вміщувались повідомлення про становище військовополонених в Умані й повіті і завжди під незмінною рубрикою: «Наші вороги». Добірка матеріалу була прикладом тенденційності, оскільки у ній наводились лише негативні факти щодо поведінки полонених та ін.

Місцеві власті, намагаючись максимально використати працю полонених, не зупинялись перед застосуванням сили. Пирятинський повітовий комісар Тимчасового уряду віддав розпорядження усім волосним комітетам карати полонених «з усією суворістю, не зупиняючись перед нагайкою»¹⁵. Не відставали місцеві власті й в інших повітах.

Меншовики і есери, спекулюючи інтернаціональною фразою, у питанні про військовополонених додержувались шовіністичної позиції. Прикладом може бути прийняте «майже одностайно» рішення угодовського першого з'їзду Румчероду, в якому говорилось: «У випадку незмінності ставлення до наших військовополонених, у Росії поставити ворожих військовополонених у таке ж тяжке становище»¹⁶. Подібні заяви викликали рішучий протест трудящих України, які вбачали у військовополонених своїх братів по класу, насильно відправлених на війну за чужі їм інтереси.

Представники Тимчасового уряду досить часто стикались з Радами в питаннях про оплату праці і становище військовополонених. Слід зауважити, що офіційним розпорядженням Ради у своїй масі не підкорялись, і в цьому чимала заслуга більшовиків. Ради неодноразово розглядали питання про становище полонених. Організаційна комісія Київської Ради, поряд з іншими питаннями, спеціально «займалась розробкою питання про роботу військовополонених, що виникло в зв'язку з зростанням безробіття, збирала відомості про кількість працюючих у Києві військовополонених та про їх професійний склад»¹⁷. У м. Харкові на об'єднаному засіданні виконкомів Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів 1 червня було вирішено «вжити заходів до поліпшення становища військовополонених німців і австрійців, що

⁸ Газ. «Народное дело», 4 липня 1917 р.

⁹ Борьба за власть Советов в Донбассе. Сборник документов и материалов, Донецк, 1957, стор. 42.

¹⁰ На 1 серпня у Маріуполі перебувало 2500 полонених, див. газ. «Мариупольское слово», 26 жовтня 1917 р.

¹¹ Борьба за власть Советов в Донбассе, стор. 22—23.

¹² Газ. «Известия Харьковского Совета рабочих и солдатских депутатов», 6 квітня 1917 р.

¹³ Газ. «Полтавский день», 23 квітня 1917 р.

¹⁴ Державний архів Донецької області (далі — ДАДО), ф. 2109, оп. 1, спр. 106, арк. 11.

¹⁵ Газ. «Пролетарий», 26 травня 1917 р.

¹⁶ Газ. «Известия Одесского Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота», 28 травня 1917 р.

¹⁷ П. Незлобин. Рабочие организации г. Киева. Сборник сведений, К., 1918, стор. 51.

перебувають у нас»¹⁸. У протоколах виконкому Вінницької Ради робітничих і солдатських депутатів від 16 травня зустрічається згадка про те, що виконком, поряд з іншими поточними справами, зацікавився також питанням «про становище військовополонених німців у Росії» і вирішив всебічно його обміркувати на черговому засіданні¹⁹. Ради наполегливо домагались підвищення заробітної плати військовополоненим до рівня оплати російського робітника. «Мимоволі хочеться крикнути усій демократії Росії,— відзначали «Известия» Харківської Ради,— щоб в ім'я справедливості вона своїм могутнім голосом сказала, що годі капіталістам користуватися працею військовополонених і наживати на них капітали, і поставити вимогу, щоб усі військовополонені одержували заробітну плату, однакову з російськими робітниками»²⁰.

Велику увагу цим питанням приділяли Ради Донбасу. «У даний час у Радах робітничих депутатів Донбасу на черзі стоїть питання про становище військовополонених»²¹,— читаємо у тій же статті про полонених. Ще 15 травня на конференції Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів Луганського району представники 12 Рад, розглянувши питання про становище полонених, зокрема австрійців і сербів, внесли спеціальну резолюцію: «Конференція пропонує доручити Радам на місцях вжити заходів з метою покращання їх становища»²². Дружківська Рада також приділяла велику увагу розв'язанню цих питань, про що свідчать протоколи загальних зборів Ради і засідань виконкому від 14 квітня, 6, 20, 28 червня і 7 липня²³. Неодноразово Радою виділялися спеціальні комісії «для ознайомлення з існуючими правилами про військовополонених і можливостями полегшення умов їх життя...»²⁴. При цьому особливу активність проявив голова Дружківської Ради А. Ф. Радченко, який підготував і подав Раді доповідну записку «Про застосування до військовополонених більш легкого режиму і поліпшення продовольства»²⁵. Дружківська Рада поставила також питання про необхідність придбання певної кількості матеріалу для обмундирування 600 військовополонених, що працювали на Торезькому заводі. У матеріалах Дружківської Ради зберігся цікавий документ — постанова виконкому від 14 липня, у якому особливо підкреслювалось, що «розподіл харчів повинен бути суворо проведений на однакових умовах між усім робітничим населенням Дружківського району, включаючи і військовополонених»²⁶. Виконком Ради робітничих депутатів Щербинівського рудника 10 червня прийняв рішення, яке зобов'язувало адміністрацію копальні оплачувати працю полонених «нарівні з російськими робітниками»²⁷. Там же йшлося про зрівняння їх з місцевими робітниками у постачанні продовольством. Подібні факти зустрічаються і в документах Маріупольської Ради²⁸. Представник зазначеної Ради, виступаючи 20 травня на засіданні буржуазного виконкому громадських організацій міста, вимагав обов'язкового надання полоненим одного дня відпочинку на тиждень. Рада запропонувала також, щоб з хворих полонених не вираховували за утримання за час їх лікування²⁹. Відомо також, що Маріупольська Рада відправила 22 липня санітарному опікуванню листа, в якому наполягала «провести обслідування житла військовополонених чехів і словаків та ін.»³⁰.

Виконком Катеринівської рудникової Ради робітничих депутатів задовольнив прохання військовополонених чехів оплачувати їх працю нарівні з російськими робітниками і водночас рекомендував керуючому рудником Катеринівського гірничопромислового товариства зробити відповідне розпорядження та повідомити виконавчий комітет³¹.

У самому Катеринославі «Р. Р. Д. порушила клопотання про підвищення їм (військовополоненим.— Ю. Г.) плати, але їй відповіли, що це питання державне»³².

Лише в Радах полонені вбачали ті органи влади, які відстоюють їх права, що порушувались адміністрацією підприємств і державними органами. На ртутних рудниках Ауербаха у Микитівці при виникненні будь-яких конфліктів військовополонені постійно

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 1400, оп. 1, спр. 1, арк. 24.

¹⁹ Державний архів Вінницької області, ф. 4364, оп. 1, спр. 3, арк. 29.

²⁰ Газ. «Известия Харьковского Совета рабочих и солдатских депутатов», 7 червня 1917 р.

²¹ Там же.

²² Газ. «Известия Харьковского Совета рабочих и солдатских депутатов», 2 червня 1917 р.

²³ ДАДО, ф. 2620, оп. 1, спр. 1, арк. 33, 66, 69; спр. 2, арк. 3, 9.

²⁴ Там же, оп. 1, спр. 2, арк. 3.

²⁵ Там же.

²⁶ Там же, арк. 15.

²⁷ Там же, оп. 1, спр. 7, арк. 22.

²⁸ Там же, оп. 1, спр. 26, арк. 283.

²⁹ Газ. «Маріупольское слово», 28 травня 1917 р.

³⁰ ДАДО, ф. 1246, оп. 1, спр. 26, арк. 280.

³¹ Журн. «Горнозаводское дело», 1917, № 26—27, стор. 16044.

³² Газ. «Известия Одесского Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота», 3 серпня 1917 р.

звертались до місцевої Ради і незмінно одержували її підтримку. Начальник охорони змушений був подати рапорт військовому начальнику і Тимчасовому уряду «про те, що Рада робітничих і солдатських депутатів підриває авторитет начальства серед військовополонених»³³. У правилах і обов'язках Ради робітничих депутатів кам'яновугільних копалень «Густав» Петровських заводів російсько-бельгійського металургійного товариства передбачався спеціальний пункт про військовополонених: «Рада бере на себе охорону військовополонених, причому існуючих вартових може замінити іншими, якщо вважатиме це за потрібне»³⁴.

Радам інших районів України, правда, у меншій мірі, але все ж доводилося стикатися з цими питаннями. За прикладом Рад робітничих депутатів Лебединська повітова Рада селянських депутатів на своєму першому засіданні 30 квітня прийняла резолюцію про зрівнювання оплати військовополонених з місцевими трудящими. «Військовополонених,— говориться в постанові Ради,— що працюють у крупних землявласників, слід зрівняти з утриманням російського робітника...»³⁵. Сновська Рада робітничих і солдатських депутатів внесла пропозицію «про збільшення пайка полоненим австрійцям у Сновську і його околицях...»³⁶. Виконком Охтирської Ради 27 травня затвердив пропозицію про те, що «заробітну плату військовополонених слід прирівняти до загальної плати»³⁷. Полтавська губернська Рада робітничих і солдатських депутатів прийняла 12 серпня постанову, яка зобов'язувала всі Ради губернії стежити за тим, щоб «становище військовополон(ених) не погіршувалось»³⁸.

Іноді у Радах мовно було зустрінти навіть депутатів від інтернаціоналістів. Про такий факт повідомив на Квітневій конференції РСДРП(б) делегат від донецьких більшовиків. Він сказав, що в Макіївці «існували організації військовополонених німців і австрійців, тепер вони об'єдналися і увійшли до РСДРП, навіть бажають бути пропагандистами і організують не тільки свої організації військовополонених, але й наші, російські»³⁹. Враховуючи їх активну діяльність, місцева Рада робітничих депутатів постановила поповнити свій склад представниками від військовополонених⁴⁰. «У місцеву (Краматорську.— Ю. Г.) Раду робітничих депутатів,— писав харківський «Пролетарий»,— увійшли 2 с.-д., що працюють у польській організації»⁴¹. Відомо, що дрібнобуржуазні партії виступали різкими противниками участі полонених в діяльності Рад. Користуючись своєю кількісною перевагою, особливо в період мирного розвитку революції, вони провалювали пропозиції більшовиків про допущення військовополонених до участі в роботі Рад. Наприклад, виконком Полтавської Ради 19 червня відмовив полоненим у представництві в Раді⁴². В Катеринославській Раді 27 червня стояло питання про прийом до Ради депутата від місцевих полонених чехословаків. «Деякі оратори,— повідомляв про це засідання кадетський «Приднепровський край»,— наполягали на необхідності надання їм місця»⁴³, але більшістю голосів зазначену пропозицію урядовська Рада відхилила. Тільки більшовики, які відстоювали інтереси трудящих різних національностей, були справжніми інтернаціоналістами. Саме вони добивались у Радах залучення своїх зарубіжних братів по класу до загальної боротьби проти насильства та експлуатації. Вищезгаданий П. І. Буценко в неопублікованій частині своїх спогадів з цього приводу пише: «Представництво в Раді від військовополонених (чехів, угорців, австрійців.— Ю. Г.) довго вирішувалось, узгоджувалось з іншими партіями, які були проти, особливо меншовики, праві с.-рев., лише тільки одні більшовики боролися за надання їм місця в Радах...»⁴⁴.

Чим далі йшов розвиток революції, тим частіше Ради залучали інтернаціоналістів до своєї роботи.

Один з активних учасників Жовтневої революції у Донбасі І. Я. Зайцев у своїх спогадах про 1917 р. писав, що «ми в Олексіївську Раду ввели трьох чоловік: один від німців, один від австрійців і один від угорців...»⁴⁵.

³³ Газ. «Звезда», 1 липня 1917 р.

³⁴ Партійний архів Дніпропетровської області, ф. 24, оп. 1, од. зб. 216, арк. 60.

³⁵ Газ. «Лебединские известия», 2 травня 1917 р.

³⁶ Газ. «Известия Сновского Совета рабочих и солдатских депутатов», 4 травня 1917 р.

³⁷ Газ. «Известия Ахтырского Совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов», 16 червня 1917 р.

³⁸ Державний архів Полтавської області (далі — ДАПО), ф. 4042, оп. 1, спр. 2, арк. 28—29.

³⁹ Седьмая (Апрельская) Всероссийская конференция РСДРП (большевиков). Протоколы, М., 1958, стор. 160.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Газ. «Пролетарий», 6 червня 1917 р.

⁴² ДАПО, ф. 4042, оп. 1, спр. 5, арк. 19.

⁴³ Газ. «Приднепровский край», 28 червня 1917 р.

⁴⁴ Науковий архів Полтавського державного краєзнавчого музею с. р./п. 136, арк. 19.

⁴⁵ ДАДО, ф. 2109, оп. 1, спр. 121, арк. 2.

Навіть така есеро-меншовицька Рада, якою була Житомирська, ухвалила 17 вересня прийняти до свого складу представників від чехословаків. Як повідомляла місцева газета, «Ця постанова була зустрінута довгими і гучними оплесками залу»⁴⁶. Водночас слід відзначити, що депутати від українських дрібнобуржуазних партій проголосували проти прийнятого рішення.

У Радах представники військовополонених та інтернаціоналістів нараховувались одиницями. В цьому відношенні особливе місце займала Одеська Рада робітничих депутатів. Тут були чехи, серби, чорногорці, греки, болгари, італійці, німці, а польська група нараховувала 46 чоловік⁴⁷. Але Ради, незалежно від наявності у своєму складі депутатів від військовополонених, обов'язково займалися їх долею.

Іноді місцевим робітникам доручалося відстоювати у Раді інтереси іноземних трудящих, і вони успішно виконували ці функції. Так, наприклад, коли робітники заводу Грассе у Черкасах подали заяву до Ради з проханням вважати робітника Буракова одним із своїх депутатів, Черкаська Рада робітничих депутатів їм відмовила «у зв'язку з тим, що такий є представником від 25-ти чоловік австрійських військовополонених»⁴⁸.

Загальні збори Катеринославської Ради робітничих і солдатських депутатів 13 червня прийняли рішення зняти військовополонених з заводів і перевести їх на сільськогосподарські роботи⁴⁹. Аналогічну постанову прийняв виконком Полтавської Ради, який виступив з пропозицією направити всіх військовополонених, що працюють у міських пекарнях, у розпорядження волосних комітетів⁵⁰. Ці дії пояснюються тим, що в умовах наступу промисловців на робітничий клас використання низькооплачуваної праці військовополонених гальмувало успішну боротьбу робітничого класу за свої права, перешкоджало ліквідації безробіття. Тому Ради, продовжуючи відстоювати інтереси військовополонених, виходили з наявності у них незначного, але гарантованого пайка. У даній ситуації доцільніше було використати їх на польових роботах, де відчувалась гостра нестача робочих рук. Надалі Ради не зупиняються перед відправленням великих робітничих загонів у село, щоб у найкоротші строки допомогти селянам зібрати врожай.

Ради робітничих депутатів та їх виконавчі комітети рішуче припиняли факти жорстокого поводження з військовополоненими, домагаючись усунення осіб, винних у знущаннях. У свій час виконком Ради робітничих депутатів рудника Грекова стало відомо, що представники адміністрації б'ють полонених. Перевіривши факти, заарештували винних, а згодом вислали з рудника⁵¹. В Маріупольську Раду надійшла скарга на міліціонера, який 7 червня побив полоненого. Виконком негайно надіслав листа комісару, в якому пропонував «провести з цього приводу розслідування і вказати всім міліціонерам на неприпустимість побиття, як громадян, так і військовополонених»⁵². Коли в Охтирській Раді довідалися про знущання над полоненими, виконком 25 червня попередив адміністрацію госпіталю, в якому вони працювали, щоб подібні факти більше не повторювались⁵³. Не менше обурення викликали у робітників грубість і несправедливе відношення до тих іноземних осіб, які з різних причин перебували на території нашої країни і зазнавали певного гніту.

На початку серпня в Одесі на одному з евакуйованих підприємств застрайкували румунські робітники. Їх протест був викликаний надзвичайно низькою оплатою праці, погрозами з боку румунської адміністрації вжити репресій за участь у міській секції румунської соціал-демократичної партії і у місцевому революційному русі. На захист румунських трудящих рішуче виступила Одеська Рада робітничих депутатів. Страйкуючих підтримали. Рада розгорнула активну діяльність по збиранню коштів для допомоги румунським товаришам і вирішила разом з центральною радою фабзавкомів розмістити румунських робітників по заводах міста⁵⁴. З цього приводу місцева газета «Известия» писала: «Таке відношення до румунських робітників з боку представників місцевого пролетаріату є активним проявом міжнародної солідарності робітників, взаємної підтримки робітників різних народів»⁵⁵.

Ради кляли край будь-яким спробам викликати ненависть до військовополонених. Тому, коли Херсонській Раді робітничих і солдатських депутатів стало відомо, що в маетку Державіно, що належав Фальц-Фейну, провадиться проти військовополонених

⁴⁶ Газ. «Трудовая Волянь», 19 вересня 1917 р.

⁴⁷ Державний архів Одеської області (далі — ДАОО), ф. 3829, оп. 1, спр. 28, арк. 12.

⁴⁸ Газ. «Наше слово», 13 липня 1917 р.

⁴⁹ Газ. «Приднепровский край», 14 червня 1917 р.

⁵⁰ Газ. «Полтавский день», 29 червня 1917 р.

⁵¹ Журн. «Горнозаводское дело», 1917. № 26—27, стор. 16047.

⁵² ДАДО, ф. 1246, оп. 1, стор. 8, арк. 74.

⁵³ Газ. «Известия Ахтырского Совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов», 2 липня 1917 р.

⁵⁴ ДАОО, ф. 3829, оп. 1, спр. 17, арк. 86; спр. 90^а, арк. 19, 23, 28 та ін.

⁵⁵ Газ. «Известия Одесского Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота», 8 серпня 1917 р.

агітація, туди були направлені представники Ради. Депутати Федюченко та Іванов роз'яснили місцевому населенню неприпустимість загострення відносин з військовополоненими австрійцями і закликали їх не піддаватись на провокації, а з'єднатися для спільної класової боротьби. У своєму звіті Раді депутати зазначали, що «робітники жили з військовополоненими цілком мирно»⁵⁶.

Так Ради, виступаючи на захист іноземних трудящих, сприяли вихованню мас у дусі інтернаціоналізму, глибшому розумінню ними спільності інтересів всіх робітників і селян незалежно від їх національності чи підданства. Особливо позитивну роль у захисті інтересів полонених, подання їм посиленої допомоги в тих надзвичайно тяжких умовах відіграли ті Ради робітничих і солдатських депутатів, які знаходились під значним впливом більшовиків. Але навіть там, де меншовикам та есерам вдавалося тимчасово зберігати у виконкомах свої хиткі позиції, їм було не під силу запобігти природному прагненню до інтернаціональної згуртованості. На розвиток класової свідомості інтернаціоналістів перш за все вплинуло повалення царату, створення органів народної влади, наростання соціалістичної революції. Разом з тим, відчуваючи повсякденну допомогу й піклування трудящих нашої країни в особі Рад, вони все більше втягувалися в революційний процес, сприймаючи майбутню соціалістичну революцію як свою рідну справу. Тому, коли народи нашої країни піднялися на штурм капіталістичного суспільства, до їх лав пліч-о-пліч стали кращі представники багатьох зарубіжних народів, які усвідомили велич історичного подвигу робітників і селян Росії.

Ю. М. ГАМРЕЦЬКИЙ

МЕТРО І 300-РІЧЧЯ ЦАРСЬКОГО ДОМУ РОМАНОВИХ

(Чому в царській Росії було відхилено проект метрополітену)

У житті столиці України переддень 48-х роковин Великого Жовтня ознаменувався визначною подією: відкрито нову трасу Київського метрополітену, яка з'єднала правобережну частину столиці з лівобережною — Дарницею.

Нині вже в 4 містах Радянського Союзу — Москві, Ленінграді, Києві і Тбілісі є метро. Цей найзручніший вид транспорту міцно ввійшов у побут радянських людей.

Проекти будівництва метро в Москві висувалися ще за часів царизму, але залишались нездійсненими, назавжди похованими в архівах. Причому сумна доля цих проектів аж ніяк не була лише наслідком недостатньо високого рівня розвитку техніки. Для відхилення їх царськими властями в силу вступали навіть... політичні міркування.

В бурхливий період масових революційних рухів перших десятиріч ХХ ст. царизм відчував себе ніби на порохівій бочці. Боячись могутнього революційного піднесення в країні у 1910—1914 рр., царський уряд був уже й не радий тим торжествам, які він організував з нагоди трьохсотріччя царського дому Романових, що минало в 1913 р. У царизму будь-яке нововведення викликало підозру, а тому він давив і нищив усе нове.

Наукові установи «підігривали» цей нестримний страх царських властей перед революційним рухом. 22 червня 1911 р. «Імператорське Московське археологічне товариство» надіслало до Петербурга офіціальний лист на ім'я міністра народної освіти з проханням довести зміст його до відома міністра внутрішніх справ.

З чого б то вірнопіддані науковці зважились потурбувати найвищу особу в системі царської охоранки? А ось чому. Свій протест проти проекту будівництва московського метрополітену, прокладення траси якого намічалось також і під Красною площею (в цьому відношенні, звичайно, проект був технічно недосконалий), археологічне товариство обгрунтовувало не тільки своїми побоюваннями з приводу можливого осідання ґрунту, що, мовляв, може заподіяти шкоду собору Василя Блаженного та стіні Китай-города. Головний аргумент їх полягав у тому, що, мовляв, «...прокладення такого тунелю мимоволі викликає думку про можливість використати його протиурядовими партіями для проникнення до підземних ходів Кремля, а з їх допомогою і для пограбування кладової Державного банку у Великому Кремлівському палаці і для підкопування під власну їх імператорських величностей половину в тому ж палаці, не говорячи вже про можливість зробити злочинні підкопи під Красною площею при проїзді через неї височайших осіб. Наближення святкувань з приводу століття Вітчизняної війни 1812 р. і трьохсотріччя обрання на царство Михайла

⁵⁶ Газ. «Солдат і рабочий», 10 червня 1917 р.

Федоровича Романова (1613—1913 рр.) змушує особливо побоюватись подібних можливостей, для яких проєктований метрополітен дасть усі необхідні дані»*.

Так виник «політичний» аргумент проти будівництва Московського метрополітену, який поряд з іншими відіграв свою роль у відхиленні царськими властями проєкту будівництва першого в царській Росії метро. Лист «Імператорського Московського археологічного товариства» є одним з яскравих незаперечних свідчень «кризи верхів», якою переживала царська Росія в період нового революційного піднесення 1910—1914 рр. Заклятий ворог народних мас — царизм — доживав останні роки.

В. Г. САРБЕЙ

ДОВГОЛІТНІ ЛЮДИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В XVIII ст.

В Центральному державному історичному архіві в Ленінграді в фонді уніатських митрополитів серед інших демографічних матеріалів по Правобережній Україні є документи, що містять цікаві відомості про довголітніх людей у Брацлавському та Київському воеводствах. Вони збереглись в реєстрах деканатів — церковно-адміністративних округів, на які поділялась Київська архидієцезія. В кожному деканаті, згідно з вимогами адміністративної реформи 1781 р., налічувалась 41, а іноді менше парафій¹. Реєстри деканатів надсилались на конгрегації (з'їзди духовенства) у Радомишль, де тоді була резиденція митрополита. Реєстри складались за досить одноманітною програмою і містили такі демографічні відомості по кожній парафії: 1) назва парафії; 2) кількість господарств; 3) число осіб, «здатних до сповіді» (тобто старше 15 років); 4) число осіб, «нездатних до сповіді» (до 15 років); 5) кількість людей, що померли, народились, одружились; 6) дані про столітніх людей, якщо вони були серед парафіян. При цьому використовувались відомості, що їх надсилали або привозили на деканальні сеймики парафіяльні священники. Сеймики скликались в центрах деканатів незадовго до початку генеральної конгрегації.

Значення деканальних реєстрів полягає в тому, що вони дають змогу відтворити демографічну картину українського населення на землях Брацлавського та Київського воеводств за період 1781—1793 років у стані динаміки. Відомо, що реєстри подимного, за якими можна вести більш-менш точний облік населення, були насамперед податковими документами, тому до них потрапляли тільки господарства (дими), які сплачували подимне. Люстраторів не цікавили такі категорії населення, як коморники, наймити та різного роду зайшлий елемент. З другого боку, слабкість королівської влади в центрі і на місцях привела до того, що складання реєстрів попало до рук шляхти та магнатів, які не були зацікавлені у відображенні справжньої кількості димів, бо це вело до збільшення податку. Недоліки реєстрів подимного як демографічного джерела докладно висвітлені в працях О. І. Барановича, О. С. Компан, М. Г. Крикуна.

До деканальних реєстрів дослідники досі ще не звертались. Ці документи, на відміну від реєстрів подимного, дають уяву про всі категорії українського населення, поділяючи його на «здатних» та «нездатних» до сповіді. Крім того, деканальні реєстри дають змогу окреслити головні коефіцієнти природного руху населення та встановити важливий демографічний коефіцієнт середньої кількості людей на одне господарство (або сім'ю). Ці списки, зведені в певний хронологічний ряд (збереглись реєстри за 1781, 1782, 1785, 1786, 1787, 1793 роки), дозволяють дослідити зв'язок між природним та механічним приростом населення і визначити можливий загальний напрямок міграційних рухів між окремими історико-географічними районами та їх внутрішніми зонами.

Дані про довголітніх людей ми зустрічаємо в деканальних реєстрах починаючи з 1781 р. В тих списках, де такі відомості відсутні, можна побачити відведену для цього спеціальну графу або коротку нотатку: «Столітніх людей немає». Очевидно, що даними про довгожителів цікавилась центральна уніатська адміністрація, яка вимагала потрібної інформації з місць. Термін «столітні люди», який вживали в деканальних реєстрах, потребує пояснення. Справа в тому, що столітніми парафіяльні священники вважали тих, хто мав 89 і більше років. Про це свідчить список довголітніх людей Чуднівського деканату в 1787 р. В с. Татаринівці цього деканату столітніми названі Грицько Плацовий — 91 рік, Катря Лук'янчиха — 89 р.; в с. Забо-

* Центральний державний історичний архів СРСР в Ленінграді, ф. 733, оп. 145, спр. 283, арк. 10—10 зв.

¹ ЦДІАЛ СРСР, ф. 823, оп. 3, спр. 919, 986.

ричі — Михайло Полещук — 101 р.² По Бердичівському деканату, 1786 р.: Михайло Риндич — 103 р., Остап Риндич — 129 р., Тетяна Черниш — 97 р. (м. Бердичів); Микита Соловей — 90 р. (с. П'ятигорока); Іван Коваль — 95 р., Дем'ян Сірий — 111 р. (с. Писарівка). В Голованівському деканаті в 1786 р. складено іменний перелік столітніх за парафіями, але не дано яких-небудь вказівок на точний вік³. З аналогічним станом відомостей про довголітніх зустрічаємося у реєстрах Комаргородського, Фастівського, Лисянського деканатів за 1786 р., Канівського, Тетіївського, Білолівського, Гранівського — за 1787 р. Ходорківський деканат в 1786 р. взагалі не подав відомостей про довговічних, що спеціально обумовлено в його реєстрі⁴.

Можливо, що в цих випадках парафіяльні священники не могли точно вказати вік своїх парафіян через відсутність метричних книг. Розвиток подій у другій половині XVII ст. не сприяв збереженню документів, а якраз на 60—70-і рр. припадала більшість дат народження столітніх мешканців. Опитування населення, оцінка священника та свідчення самого довголітнього становили головне джерело для деканальних реєстрів. Ступінь точності при застосуванні такого методу багато в чому залежав і від стану пам'яті довгожителів, від їх загального розвитку (в деяких випадках вони не могли подати потрібних відомостей), від ретельності та сумлінності священника. Це можна проілюструвати на ряді прикладів. В Ходорківському деканаті в 1782 р. за особистим підписом декана подана така інформація про столітніх: «Матвій Лещенко, підданий Лучинський, народився в Лучині, каже, що пам'ятає пана Александра Ігнацево Єльца., якому колись належали Лучинські добра і який помер в 1665 р. (про це свідчить заповіт, що зберігся), а Матвію було на той час, як він визнає, літ десять, таким чином з підрахунку випливає, що Матвій Лещенко живе літ 126»⁵. Таким же шляхом було встановлено вік Катерини Казімірки Грабовської з Корніна: «...живе літ 100, в дівочому стані була 32 роки, з першим чоловіком — 4 роки, вдовіла один рік, з другим чоловіком Казіміром Грабовським прожила 50 літ, а після його смерті живе вдовою літ 13»⁶. Навпаки, в Ставищинському деканаті (1782 р.) не утрудняли себе детальним аналізом: у с. Косяківці «Яків Скакун, мешканець стародавній цього села, живе на світі літ 100; в тому ж селі — Семен Цар, віку свого рахує [літ] 100; с. Ясинівка (Білоцерківські добра) — Дмитро Вернидуб, давній мешканець цього села, живе на світі літ 100»⁷. В Тарговицькому деканаті в 1785 р. нараховували 10 столітніх осіб (у тому числі одну жінку). Дві померли в столітньому віці. Тут також не подано точного віку довгожителів, але є окремі відомості про їх заняття, часом біографічні дані. В с. Дубова столітні Яків Бушка та Лука Коломієць, як зазначає священник, були землеробами, в с. Компаніївці — Гнат Старий, Ничипір — «землероби тільки», в с. Кленівці мешкав Олексій Тетіївський, «який козакував, потім землероб». У присілку Семидуби, що належав до парафії в Полонистому, проживала столітня Настасія Дехтярка, яка «коли татари за Собеського Польщу грасували, втекла за Дніпро», в м. Тарговиця, довговічний Прокіп Мельник «літ 60 тому був у війську»⁸. По ряду деканатів маємо матеріали, в яких вік жителів описується досить точно. Особливо цікавий в цьому відношенні реєстр Юзефгородського деканату за 1786 р., що містить певну інформацію також про стан здоров'я столітніх людей⁹. Агата Скальська (103 р.) з с. Шляхове «виснажена дуже на силах», Ісько Криничан (103 р.) з с. Чернечого «дуже виснажений», в тому ж селі Іван Левицький (104 р.) «достатньо бадьорний». Андрій Гратий (106 р.) з с. Гонорота «дуже виснажений, ледве з посохом може ходити», Іван Волошин (103 р.) з с. Борщини «ледве може ходити», Степан Покутинський (128 р.) (можливо, виходець з Покуття) з с. Пужайкова, «до усякої ще роботи може», Феська Кривошиха (127 р.) «дуже виснажена, осліпла, просить смерті кожен день». У тому ж селі в 1786 р. померли Шимон Ябонський (105 р.), який одружився в 100-літньому віці, та Ілько Осадчий (100 р.), що втратив зір. Нижче ми подаємо список столітніх людей за період 1781—1787 рр. До нього не включені довголітні, які вже згадувалися в тексті, а також ті, що позначені в джерелах як столітні. Останнє обмеження зроблено, щоб уникнути включення до списку людей у віці 89—99 років, які це, наприклад, робилось в Бердичівському деканаті. Немає ніякої гарантії, що такого значення терміну «столітні люди» надавали і в інших деканатах. Наш список не претендує на вичерпність. Справа в тому, що в деяких деканальних реєстрах взагалі немає згадки про столітніх. Це можна пояснити також недосконалістю обліку.

² ЦДІАЛ СРСР, ф. 823, оп. 3, спр. 1092, арк. 31.

³ Там же, спр. 1078.

⁴ Там же, спр. 1078, арк. 61.

⁵ ЦДІАЛ СРСР, ф. 823, оп. 3, спр. 1016, арк. 193 і далі.

⁶ Там же.

⁷ Там же, спр. 986, арк. 45.

⁸ ЦДІА СРСР, ф. 823, оп. 3, спр. 1071, арк. 122.

⁹ Там же, спр. 1078.

Люди у віці 100 і більше років на землях Брацлавського та Київського воєводств у період 1781—1787 рр.

Білоцерківський деканат, 1782 р.¹⁰
Палажка Боцелиха (104 р.) — м. Біла Церква; Дмитро Безсмертний (107 р.), Мотря Дрипакова (111 р.) — м. Кошів; Максим Андрієнко (102 р.) — с. Лопатин; Марія Ковалева (109 р.) — м. Тараща.

Бердичівський деканат, 1782 р.¹¹
Явдоха Казіміриха Хлопка (120 р.) — с. Гулевці; Клемент Сілка (100 р.) — с. Вовчинці.

Корсунський деканат, 1782 р.¹²
Химка, мати паламаря (103 р.) — с. Мартинівка; Семен Башовий (112 р.), його жінка Хвеська (101 р.), Агафія Станчик (105 р.) — м. Стеблів; Василь Голобородько (115 р.) — с. Біївці.

Прилуцький деканат, 1782 р.¹³
Василь Швачка (103 р.), Яцько Глава (100 р.), Михайло Квачка (100 р.) — м. Прилуки.

Браїлівський деканат, 1786 р.¹⁴
Филмон Полешук (109 р.) — с. Седмища; Теодор Ковальський (100 р.), стара Войтиха (108 р.) — с. Ільківка.

Краснянський деканат, 1782—1786 рр.¹⁵
Андрій Бошенко (102 р.) — м. Тульчин; Федір Вихнат (104 р.) — с. Іванковці; Марія Сенчиха (100 р.) — с. Гришківці; Феодора Халіївна (110 р.) — м. Красне; Яків Швець (100 р.), Іван Пустовойтенко (100 р.) — с. Рахин; Марія Церкевічева (100 р.) — с. Сельниця.

Ярузький деканат, 1785—1786 рр.¹⁶
Іван Мединський (120 р.) — с. Михайлівка; Лука Бездітний (110 р.), Іван Івах (103 р.) — с. Рожнятівка; Стефан Смержинський* (108 р.), Ганна Сегедушко (102 р.) — с. Дзиговка; Настасія Басарабка (102 р.) — с. Стара Боровка.

Паволоцький деканат, 1785 р.¹⁷
Грицько Бойко (130 р.) — с. Пушани.
Рашківський деканат, 1787 р.¹⁸

Сербін (помер у віці 150 р.) — с. Грабівка. У 1787 р. у цьому селі жив селянин Дмитро (121 р.).

Уманський деканат, 1787 р.¹⁹
Кирило Ворона (120 р.) — с. Кочеринці; Кіндрат Нагорний (101 р.) — с. Паланка.

Чорнобильський деканат, 1782 р.²⁰
Василь Івенко (103 р.) — с. Чиколовичі; Тетяна, дружина Кіндрата Петренка (109 р.) — с. Юлчанка; Мартин Косач (понад 100 років) — с. Чистоголові.

Таким чином, за період 1781—1787 рр. можна нарахувати в деканатах Брацлавського та Київського воєводств щонайменше 57 довговічних. Наведені матеріали напевно зацікавлять геронтологів. Треба зазначити, проте, що дані про довголітніх — досить незначна частина величезного статистичного матеріалу, який нагромаджено в архіві уніатських митрополитів.

Для доби польського панування на Правобережній Україні деканальні реєстри є найбільшим за обсягом номенклатури населених пунктів джерелом по історичній географії даної території. Вони містять не тільки перелік окремих парафій, але також в багатьох випадках приселків (населені пункти, що не мали своєї церкви і були приписані до найближчої парафії). Реєстри 1781—1787 рр. подають також прізвища власників населених пунктів, їх титули, службові ранги. Це дозволяє дослідити географію магнатського, шляхетського та церковного володіння в динаміці, а також ступінь концентрації маєтків на великій території.

¹⁰ ЦДІАЛ СРСР, ф. 823, оп. 3, спр. 101, арк. 208.

¹¹ Там же, спр. 1016, арк. 194, і далі.

¹² Там же, арк. 14.

¹³ Там же, спр. 986, арк. 28—29.

¹⁴ Там же, спр. 1078.

¹⁵ Там же, спр. 1078, спр. 986, арк. 25.

¹⁶ Там же, спр. 1071, 1078.

* Народився 2.VIII 1677 р. Це єдина точна дата народження довголітньої людини в деканальних реєстрах.

¹⁷ ЦДІАЛ СРСР, ф. 823, оп. 3, спр. 1071, арк. 98.

¹⁸ Там же, спр. 1092, арк. 108.

¹⁹ Там же, арк. 58.

²⁰ Там же, спр. 986, арк. 11 і далі.

Доречно згадати, що українські матеріали перепису населення Речі Посполитої початку 90-х років загинули під час Варшавського повстання у 1944 р. Тому деканальні реєстри — це єдине джерело, яке дозволяє реконструювати демографічний процес після 1775—1776 рр. (період складання одного з найбільш повних реєстрів лодинського, який опублікував німецький географ і статистик Бюшинг), аж до п'ятої загальноімперської ревізії населення 1795 р.

Наводимо таблицю, яка дає уявлення про демографію Брацлавського воєводства за 1781—1782 рр.

Демографічний стан Брацлавського воєводства в 1781—1782 рр.

Назви деканатів	Господарства	Населення	Кількість душ на одно господарство	Коефіцієнти природного руху населення в розрахунку на 1000 чол.		
				народилось	померло	приріст
Бершадський	4077	22171	5,4	45,8	21,4	24,4
Браїлівський	3136	17941	5,7	35,6	31,5	4,1
Брацлавський	3941	22373	5,7	47,8	31,6	16,2
Вінницький	3576	19370	5,4	38,5	21,4	17,1
Вороновицький	2739	17376	6,3	45,5	20,8	24,7
Гайсинський	3145	18356	5,8	21,6	13,1	8,5
Голованівський	4583	24259	5,3	43,5	17,1	25,9
Гранівський	3789	25947	7,1	46,6	28,1	18,5
Животівський	4466	44447	9,9	31,7	22,6	9,1
Кальницький	4043	25684	6,3	42,1	14,4	27,7
Комаргородський	4106	22793	5,5	61,9	11,7	50,2
Краснянський	4433	27221	6,1	29,5	31,0	—1,5
Немирівський	4277	25028	5,8	44,4	22,5	21,9
Прилуцький	3345	18153	5,4	45,9	30,5	15,4
Рашківський	3797	17720	4,7	34,2	23,1	11,1
Соколовський	4210	40381	9,6	29,1	20,1	9,0
Теплицький	3088	17110	5,5	38,0	21,1	16,9
Уманський	3868	22556	5,8	44,2	27,7	14,5
Чечельницький	5318	31331	5,9	40,4	25,5	14,9
Юзефгородський	3974	20349	5,1	52,0	30,2	21,8
Ямпільський	4650	25126	5,4	37,2	27,6	9,6
Ярузький	3263	18050	5,5	45,3	27,1	18,2
Всього:	85825	524744	6,1	39,6	23,5	16,1

В 1781—1782 рр. у Брацлавському воєводстві народилось 20789 душ (10895 чоловіків та 9899 жінок), померло 12348 (4660 чоловіків та 3614 жінок), абсолютний природний приріст становив + 9085 душ (1,7% за рік). Треба зазначити, що подані нами коефіцієнти динаміки населення не є строго статистичними (немає даних про населення на початок року, а тільки на кінець), тому значення обчислених коефіцієнтів дещо занижене, але це не змінює їх ролі для оцінки демографічного стану. Саме деканальні реєстри — єдине джерело для обчислення головних показників руху населення під час польського панування на території, що охоплювала кілька воєводств.

А. Л. ПЕРКОВСЬКИЙ

²¹ ЦДІАЛ СРСР, ф. 823, оп. 3, спр. 986, 1006, 1016.

Нові документи та матеріали

СТОРІНКА БРАТЕРСЬКОЇ ДРУЖБИ (болгарські політемігранти в СРСР)

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції багато краших синів Болгарії прагнуло приїхати до СРСР — першої країни соціалізму, — щоб ознайомитися з її життям, взяти участь у соціалістичному будівництві, одержати освіту. Коли ж 9 червня 1923 р. у Болгарії була встановлена фашистська влада і організоване комуністами у вересні збройне антифашистське повстання зазнало поразки, сотні його учасників емігрували в Країну Рад. Після нової хвилі фашистського терору у 1925 р. число болгарських політемігрантів набагато збільшилось, і всі вони знайшли в СРСР свою другу батьківщину. Болгари прагнули оселитися у південних районах країни, де кліматичні умови більш схожі на болгарські, і Радянська влада задовольняла ці побажання. ЦК МОПРу, розглянувши на своєму засіданні 8 червня 1926 р. таке прохання 36 болгарських політемігрантів, ухвалив: «...запропонувати Одеській організації МОПР максимально сприяти влаштуванню їх на роботу у південних містах СРСР»¹.

Багато революціонерів Болгарії одержали в Радянському Союзі середню і вищу освіту. У навчальних закладах для політемігрантів були виділені спеціальні місця. Завідуючий агітпропвідділом ЦК ВКП(б) 13 червня 1923 р. сповіщав Виконком Комінтерну, що болгарам тільки у вузах Москви надається 16 місць². І це в період, коли Радянська країна тільки-но починала готувати свої кадри з вищою освітою.

Серед студентів, що навчались у Радянському Союзі, були і видатні діячі Болгарської комуністичної партії, зокрема Георгій Дамянов, член БКП з 1912 р. У 1919—1923 рр. він був членом Врачанського окружного БКП і одним з організаторів та керівників Вересневого повстання у північно-західній Болгарії. З 1923 р. по 1944 р. перебував у СРСР, вніжджаючи у 1924—1926 і 1935—1936 рр. на нелегальну роботу в Болгарію. З 1935 р. він член Закордонного бюро БКП, а з 1937 р. — відповідальний працівник Виконкому Комінтерну. Після перемоги народної влади в Болгарії повернувся на батьківщину, де займав посади: з 1946 р. по 1950 р. — міністра оборони, а з 1950 р. до кінця життя (1958 р.) — Голови Президії Народних Зборів Народної Республіки Болгарії.

У 1924 р. Георгій Дамянов був слухачем Військової Академії³, та обставини склалися так, що довелось знову нелегально виїхати до Болгарії, де фашисти його заарештували і кинули у в'язницю. У дружини Дамянова, студентки робфаку, було важке матеріальне становище. Довідавшись про це, Георгій Димитров написав до ЦК ВКП(б) листа. Оскільки він невідомий, наводимо повністю його текст:

«В ЦК ВКП(б).

Настоящим подтверждаю, что т. Дамянова М. действительно нуждается в помощи. Дамянова — бывшая ученица типографин, наборщица, теперь учится в рабфаке, муж ее сидит в тюрьме в Болгарии (член БКП и ВКП(б)). После посылки ее мужа на партработу она не имела возможности достаточно питаться, вследствие чего крайне истощена физически, а теперь в связи с наступлением зимнего времени крайне нуждается в зимней одежде и обуви.

На основании изложенного и прилагаемых справок (от Военной Академии и Представительства БКП) прошу, если возможно, выдать ей единовременное пособие в размере 100 рублей.

Член Президиума ИККИ Г. Димитров.

Москва, 6 ноября 1926 г.»⁴.

ЦК МОПРу на своєму засіданні вирішив видати тов. Дамяновій одноразову допомогу і порушив також клопотання перед Наркомсоцзабезом про надання їй відповідної допомоги⁵.

¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 7, арк. 92 зв.

² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 60, спр. 511, арк. 22.

³ ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 7, арк. 287—288.

⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 7, арк. 289.

⁵ Там же, арк. 293.

Важким було в нашій країні життя в перші післяреволюційні роки. Проте радянські люди, переборюючи величезні труднощі, голод, були сповнені ентузіазму в боротьбі з розрухою, у відбудові народного господарства. Наведений вище лист Г. Димитрова свідчить, що ці труднощі разом з нашим народом мужньо переживали і болгарські революційні емігранти.

Новий документ цікавий як одна з яскравих сторінок братерської дружби наших народів і як ще одне свідчення великої людяності славного сина болгарського народу Георгія Димитрова. Знайдений лист уточнює і деякі сторінки життя Георгія Димитрова та Георгія Дамянова. Зокрема він свідчить про те, що Георгій Дамянов перебував у Болгарії не лише у 1924—1925 рр., як про це говориться в деяких дже-релах⁶, а також і в 1926 р.

П. С. СОХАНЬ

ДВА ДОКУМЕНТИ ПРО КОЛІВЩИНУ

В 1968 р. відзначатимуть 200-річчя одного з найбільших народних антифеодальних повстань на Україні. Коліївщина здавна привертає увагу істориків та літераторів, проте чимало питань цього народного руху залишаються нез'ясованими.

Як відбулася передача командування Уманським полком Іванові Гонту? Куди подівся уманський полковник Обух і яка його дальша доля? Як сталося, що в Уманському полку було одночасно два полковники: Обух і Магнушевський?

Чи справді магнат Потоцький передав у володіння сотника Гонти два села — Орадівку і Росішки, чи справді Залізняк оголосив себе в Умані гетьманом України і князем Смілянським, а Гонту — воєводою Руським та полковним Уманським?

Відповіді на згадані та ряд інших питань допоможуть документи, виявлені нами у Центральному Державному історичному архіві УРСР у Києві. Нижче вони подаються дещо скорочено в перекладі з польської мови.

У нижчеподаних уривках документів автором зроблено поділ на абзаци та проставлено розділові знаки, яких у оригіналах майже немає.

Із зізнання козака уманського полку Стецька Нечипоренка учасника Коліївщини

Діялося в містечку Тетієві, при генеральному управлінні коронного війська Української і Подільської партій, дня третього квітня тисяча сімсот сімдесят першого року.

Добровільне зізнання посаженого в карцер Стецька Нечипоренка, Варичового зятя з Буків Уманських, припровадженого з ескадрону вельможного пана ескадронного Гадзевича. Розповідь про вбивства, які вчинив у Різаній Криниці Уманській¹ він сам і йому подібні.

Запитання до Стецька² Нечипоренка: Де народився?

Відповідь: Я народився в Буках Уманських. Батько мій Нечипір, а мати Явдоха Гиренки. Мені вже понад сорок років від народження. Зростаю в Буках і там одружився. Коли ж мої дві дружини померли і я залишився вдівцем, перед гайдамаччиною я років сім козакував в Буках, що належать до Умані, аж поки нас, уманських козаків, не забрало російське військо. Сам я залишився в Буках.

Запитання до Стецька: За що заарештований?

Відповідь: Коли я був до гайдамацтва уманським козаком, нам усім було наказано з'їхатися до Умані. Коли довідалися, що Залізняк має піти на Умань, ми в кількості двохсот коней стали під Орлом. Але коли Залізняк пішов під Умань, нас зібрали до Умані і там ми з'єдналися з Гонтою. Коли ж стало відомо, що Залізняк підійшов до Умані, сотник Гонта з цілою своєю командою уманських козаків став напоготові перед Уманню, гонів за три від міста. Ось там і підійшов до нас Залізняк зі своєю ватагою зібраних гультаїв, яка була втричі більшою за нашу, і став здала. Наш Гонта послав до нього трьох козаків, щоб довідатися про його претензії, бо йому Гонта мав дати відсіч. Ті козаки повернулися з двома козаками, присланими Залізнякам. Гонта, поговоривши з ними, разом з усіма нами вирушив до Залізняка. Поставивши нас віддалік, біля Осташівського фільварку³, сам Гонта з нашою старшиною поїхав до Залізняка. Про що вони там розмовляли, цього я не знаю, бо там не був. Коли ж до нас Гонта повернувся, сказав нам усім: «Я гадав що це якийсь баламуцтво, але сам бачив царські укази. Мусимо і ми всі піти до Залізняка, щоб позбутися ляхів і

⁶ Георгій Димитров. Письма 1905—1949, София, 1962, стор. 511—512.

¹ Тепер село Різіне Маньківського району Черкаської області.

² В оригіналі — Стечко.

³ На території сучасного передмістя Міщанки в Умані.

евреїв*. Коли ж цього ми не вчинимо, ми від них загинемо». Так ми з'єдналися з Залізником і зараз же ми всі пішли атакувати місто. Звідси я вдвох з Герасименком Онопрієм із Кислина⁴ втікли додому.

Коли ж до Буків приїхало шестеро козаків, мене взяли, як дезертира, і відправили до Умані, загрожуючи розстрілом. Я тоді не застав ні Гонти, ні Залізняка, бо вони поїхали в гості до нашого Гонти в село Орадівку⁵, яку він тримав після захоплення Умані. Сотник Уласенко, що тоді був старшим, дарував мені життя і прийняв (до складу козаків), давши мені кармазинового жупана.

Я був з ним декілька днів, і коли других козаків послали до своїх домівок, упросився додому, в Буки, обіцяючи назад до них повернутися. Мені важко було добитись цього, бо на мене гнівалися, що я не був при здобутті Умані; за це мене не хотіли і додому пустити. Все ж таки відпустили...⁶

*Центральний державний історичний архів (ЦДІА УРСР),
ф. 49, оп. 2, спр. 2256, арк. 1—3.*

Опротестування С. Щ. Потоцьким позову колишнього полковника уманських надвірних козаків Обуха-Вошчатинського

Прибувши особисто до... від імені і за дорученням Станіслава Потоцького⁷ як тільки дістав змогу довідатися про безпідставні претензії до маєтків ясновельможного принцпала, висунуті оскарженим і подані до актів громадських Житомирських року 1773, дня 4 листопада, зараз захищаю маєтки ового принцпала від безпідставної напасти і якнайкатегоричніше проти уродженого пана Яна Обуха-Вошчатинського заявляю протест.

Позовник мав довірену йому від ясновельможного пана Франциска Салезія Потоцького, воеводи генерала земель Київських, батька ясновельможного принцпала, генеральну команду над козаками Уманської волості, особливо для потреб скарбу і безпеки краю, тобто для знищення (як були випадки за давніших полковників) гультайства, що траплялося на Україні, (такі команди) тримано у разі найвищої потреби, під час заколоту у вітчизні. (Обух), одержавши року 1768 в місяці березні наказ до підтримання повного спокою, після скликання людей, всупереч відповідним військовим артикулам, не тільки за своїм обов'язком особисто не керував згаданими козаками, але ж їх залишив на декілька тижнів під команду сотника Гонти і тому дав змогу їм увійти у змову з закордонними (козаками). Навпаки, підозрілив у ворожості, всупереч наданій йому владі, пропозиціями (не карати) пом'якшував, відкинув пораду втрати сотників Гонти і Уласенка. Того року у місяці червні, під час збунтування хлопів усєї України, що розпочалося на Смілянщині і через Корсунь та Лисянку наближалося до Уманщини, (Обух), першим пересвідчившись, що не залишилось жодної людини для безпеки міста Умані, де всі грошові прибутки і всі достатки маєтків ясновельможного дідича знаходилися, а також не тільки всієї волості посесори, губернатори і орендарі, але й сторонні сусіди скупчилися, сам з усєю своєю командою відправився на відсіч гультайям, що наближались. Маючи донесення про заворушення в селі Уманській Різаниї, в Буках, Соколівці, Маньківці і в інших уманських маєтках, замість того, щоб даги (гайдамакам) відсіч, більше їх уникав і команду над козаками повністю передав Гонті, як тільки побачив його спілку з Залізником, а звідси очевидну загибель міста Умані і його мешканців. Тоді (Обух) насамперед домігся від Гонти забезпечення життя дружини і своїх дітей, а також неушкодженості свого майна. А потім, узявши від нього послання, написав секретну записку своїй дружині про те, що вся Умань зазнає тиранського знищення, тільки вона сама з дітьми і родиною уціліє, але повинна перейти зі своєї садиби до хати міщанина Рогатого⁸, співшика Гонти, і щоб нікому не розказувала про цю небезпеку. Коли б звістка про загрозу стала відома всім, тоді всі могли б врятуватися втечу.

Після цього позовник сам подався за російський кордон з наданим Гонтою конвоем. А ватажок бунтівників Залізник, порозумівшись з Гонтою, напад з злочинною зграєю, з усіма розбишацькими силами на місто Умань і на його мешканців, які сподівалися на відсіч з боку позовника і нічого не знали про зраду. (Повстанці) попалили передмістя, повитинали місцями палісади. Другого дня, здобувши місто, насамперед (потурбувалися) про дружину позовника, яку застали в домі згаданого Рогатого; зразу поставили варту для безпеки її життя і здоров'я, а підскарбів,

* Йдеться про шляхту та орендарів.

⁴ Село в теперішньому Маньківському районі близько с. Буків.

⁵ В оригіналі помилково — у Порадівку.

⁶ Далі мова йде про участь Стецька Нечипоренка у знищенні шляхти в с. Різана Криниця, за що був і заарештований польськими властями.

⁷ Тут в архівному оригіналі лакуна, крім того, в перекладі пропущено довгий титул магната.

⁸ В інших джерелах: Богатий.

економа і інших уманських адміністраторів, а також посесорів і орендарів, навіть ксьондзів і дітей до одного покололи і жахливо побили. Між цими мучениками від рук розбійників повинні були полягати і родичі пані Обухової, уродженої Сваричевської, бо їх Обухова не взяла з собою. Ця ж юрба гультайства позабирала всі гроші, добро і все майно як скарбу ясновельможного дідича, так і різних скупчених тут посесорів і євреїв⁹. Сукні та інші речі Обухів також позабирали. Все це на купу для розподілу поміж собою позносили і покладали. Але ж бунтівник Гонта, викликавши до себе Обухову, дозволив їй пізнавати всі свої речі і забрати із згаданої купи. Насправді вона не тільки свої речі, які пізнала, позабирала, але Гонта, на відшкодування того, чого не вистачало, сам їй дав два чужих роброни, салопа і єврейську шубу, підшиту лисицями, яку Обухи (потім) продали за сто карбованців російському купцеві. Клейшоди, заховані в комені, пані Обухова віддала Гонті, а гроші, невідомо скільки, віддала на схованку рижавському козакові Лісовенку. Гайдамаки, довідавшись про це чи від неї самої, чи від когось іншого, цього Лісовенка жорстоко побили і все у нього відібрали. Проте Лісовенко після повернення Обухів стільки своїх власних грошей мусів (ім) віддати, скільки вони самі захотіли. Про персня і обручку пані Обухи ані даючи гроші, ані відбираючи їх, не згадували ніколи; тільки тепер після відібрання висувають претензію.

Не менш безпідставні претензії про гроші і різне майно, що вказав Обух у своєму реєстрі, яких ніколи не було. Нарешті про верхових, цугових і стадних коней, яких нараховує 50. Це ніяк не узгоджується з дійсністю, бо стільки не могло вміститися у місті ані через малу величину його садиви в Умані, ані через великий вплив людей, також і з погляду забезпечення водою під час облоги гайдамаками міста вони (коні) проіснувати не могли. З їх числа не виключає позовник коней і коляски, якими Гонта з Залізником відіслали до нього за кордон з конвоем його дружину і речі. Не пропускає трупків, нібито меду бочок 5, вина анталів і т. п., яких хоч би часточка могла бути. Що ж пили гайдамаки?

Взагалі в одному реєстрі (Обух) вимагає 39 013 злотих, які треба віднести на рахунок гайдамаків, однак ці люди хіба що десятою часткою скористалися. У другому реєстрі цей же Обух визначає суму у 3553 злотих і дев'ять з половиною грошів за побудовану садибку в місті Умані. Але одна кімната з ванькирем повністю закінчені, друга напроти — без вікон і підлоги, без печей, без коменів і іншого, якщо стільки коштувати можуть, хай встановить найточніша справедливість. До того позовник жодного права на цей ґрунт від дідича не покаже. Однак скарб принципала, шануючи справедливість, готовий компенсувати цю садибку з умовою, що пан Обух дасть відшкодування скарбові і підданам за вчинені з його вини давніші кривди.

У цьому ж реєстрі оскаржений вказує на збіжжя і врожай з землі в маєтку села Орадівки, яке тримав за службу, в сумі нібито 3500 злотих. Проте не згадує, що після придушення російськими військами гайдамаччини, повернувшись разом з дружиною з закордону, стільки співчуття вимолвив від покійного пана Київського воеводи, що, незважаючи на згадану зраду, хоч і був усунений від надвірної служби, те ж саме село Орадівку, де жив і бунтівник Гонта, знову одержав у посесію, позбирав порозібрані свої речі, користувався збіжжям. (Не згадує.— Г. Х.) і те, що весною 1769 р. російська команда майора Баллевича повимолочувала по всій Україні всі шляхецькі стадоли, отже, і його збіжжя, зігнаними з інших маєтків громадами і вивезла до магазину в Меджибіж, де, як і з інших шляхетських токів, збіжжя було записане і оплачене. Отже, і оскарженому годилося б домагатися квита і плати. Однак, не маючи панщини в селі Орадівці, ніколи так багато збіжжя мати не міг, бо в той час за жито платили тільки по два злотих, а (за) ярину по золотому, що найбільше по тинфу.

До того, висуваючи свої різні неслухні претензії, він дістав від покійного воеводи генерала Київських земель письмове розпорядження до управителів маєтків, щоб його претензії були перевірені. Має (Обух) не тільки певні докази від опитаних людей, але тепер сам добре бачить, що не уманські люди, але збунтовані кріпаки з усієї України, а також люди з закордону, позабирали все майно, яке було в Умані, скарбове (тобто належне Потоцькому.— Г. Х.), шляхетське..., у чому, згідно закону, не винні ані люди, що позалишалися, ані маєток, (тому) особливо за сучасне нещастя відповідати не можуть; це можна визнати суспільним лихом. Однак позовник усі свої претензії, причиною яких є його власна вина, всупереч дійсності, адресував безпідставно до скарбу принципала, своїми реєстрами без належних підстав подав до судових актів...¹⁰

Від імені свого принципала впошу це опротестування проти згаданого позовника.

ЦДІА УРСР, ф. 49, оп. 2, спр. 1019, арк. 1—2.

Г. Ю. ХРАБАН

⁹ Мова йде про орендарів.

¹⁰ Наведені юридичні формули тогочасного судочинства опускаємо.

Спогади

АВТОБРОНЕДИВІЗІОН ОСОБЛИВОГО ПРИЗНАЧЕННЯ ПРИ РНК УРСР

Автор цих спогадів О. І. Селявкін, член КПРС з 1917 р.—колишній командир і військовий комісар автоброньового дивізіону особливого призначення при Раднаркомі УРСР. Олексій Іларіонович народився 1896 р. у Харкові, в сім'ї сторожа міської управи. З 1905 до 1909 р. вчився у чотирикласному міському училищі. З 1910 до 1915 р. працював слюсарем на різних підприємствах Харкова. В 1915—1916 рр. перебував на військовій службі в Петроградському запасному полку.

Після служби в армії повернувся до Харкова і працював слюсарем у паровозоремонтних майстернях. З березня 1917 р. О. І. Селявкін брав участь у революційному русі. В грудні 1917 р. призначається помічником начальника розвідки штабу народного комісара по боротьбі з контрреволюцією, командував автобронедивізіоном, брав участь у встановленні Радянської влади в Харкові, Полтаві та інших містах України.

У червні 1918 р. Олексій Іларіонович займає пост помічника військового коменданта м. Казані, пізніше — помічника військового коменданта м. Симбірська. В цей час він бере участь у боях проти контрреволюційного чехословацького корпусу і військ Колчака. У грудні 1918 р. Селявкін призначається командиром і воєнкомом автоброньового загону, а в лютому 1919 р.—командиром і військовим комісаром автобронедивізіону особливого призначення при РНК УРСР.

У листопаді 1919 р. О. І. Селявкін — командир і комісар 8-го автоброньового загону 10-ї армії, а через рік — уже начальник і військовий комісар броньових частин Південно-Західного фронту. В 1921 р. він стає військовим комісаром Української трудової армії.

Після громадянської війни Олексій Іларіонович Селявкін займав ряд відповідальних військових посад, вчився на курсах вищого комскладу РСЧА. З кінця 1933 р. внаслідок наклепницьких звинувачень О. І. Селявкін був звільнений з Червоної Армії і репресований. Повернувся до лав Радянської Армії тільки в період Великої Вітчизняної війни. У червні 1942 р. його призначено заступником начальника Горьковського танкового училища. З грудня 1943 р. він командує 13-ю гвардійською танковою бригадою 4-го гвардійського Кантемирівського танкового корпусу. Брав участь у воєнних діях у складі 1-го Українського фронту. З червня 1944 р. призначається командиром 22-го навчально-танкового полку 3-го Українського фронту. О. І. Селявкін був учасником боїв за визволення Румунії, Угорщини, Австрії. Після закінчення Великої Вітчизняної війни командував частинами бронетанкових військ, був заступником начальника окружних об'єднаних курсів удосконалення офіцерського складу Одеського військового округу. В 1951 р. у зв'язку з хворобою звільнений у запас.

За участь у громадянській і Великій Вітчизняній війнах О. І. Селявкін нагороджений 9 орденами і 5 медалями, в тому числі два ордени одержав за участь у громадянській війні.

* * *

*

У період тяжкої боротьби молодого Української Радянської республіки проти внутрішньої контрреволюції та іноземних інтервентів з ініціативи секретаря ЦК КП(б)У С. В. Косіора, заступника голови Раднаркому УРСР Ф. А. Артема (Сергеева), Народного комісара у військових справах УРСР В. І. Межлаука у лютому 1919 р. в Харкові на базі автоброньового загону був сформований автоброньовий дивізіон особливого призначення при Раді Народних Комісарів УРСР.

Дивізіон був першим у Робітничо-Селянській Червоній Армії автобронетанковим і механізованим з'єднанням. Він підпорядковувався Народному Комісару у військових справах УРСР і виконував бойові завдання самостійно або передавався в оперативне підпорядкування діючим групам військ чи армії.

До складу дивізіону входили: два автоброньові окремі загони під літерами «А» і «Б», озброєні гарматними і кулеметними броньовими машинами; танковий загін, що складався з трофейних французьких танків Рено; мотоциклетно-кулеметний загін, який відзначався великою рухливістю і вогневою міццю завдяки встановленим на

мотоциклах станковим кулеметам; артилерійська батарея 3-дюймових гармат на механізованій тязі. Для того часу автоброньовий дивізіон, у складі якого було 19 артилерійських стволів і 45 кулеметів, мав велику маневреність і значну вогневу силу.

Комплектування дивізіону командним, політичним, технічним і червоноармійським складом проводилось на основі добровільності з числа робітників харківських промислових підприємств і революційних солдатів та матросів, що раніше служили в царській армії. Серед добровольців, що прийшли до дивізіону, багато було комуністів. Вони стали основним ядром броньового з'єднання. При доборі особового складу всі командири і червоноармійці детально вивчалися. Тому до дивізіону ввійшли безмежно віддані Комуністичній партії і пролетарській революції люди, які досконало знали свою спеціальність, мали високі моральні якості.

На керівні командні посади були призначені досвідчені працівники, обізнані з автоброньовою справою: П. Й. Недомовний, І. С. Курбагов, М. І. Селявкін, П. В. Рожковський, О. Зозуля, С. І. Циганков, О. П. Рябцев, П. В. Українцев, І. Г. Дзюбанін та ін. Головними механіками автобронедивізіона були А. П. Зарубенко, І. З. Пишкін, І. Й. Юра, командири броньових машин — Г. Чуб, М. І. Курилов, Ю. Станкевич, Ф. П. Боровий, М. С. Бутенко, Д. І. Ципковський, О. Г. Подпрядов, Л. К. Витнов, В. Р. Савчук, В. М. Богатирьов, К. З. Солдатенко, О. П. Генералов та ін. Серед водіїв броньових і спеціальних машин слід відзначити К. М. Малишка, І. І. Бережного, П. П. Волошина, І. І. Калашникова, І. Я. Семєнова, О. П. Сахарова, В. Надточія та ін.

Найбільш складним і тяжким завданням було комплектування частин автоброньового дивізіону бойовими і допоміжними матеріальними засобами. В основному це робилось за рахунок автоброньовиків, танків, самохідної артилерії та іншої техніки, захопленої частинами Червоної Армії у білогвардійців та інтервентів. Базою ремонту танків і броньовиків був тепловий цех Харківського паровозобудівного заводу (тепер завод ім. Малишева), робітничий колектив якого під безпосереднім керівництвом директора заводу П. О. Заривайка своєю ударною роботою виявив героїзм у справі забезпечення броньових частин Червоної Армії бойовою технікою. Значна частина броньових, спеціальних і транспортних машин була приведена у бойову готовність силами ремонтних майстерень автобригади дивізіону. Наказом Народного Комісара у військових справах України для особового складу дивізіону вводилася спеціальна форма одягу. Ця форма майже повністю збереглася у танкових військах Радянської Армії і до цього часу.

22 квітня 1919 р. у Харкові відбувся огляд частин автоброньового загону особливого призначення. Тисячі жителів міста стали свідками цієї знаменної події. Вся колишня Миколаївська площа (тепер площа Тевелева) була заповнена військовою технікою бронедивізіону. З відмінною строювою виправкою перед бойовими машинами стояв особовий склад на чолі з своїми командирами. Цей огляд був відзначений наказом Народного Комісара у військових справах УРСР від 23 квітня 1919 р., у якому говорилось: «З почуттям глибокого задоволення Нарком відзначив прекрасний стан дивізіону, всі стройові побудови виконувались блискуче, броньовики і допоміжні машини знаходились в повній бойовій готовності».

Перед дивізіоном стояло завдання підтримувати революційний порядок на Україні. Виконуючи відповідальні бойові накази Народного Комісара у військових справах УРСР, головнокомандуючого Українським фронтом, автоброньовий дивізіон з лютого 1919 р. до 1920 р. брав участь у численних боях з ворогами пролетарської революції. Бойові дії дивізіону проходили в складних і тяжких умовах громадянської війни, бійцям і командирам довелося вести жорстоку збройну боротьбу з внутрішньою і зовнішньою контрреволюцією на Україні.

Наведемо кілька прикладів бойової діяльності автоброньового дивізіону. 28 березня 1919 р., піддавши під вплив меншовицько-есерівської агітації, піднявся проти Радянської влади особовий склад запасного полку Белгородського гарнізону. Це повстання очолили колишні офіцери царської армії. Повсталі заарештували ревком і частину комуністів, захопили пошту, телеграф, Белгородський залізничний вузол. Рух залізничного транспорту був паралізований. Під гаргозою опинився Харків, де в той час перебував уряд Радянської України і штаб Українського фронту. Голова Ради Праці і Оборони В. І. Ленін дав вказівку придушити це повстання силами і засобами українських військ.

Автоброньовому дивізіону було наказано відправитися в Белгород і спільно з піхотними підрозділами роззброїти повсталі запасні полк, придушити повстання. Дивізіон вирушив похідним маршем з Харкова по Белгородському шосе. На підступах до Белгорода на околиці міста була встановлена артилерія дивізіона, яка за сигналом відкрила вогонь по повсталому полку. В цей же час броньовики і мотоцикли з кулеметами під прикриттям піхоти дійшли до центра міста, де був розквартирований запасний полк, і відкрили вогонь з гармат та кулеметів. Після короткого обстрілу казарм повсталі викинули через вікно білі прапори на знак припинення опору. Контрреволюційний заколот був придушений, а заколотники — роз-

зброєні. Винних в організації повстання заарештували. В місті було відновлено Радянську владу і революційний порядок.

10 травня 1919 р. начальник 6-ї Радянської дивізії, колишній царський полковник Григор'єв, зрадивши Радянській владі, видав «універсал», в якому закликав до загального повстання проти комуністів. Замість зосередження частин дивізії проти білогвардійських військ генерала Денікіна, наступу на румун в Бессарабії і подання збройної допомоги молодій Радянській Угорській республіці він оголосив похід на Київ, Катеринослав, Полтаву, Харків і рушив ешелони своїх військ для їх захоплення. Бандам Григор'єва вдалось захопити Катеринослав і Кременчук, вчинити там погроми, пограбування, насильства над населенням.

Рішенням Ради Оборони України за невиконання бойових наказів, за зраду Радянської влади отаман Григор'єв був оголошений поза законом. Проти Григор'єва кинули великі резервні сили, передбачені для діючих армій Південного і Українського фронтів. Для організації розгрому григор'євських частин всі збройні сили Радянської України були підпорядковані командуючому Українським фронтом В. О. Антонову-Овсієнку.

Командуючим Харківським військовим округом К. Є. Ворошиловим було створено дві групи військ. Перша з них — Катеринославська (командуючий О. Я. Пархоменко), друга — Кременчуцька (командуючий — Г. І. Кулик). Автоброньовий дивізіон підпорядковувався командуючому військами Харківського військового округу. За його наказом до складу кожної групи був включений автоброньовий загін, посилений артустановками і мотоциклами з кулеметами. У Катеринославську групу військ ввійшов автоброньовий загін літери «А», в Кременчуцьку — загін літери «Б». 10 травня 1919 р. броньові загони дивізіону разом з військовими частинами Харківської гарнізону, 3-м особливим полком, курсантами Харківської піхотної і артилерійської шкіл та підрозділом особливої кавалерійської бригади т. Медведєва були відправлені за призначенням.

Перед наступом на Кременчук в район розташування військ прибули командуючий Харківським військовим округом К. Є. Ворошилов і військовий комісар округу С. Л. Козюра. Вони взяли участь в організації і підготовці військ для наступу на Кременчук. У запеклих боях за визволення Кременчука броньовики загону літери «Б» виявили мужність і відвагу, своїм гарматним і кулеметним вогнем допомагаючи нашій піхоті і кавалерії просуватися вперед. Сміливими діями у вуличних боях броньовики знищували живу силу григор'євців, просуваючись у напрямку міста через Дніпро і далі на посад Крюков — ст. Олександрія.

В бою на правому березі Дніпра, біля залізничного мосту григор'євцям вдалося відрізати від червоних частин батарею курсантів харківської артилерійської школи і дві роти 3-го полку. Командир броньового загону літери «Б» П. В. Рожковський, зважаючи на тяжке становище, яке створилося для наших підрозділів, наказав командирам броньовиків атакувати григор'євську кавалерію з тилу, давши тим самим можливість нашим частинам відійти через залізничний міст на лівий берег Дніпра. В результаті атаки броньовиків одна частина бійців, відірваних від своїх військ, перейшла через міст, а інша змушена була перепливати Дніпро, зазнаючи втрат.

Броньовики в жорстоких боях своїм вогнем відбивали шалені атаки піхоти і кавалерії противника, яким особисто командував отаман Григор'єв, намагаючись знову захопити Кременчук.

У розгромі і знищенні головних сил григор'євських банд на станціях Корнєтвіка і Олександрія велика заслуга належить бронепоезду ім. Рудьєва під командуванням Золотова. Бронепоезд при підтримці броньовиків загону літери «Б» увірвався в розташування противника на ст. Олександрія, де був штаб Григор'єва і 12 ешелонів його військ. Під згубним вогнем бронепоезда григор'євці зазнали великих втрат. Станція і місто Олександрія були визвалені нашими військами. У взаємодії з бронепоездом ім. Рудьєва броньовики загону літери «Б» йшли по ґрунтових дорогах на флангах руху бронепоезда, сприяючи йому у виконанні головного завдання — розгромі григор'євських банд, і своїм гарматним та кулеметним вогнем знищували втікаючих бандитів.

14 травня 1919 р. броньовики загону літери «А», перебуваючи у складі Катеринославської групи військ, прорвали сильний заслон григор'євців біля моста через Дніпро і ввірвались у Катеринослав, вступивши в бій у районі вокзалу. Тут була зосереджена велика частина григор'євських військ. Броньовики на чолі з командиром загону літери «А» П. І. Недомовним своїм гарматним і кулеметним вогнем в упор розстрілювали григор'євські банди. Наша піхота і броньовики тіснили противника з центра на околицю міста. 15 травня командуючий групою військ О. Я. Пархоменко наказав П. І. Недомовному вбити ворога з околиць Катеринослава. Броньовики, взаємодіючи з піхотою, виконали цей наказ, і, переслідуючи противника, зайняли ст. Горяїново. Потім загін літери «А» підійшов до ст. Пантеліївка, де на залізничній колії стояв ворожий бронепоезд і три ешелони з григор'євцями. Несподівано для противника автоброньовий загін зробив глибокий обхід і, взаємодіючи з нашим бронепоездом, на світанку атакував ст. Пантеліївку. Внаслідок цього рап-

тогового удару Григор'євці, зазнаючи великих втрат, почали відступати, залишивши станцію. В цих боях особливо відзначились командир загону П. І. Недомовний, командири броньовиків і члени екіпажів Л. В. Хроль, О. П. Рябцев, І. Г. Дзюбанин, М. І. Курплов, І. Є. Крютченко, В. М. Богатирьов, К. З. Солдатенко, О. Д. Шулежко, Г. В. Усов, С. І. Циганков, І. І. Калашников, С. О. Нікішкін, А. Д. Дьомочкин.

Частини Кримської армії під командуванням П. Ю. Дибенка завдали удару по Григор'євській банді в напрямі залізничних станцій Борисовка, П'ятихатка. Під натиском 4-го Задніпровського стрілецького полку, кавалерійського полку і бронепоезду «Грозный» були визволені станції, де наші частини захопили велику кількість військових трофеїв.

Внаслідок двотижневих запеклих боїв банди Григор'єва були розгромлені. Велику роль у цьому відіграв особливий склад автоброньового дивізіону особливого призначення при Раді Народних Комісарів України.

У кінці травня 1919 р. Народний Комісар у військових справах України наказав автоброньовому дивізіону разом з кавалерійськими підрозділами особливої кавалерійської бригади звільнити залізничні станції від махновських загороджувальних загонів, які захопили залізничну магістраль Харків — Мелітополь, Харків — Донбас. Махновці не пропускали на північ ешелони з металом і вугіллям для заводів, що працювали на оборону республіки, і ешелони з хлібом для робітників Москви, Петровграда, Іваново-Вознесенська та інших промислових районів. Виконуючи бойове завдання, броньовики дивізіону у взаємодії з кавалерійськими підрозділами сміливо і рішуче атакували залізничні вузли, де розташувались загороджувальні озброєні загоны махновців.

Автоброньовий загін літери «А» під командуванням О. П. Рябцева влаштував засаду броньовиків поблизу ст. Пологи з метою завдати раптового удару по противнику, який рухався залізницею. Коли з боку ст. Пологи з'явився махновський бронепоезд, командир автобронезагону Рябцев, який знаходився на гарматному броньовику, вирішив зупинити бронепоезд і вступив у нерівний бій з противником. З нашої бронемашини збили башту, а О. П. Рябцев був контужений. Незважаючи на тяжкий стан, він залишився в строю і продовжував командувати загonom та вести бій з ворогом. Внаслідок цього бою ст. Пологи визволили наші війська. Після того як залізничні магістралі були очищені від махновців, транспортні вагони з вугіллям, металом і хлібом пішли за призначенням з півночі на південь і в зворотному напрямі.

16 червня 1919 р. за наказом Наркомвійська України автоброньовий загін був наданий 14-й армії, яка в цей час вела запеклі бої з наступаючими на Україну військами Денікіна. Під час посадки автоброньових загонів і допоміжних підрозділів дивізіону на залізничні платформи на ст. Харків прибули представники Харківського укріпленого району з розпорядженням військового керівника Харківського військового округу колишнього генерала царської армії Березовського, де вимагалось дати повні дані про бойову чисельність автоброньового дивізіону. Я відмовився дати ці дані, бо для такого обстеження потрібний був особистий дозвіл Народного комісара у військових справах. Представники укріпленого району заявили, що без цих даних ешелони будуть затримані на станції.

За вказівкою Березовського ешелони дивізіону до місця призначення мали слідувати через станції Лозова і Синельниково. Таке рішення нам здалось підозрілим, бо було відомо, що в цьому районі вже йдуть запеклі бої з противником. Про це я доповів комісару групи військ Чугуївського напрямку Ф. А. Артему (Сергееву), який разом з військовим комендантом Харкова П. О. Кіном прибув на станцію. Ф. А. Артем виступив перед особовим складом дивізіону з промовою, в якій розповів про становище на фронті і закликав героїчно захищати Радянську владу проти білогвардійських денікінських військ. Він дав вказівку ешелону автоброньового дивізіону без всякого обстеження відправляти в Катеринослав через станції Полтава і Кременчук. Водночас Ф. А. Артем вважав доцільним залишити в розпорядженні військового коменданта Харкова П. О. Кіна одну броньову машину. Був залишений броньовик ім. Артема під командуванням Ю. Станкевича.

Ешелони бронедивізіону рушили до місця призначення. Прибувши на ст. Полтава, ми спробували зв'язатися з військовим комендантом ст. Лозова, щоб уточнити і вирішити питання про можливість проходу наших ешелонів із Полтави через ст. Павлоград на Синельниково і далі — на Катеринослав. Проте зв'язатися з ст. Лозова не вдалось. Тоді ми на паровозі з групою бійців вирушили в напрямку ст. Лозова, щоб на місці з'ясувати обстановку. Проте по дорозі дізнались, що ст. Лозова залишена нашими частинами. Тут ми переконались, що розпорядження військового керівника Харківського військового округу Березовського про обстеження нашого дивізіону і напрямком його руху через ст. Лозова були не випадковими. Згодом Березовський, зрадивши Радянській владі, перейшов на бік ворога.

На ст. Катеринослав автоброньовий дивізіон прибув 16 червня 1919 р. Я доповів командуючому 14-ї армії К. Е. Ворошилову про прибуття дивізіону в його розпорядження і тут же одержав бойовий наказ: дивізіону у повному складі відправити

тися у Новомосковськ, де прорвати фронт противника і зайти в його тил в напрямі ст. Синельниково, атакувати резервні частини противника й затримати їхній рух на Катеринославі. Дивізіон здійснив похідний марш в Новомосковськ, де і зосередився. Однак провести рейд не вдалося, бо після дощу дороги стали зовсім непридатними для руху бронемашин. Командарм дав вказівку відкласти виконання поставленого бойового завдання до спеціального розпорядження.

26 червня на околиці Новомосковська наша піхота зустрілась з наступаючими денікінськими частинами. Командиру автобронезагону літери «Б» було наказано підтримати піхоту, вступивши у бій з противником. В цих боях особливо відзначився екіпаж броньовика Г. Чуба, що рішуче атакував позиції противника, знищуючи його кулеметним вогнем. Коли боеприпаси були витрачені, Г. Чуб на броньовику ввірвався в бойові порядки ворога і почав давити колесами бронемашини денікінських солдат та офіцерів, що залягли.

Проте в цей час несподівано в Новомосковськ вдерлися кінні частини «дикої дивізії» Шкуро, озброєні ручними кулеметами і гранатами. Між броньовиками дивізіону і денікінською кіннотою зав'язалися жорстокі вуличні бої. Кіннотники «дикої дивізії» засіли в домах, під'їздах, ведучи звідти перехресний кулеметний вогонь. Потім в стані повної нестачі вони кинулись в атаку проти броньовиків, але тут же розстрілювались нашими кулеметами. На вулицях міста лежало багато вбитих людей і коней противника. Бої на підступах до Новомосковська відзначалися особливою запеклістю. Деякі наші частини не витримали натиску ворога і почали відступати.

На підступах до Катеринослава на лівому березі Дніпра тривали бої з денікінською піхотою і кавалерією. Денікінці намагалися захопити залізничний міст через Дніпро. Автоброньовому дивізіону наказано було прикрити свої війська від ударів ворожої кавалерії і не допустити захоплення мосту. Броньовики відбили шалені атаки противника, завдавши йому великих втрат.

Напруження цих боїв дедалі зростало. Броньовики змушені були витрачати по 2—3 боекомплекти і виходити з бою тільки для того, щоб замінити воду, яка закипала в кожухах кулеметів. В цих запеклих боях особливо відзначилися П. В. Рожковський, І. С. Курбатов, Г. Чуб, Ф. П. Боровой, О. Г. Подпрядов, В. Г. Савчук, Г. І. Ципковський, О. С. Іваненко, Л. П. Витнов, В. П. Боровой, О. П. Генералов, Г. В. Усов, П. Полежаєв, І. Бережной, В. Надточій, Ф. Свищченко, П. П. Волошин та ін.

Після відходу наших військ з Катеринослава і далі в напрямку ст. П'ятихатки броньовики дивізіону стійко билися з денікінцями, прикриваючи свої війська від ударів кінноти противника. В кінці липня автоброньовий дивізіон був зосереджений в Кременчуці. На привокзальній площі вишикувався його особовий склад. Командарм К. Є. Ворошилов зачитав наказ Реввійськради 14-ї армії про нагородження орденом Червоного Прапора за відвагу і героїзм, виявлені в численних боях, командира екіпажу броньовика «Стрибок» Г. Чуба і особисто вручив йому орден. Це було перше нагородження орденом Червоного Прапора в військах 14-ї армії.

25 червня 1919 р. броньовик ім. Артема, яким командував Ю. Станкевич, виконуючи бойовий наказ військового коменданта Харкова П. Д. Кіна, висунувся на околицю міста по Чугуївському шосе, щоб не допустити прориву денікінських частин і прикрити відступ наших військ з Харкова. Броньовик, стримуючи натиск денікінської кінноти, з боєм відходив в напрямку до центра міста через Кінну площу і далі по Старомосковській вулиці з тим, щоб в районі Холодної гори приєднатися до своїх військ.

В центрі міста екіпаж броньовика зустрів білогвардійські частини, які ввійшли в Харків з інших напрямків. Він вступив з ними в нерівний бій. Потім броньовик повернувся до Харківського мосту, маючи намір зупинити просування ворожої кінноти до центра міста.

Коли броньовик рухався по Московській вулиці до Миколаївської площі, на підйомі залишки палива злились в задні відсіки баку, подача бензину припинилась, і броньовик змушений був зупинитися на перетині Московської вулиці і Петровського провулку (нині провулок Короленка). Незважаючи на це, екіпаж броньовика продовжував бій з містя, затримуючи просування білогвардійських військ.

Коли боеприпаси скінчились, екіпаж вивів з ладу кулемети і покинув броньовик, пробиваючись до своїх частин по Петровському провулку до Рибної вулиці. Незважаючи на те, що сили були нерівними, члени екіпажу сміливо вступили в рукопашну сутичку. Поранених, скривавлених бійців озвірілі білогвардійці притягли на Миколаївську площу і розстріляли. Екіпаж броньовика ім. Артема на чолі з Ю. Станкевичем загинув смертю хоробрих. У зв'язку з сорокаріччям Великої Жовтневої соціалістичної революції трудящі Харкова увічнили цей героїчний подвиг, встановивши 5 листопада 1957 р. на будинку Харківської міськради меморіальну дошку.

20 червня 1919 р. автобронедивізіон був переданий з 14-ї армії в розпорядження командуючого внутрішнім фронтом України і направлений в Київ. Прибувши сюди 22 липня, дивізіон розташувався на ст. Святошино.

У зв'язку з наближенням військ противника до Києва, на кінець липня 1919 р. тут створилась напружена обстановка. На підступах до міста йшли бої з денікінськими і петлюрівськими арміями. Для організації оборони Києва і Київської губернії рішенням Ради Праці й Оборони України був створений штаб Київського укріпленого району, а у місті оголошений стан облоги. Бої з військами Денікіна і Петлюри тривали на підступах до Києва протягом всього серпня. Автоброньовий дивізіон, діючи спільно з курсантськими і стрілецькими частинами, підтримував їх своїм вогнем, перешкоджаючи петлюрівцям пересуватися на Київ з району Василькова і Святошина та ін. Рухаючись в авангарді наступаючих частин, броньовики, приймаючи на себе гвинтівочний і кулеметний вогонь, сприяли нашій кінноті і кавалерії просуватися вперед.

В боях за Київ особливо відзначився особовий склад автоброньового загону літери «Б» під командуванням П. В. Рожковського, який діяв на шосейній дорозі Київ—Житомир. Користуючись лісною місцевістю, броньовики влаштували засідки і потім, несподівано відкриваючи вогонь, завдавали противнику великих втрат. На автоброньовий дивізіон Військова Рада Київського укріпленого району поклала відповідальне завдання охороняти і обороняти стратегічні мости й переправи через Дніпро біля Києва. Для виконання цього завдання ми поставили танки по обидва боки мостів і переправ, де вони виконували роль рухомих дотів, тримаючи під перехресним вогнем своїх гармат і кулеметів русло Дніпра. Спроби диверсійних груп противника підірвати мости і переправи успішно відбивались нашими танками. Стратегічні об'єкти були збережені.

В кінці серпня почались вирішальні бої за Київ. У вуличних сутичках у місті броньовики і танки гарматним та кулеметним вогнем прикривали свої війська і перешкоджали петлюрівським загонам просуватися до центра міста. Автоброньовий дивізіон був зосереджений на головному напрямку бойових дій Київського укріпленого району—на шосейній дорозі Київ—Чернігів, де денікінці намагалися оточити наші війська.

29 серпня після важких боїв наші частини залишили Київ. 12-а армія і війська Київського укріпленого району зосереджувались в районах Дарниця—Бровари і далі по шосе Київ—Чернігів. Ця шосейна дорога піддавалась систематичному артилерійському обстрілу і атакам великих кавалерійських частин противника, які намагалися перетнути шлях і зупинити наші війська, порушити постачання частин Червоної Армії і перешкодити евакуації урядових установ та громадських організацій Києва.

Броньовики загонів дивізіону разом з піхотою і кавалерією курсантських частин круглодобово патрулювали на шосе Київ—Чернігів, відбиваючи своїм вогнем атаки ворожої кінноти. Спроби противника захопити стратегічну шосейну дорогу не мали успіху. Шосе функціонувало безперебійно. В цих боях особливо відзначилися командири і бійці броньовиків О. Зозуля, П. Українцев, М. І. Селявкін, В. Дибко-Дибченко, Шишковський, О. О. Островський, С. О. Іваненко, К. М. Малишко, Дурново, Д. Кузьмінський, Пересада, Я. Мірошніченко, О. Самійленко, О. Рибальченко, С. Бабич, О. Дуда, С. Хаєв, Г. Авсеєв, Д. М. Іваненко, Л. Витнов та ін.

У жовтні 1919 р. за рішенням Реввійськради республіки автоброньовий дивізіон був направлений для посилення військ 10-ї армії Південно-Східного фронту, яка тоді почала боротьбу з денікінською Кавказькою армією за взяття Царицина. Діючи разом з кавалерійськими частинами в напрямку Дубовка—Царицин, харківські броньовики, незважаючи на бездоріжжя, здійснювали важкі марші при 30—35-градусних морозах. Своїм вогнем вони сприяли нашій піхоті й кавалерії боротися за Дубовку і Царицин. Під натиском військ Червоної Армії денікінські ударні офіцерські частини і кіннота були вибиті з Царицина, в місто ввійшли червоні війська.

Такий, далеко не повний перелік бойових дій автоброньового особливого призначення при Раді Народних Комісарів України. Дивізіон виявив себе як організована, дисциплінована і боєздатна військова частина Робітничо-Селянської Червоної Армії, що захищала в запеклих боях велику пролетарську соціалістичну революцію.

О. І. СЕЛЯВКІН

На допомогу викладачу історії

ОБСЯГ ЗНАТЬ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР В ЄДИНОМУ КУРСІ ІСТОРІЇ СРСР І УРСР У VII—X КЛАСАХ СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ *

У відповідності з постановами ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР та ЦК КП України і Ради Міністрів Української РСР про зміни у шкільному викладанні історії у VII—X класах шкіл нашої республіки вивчається єдиний курс історії СРСР і УРСР. В цьому курсі вітчизняної історії значне місце посідає висвітлення історії Української РСР та подій, що сталися в рідному краї. Завдання вчителя полягає в тому щоб на конкретному фактичному матеріалі, викладеному в строгої хронологічній послідовності, учні опанували як спільні для всіх народів СРСР закономірності історичного розвитку, так і специфічні особливості історії українського народу.

Вивчення минулого і сучасного українського народу в курсі історії СРСР та УРСР має, насамперед, забезпечити розуміння учнями питань про спільне походження російського, українського і білоруського народів з єдиного кореня древньоруської народності, про віковічну дружбу українського й російського народів та їх спільну боротьбу проти соціального і національного гноблення, проти іноземних загарбників. Учні в процесі вивчення історії СРСР і УРСР повинні переконатися, що дружба українського та всіх інших народів СРСР з великим російським народом має велике історичне значення, глибок зрозуміти пророчі слова В. І. Леніна про те, що лише «при єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна *можлива*, без такої єдності про неї не може бути й мови»¹.

Особлива увага приділяється вивченню історії Української РСР радянського періоду. Учні мають усвідомити, що в ході Великої Жовтневої соціалістичної революції, громадянської війни, соціалістичного будівництва, Великої Вітчизняної війни, післявоєнних великих звершень в СРСР міцніли й гартувались братерська дружба та нерозривний союз українського народу з російським та всіма іншими народами СРСР; що лише під керівництвом Комуністичної партії Радянська Україна — складова і невід'ємна частина СРСР — вперше в історії возз'єднала усі свої землі в єдиній соціалістичній державі. На фактичному матеріалі учитель підводить учнів до розуміння основних закономірностей соціалістичного будівництва й успіхів у розвитку економіки, науки та культури в Українській РСР у період будівництва комунізму в СРСР.

* Публікуючи порядком обговорення опрацьований сектором методики історії Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР проект обсягу знань з історії Української РСР в єдиному курсі історії СРСР і УРСР у VII—X класах середньої школи, редакція «Українського історичного журналу» просить читачів висловити свої думки з приводу того, як краще вивчати історію нашої республіки в школі, та дати пропозиції щодо удосконалення опублікованого проекту. Зауваження та пропозиції просимо надсилати на адресу: Київ, 30, вул. Леніна, 10, Науково-дослідний інститут педагогіки УРСР, сектор методики історії та до редакції «Українського історичного журналу».

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 14.

Даний обсяг знань, являючи собою суцільний, систематичний виклад основних питань історії українського народу, водночас становить невід'ємну частину єдиного курсу історії СРСР і УРСР. Матеріал з історії УРСР подається залежно від його важливості у вигляді стисло-го логічного доповнення до уроку з загального курсу вітчизняної історії або окремого уроку з історії Української РСР, або цілої теми з історії Української РСР. Це забезпечує єдність у вивченні загально-го матеріалу з історії СРСР з конкретними фактами і подіями історії Української РСР, дає можливість уникнути зайвого повторення навчального матеріалу.

Проект обсягу знань складено з розрахунку вивчення історії Української РСР у VII—X класах щорічно по 17 навчальних годин (разом 68 год.). З цього часу на повторення передбачається виділити: у VII класі — 2 год., у VIII класі — 3 год., у IX класі — 2 год., у X класі — 6 год.

Нижче напівжирним шрифтом виділено назви розділів і тем єдиного курсу історії СРСР і УРСР за шкільною програмою. Зміст матеріалу з історії України подається звичайним шрифтом, а заголовки відповідних підрозділів набираються курсивом.

VII КЛАС

Наша Батьківщина в давнину.

Первіснообщинний та рабовласницький лад на території України. Найдавніші поселення первісних людей на Україні. Племена трипільської культури. Племена скіфського часу. Східнослов'янські племена на території України.

Наш край у давнину. Перші відомості з історії нашого краю.

Древньоруська ранньофеодальна держава — Київська Русь.

Київська Русь — колицка трьох братніх народів — російського, українського і білоруського. Древньоруська народність — єдиний корінь трьох братніх народів — російського, українського і білоруського.

Феодальна роздрібненість на території нашої країни в XII—XIII ст.

Галицько-Волинське князівство в XII—XIII ст. Розвиток господарства Південно-Західної Русі. Зміцнення та розширення Галицько-Волинського князівства і його боротьба з іноземними загарбниками. Боротьба Галицько-Волинського князівства за єдність Русі.

Київське, Переяславське та Чернігівське князівства.

Народи України, Білорусії, Литви в боротьбі за незалежність.

Українські землі в XIV—XV ст. Загарбання українських земель Литвою і Польщею. Утворення української народності. Закріпачення селян українськими, литовськими та польськими феодалами. Розвиток ремесла й торгівлі на Україні. Боротьба народних мас України проти литовських і польських феодалів. Повстання під проводом І. Мухи.

Розвиток культури в XIV—XVI ст.

Українська культура в XIV—XVI ст. Братства та їх культурно-освітня діяльність. Народна творчість і відображення в ній боротьби українського народу з іноземними загарбниками. Іван Федоров на Україні.

Наш край у XIII—XV ст.

Народи нашої країни наприкінці XVI — на початку XVII ст. Боротьба з інтервенцією польських і шведських феодалів.

Боротьба українського народу проти феодального і національного гніту в XVI — на початку XVII ст. Посилення соціального і національно-релігійного гніту панської Польщі на загарбаних українських землях після Люблінської унії. Брестська церковна унія. Виникнення українського козацтва. Прогресивна роль Запорізької Січі в історії українського народу. Селянсько-козацькі повстання наприкінці XVI — на початку XVII ст. С. Наливайко. Прагнення українського народу до возз'єднання з братнім російським народом.

Економічний і політичний розвиток країни в XVII ст. Народи Росії в XVII ст.

Визвольна війна українського і білоруського народів. Возз'єднання України з Росією. Початок Визвольної війни. Гноблення українських і білоруських селян польськими феодалами. Селянство — вирішальна сила Визвольної війни. Богдан Хмельницький — на чолі народної армії. Перші успіхи Визвольної війни в 1648 р. Братня допомога російського народу українському у Визвольній війні. Хід Визвольної війни українського народу. Військово-політичний устрій України після укладення Зборівського миру. Труднощі тривалої війни. Герої Визвольної війни — М. Кривоніс, І. Богун, Д. Нечай. Перемога під Батогом. Переговори про возз'єднання України з Росією. Переяславська Рада і її рішення. Історичне значення возз'єднання України з Росією. Спільна боротьба російського й українського народів проти спроб польських загарбників відновити своє панування на Україні. Боротьба народних мас України проти зрадницьких дій окремих груп козацької старшини. Боротьба народних мас проти кріпосницького гніту. С. Палій. Боротьба проти турецько-татарських загарбників. І. Сірко.

Селянська війна під проводом Степана Разіна.

Участь у селянській війні народних мас Слобідської України.

Розвиток культури Росії в XVII ст.

Культура України в XVII ст. Школа й освіта на Україні. І. Вишенський. Народна творчість. Театральне мистецтво. Взаємовплив російської і української культур.

Наш край у XVI—XVII ст.

Північна війна.

Спільна боротьба українського і російського народів проти шведських загарбників. Партизанський рух на Україні проти шведських завойовників.

Посилення феодально-кріпосницького гніту на Україні у XVIII ст.

Лівобережна і Слобідська Україна в складі Російської імперії. Зростання старшинського землеволодіння. Розвиток мануфактур на Лівобережній Україні. Дальше закріпачення селян. Знищення Запорізької Січі. Повстання в с. Турбяхах і його придушення.

Визволення Північного Причорномор'я від турецько-татарського панування. Заселення Південної України. Роздача земель кріпосникам. Заснування нових міст.

Визвольна боротьба на Правобережній Україні та в західно-українських землях. Посилення феодально-кріпосницького і національного гніту на Правобережжі та в західноукраїнських землях. Рух гайдамаків і опришків. О. Довбуш. Коліївщина. М. Залізник. І. Гонта. Возз'єднання Правобережної України з Росією. Захоплення Галичини і Буковини Австрією.

Культура Росії в середині і в другій половині XVIII ст.

Культура українського народу в XVIII ст. Освіта на Україні. Київська академія. Г. С. Сковорода. Я. П. Козельський. Народна творчість. Поява першого твору нової української літератури — «Енеїди» І. П. Котляревського. Культурні зв'язки російського та українського народів.

Наш край у XVIII ст.

Повторення.

VIII КЛАС

Внутрішнє і міжнародне становище Росії в кінці XVIII — на початку XIX ст.

Розклад кріпосництва і зростання капіталістичних відносин на Україні на початку XIX ст. Чумацтво. Ярмарки. Перші капіталістичні підприємства на Україні.

Вітчизняна війна 1812 р. та її історичне значення.

Участь українського народу у Вітчизняній війні. Формування на Україні козацьких полків і загонів ополченців.

Початок дворянського етапу в російському визвольному русі. Повстання декабристів.

Посилення кріпосницького гніту на Україні. Військові поселення на Україні. Повстання військових поселенців. Таємні товариства декабристів на Україні. Діяльність «Південного товариства». П. Пестель. «Товариство об'єднаних слов'ян». П. Борисов. Повстання Чернігівського полку. С. Муравйов-Апостол.

Криза кріпосницької системи. Початок промислового перевороту в Росії.

Криза кріпосного господарства на Україні. Інвентарна реформа. Селянський рух на Україні у 30—50 рр. XIX ст. Рух на Поділлі під проводом Устима Кармалюка. Повстання селян на Київщині. Рух «у Таврію по волю».

Суспільний рух 30—50 років XIX ст. і боротьба з ним царизму.

Суспільно-політичний рух 30—50 років XIX ст. на Україні. Кирило-Мефодіївське товариство. Великий революціонер-демократ Т. Г. Шевченко. А. О. Красовський.

Селянський і національно-визвольний рух на західноукраїнських землях.

Західноукраїнські землі в першій половині XIX ст. Галичина, Буковина і Закарпаття під владою Габсбургської Австрії. Визвольна боротьба народних мас західноукраїнських земель. Л. Кобилиця. Революційні події 1848 р. в Західній Україні.

Культура Росії в першій половині XIX ст.

Розвиток української культури в першій половині XIX ст. Освіта і наука. Народна творчість і література. Т. Г. Шевченко. Успіхи розвитку образотворчого мистецтва. Театр. І. П. Котляревський. Музика. С. С. Гулак-Артемівський.

Наш край в першій половині XIX ст.

Росія в період капіталізму.

Розвиток капіталізму на Україні після реформи 1861 р. Особливості реформи 1861 р. на Україні й боротьба селян проти грабіжниць-

кої реформи. Розвиток капіталізму в сільському господарстві. Поява ринків робочої сили. Швидкий розвиток на Україні вугільної, металургійної, цукрової та інших галузей промисловості. Діяльність революційних народників на Україні.

Робітничий рух на Україні в 70—90 роках XIX ст. Формування робітничого класу. Перші робітничі організації на Україні. Поширення марксизму на Україні. Розповсюдження марксистської літератури. Виникнення марксистських гуртків на Україні. Ю. Д. Мельников «Союзи боротьби за визволення робітничого класу» на Україні.

Розвиток української культури в другій половині XIX ст.

Освіта і наука на Україні під гнітом царизму. Культурно-освітня діяльність «Громад». М. Драгоманов. Революційно-демократичні ідеї в літературі. П. Мирний. І. Франко. Розвиток українського театру та музики. М. Кропивницький. М. Старицький, брати Тобілевичі.

Наш край у другій половині XIX ст.

Повторення.

ІХ КЛАС

Вступ Росії в стадію імперіалізму. Росія — батьківщина лєнінізму.

Україна напередодні революції 1905—1907 рр. Економічний розвиток України на початку XIX ст. Селянський рух у 1902 р.

Загальний страйк 1903 р. Іскрівські організації. Зміцнення більшовицьких організацій на Україні та їх зв'язки з В. І. Леніним. Діяльність Ульянович на Україні.

Революція 1905—1907 рр. на Україні. Січнево-лютневі страйки. Діяльність більшовицьких організацій. Робітничий і селянський рух на Україні влітку 1905 р. Повстання на броненосці «Потьомкін». Революційний рух на Україні восени 1905 р. Повстання саперів у Києві. Грудневе збройне повстання в Донбасі. Г. Ткаченко-Петренко. Боротьба більшовиків на чолі з В. І. Леніним проти українських буржуазних націоналістів.

Україна в роки реакції і нового революційного піднесення. Терор проти робітників і селян та посилення національного гніту на Україні. Проведення аграрної реформи Столипіна. Нове революційне піднесення на Україні. Більшовики України в IV Державній думі. Г. Петровський. Національно-визвольний рух на Україні.

Західноукраїнські землі під гнітом Австро-Угорської монархії. Сповільнений розвиток економіки західноукраїнських земель. Страйковий рух під впливом революції 1905—1907 рр. Розорення селян і масова еміграція за кордон.

Розвиток української культури на початку XX ст. Викриття В. І. Леніним антинародної політики на Україні, що її проводили царське самодержавство та українські буржуазні націоналісти. Розвиток революційно-демократичних ідей в українській літературі. П. Грабовський. М. Коцюбинський. Леся Українка. Успіхи образотворчого мистецтва. С. Васильківський. М. Самокиш. Український театр і музика. М. Лисенко.

Наш край на початку XX ст.

Участь царської Росії в першій світовій війні. Лютнева буржуазно-демократична революція.

Україна в період першої світової війни і Лютневої буржуазно-демократичної революції. Хід воєнних дій на території України. Революційний рух у роки першої світової війни на Україні. Події Лютневої буржуазно-демократичної революції на Україні. Утворення буржуазно-націоналістичної Центральної ради.

Перемога соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату в Росії.

Боротьба за владу Рад на Україні. Збройні повстання в Києві та інших містах України. Захоплення влади Центральною радою. Боротьба робітників і селян України проти контрреволюційної антинародної політики Центральної ради. Перший Всеукраїнський з'їзд Рад і проголошення Української Радянської Республіки. Артем (Ф. Сергєєв), А. Іванов, В. Затонський, Є. Бош.

Встановлення Радянської влади на Україні. Січневе збройне повстання у Києві. Братня допомога Радянській Росії трудящим України в розгромі Центральної ради. Більшовики — організатори й керівники боротьби за встановлення Радянської влади на Україні. Ю. Коцюбинський, В. Примаков, М. Скрипник.

Радянська країна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни.

Початок іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни на Україні. Боротьба з німецькими окупантами. М. Щорс, В. Антонов-Овсієнко, М. Кропив'янський. Керівна роль В. І. Леніна в утворенні Комуністичної партії (більшовиків) України. Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії. Вигнання військ Антанти з Півдня України і Криму.

Остаточний розгром білогвардійців, куркульських банд та інтервентів на Україні. Боротьба проти денікінців та куркульських банд. О. Пархоменко, Г. Котовський, І. Якір. Розгром білополяків та врангелівців. Боротьба за владу Рад в Західній Україні.

Боротьба за Радянську владу в нашому краї.

РСР в роки будівництва економічного фундаменту соціалізму.

Відбудова народного господарства на Україні після громадянської війни. Запровадження нової економічної політики на Україні. В. Чубар. Українська РСР в об'єднувачому русі за створення Союзу РСР. Зміцнення союзу робітничого класу й селянства України. Ленінський призов на Україні.

Соціалістичне будівництво в УРСР. Успіхи соціалістичної індустріалізації в республіці. Суцільна колективізація сільського господарства. Труднощі соціалістичного будівництва на Україні. Розгортання масового соціалістичного змагання. XII з'їзд КП(б)У. С. Косіор, Г. Петровський. Перемога соціалізму в УРСР. Прийняття Конституції УРСР.

Повторення.

Х КЛАС

РСР в період боротьби за зміцнення і розвиток соціалістичного суспільства. Посилення оборони країни.

Самовіддана праця трудящих УРСР в 1937—1941 рр. XV з'їзд КП(б)У.

Боротьба трудящих західноукраїнських земель за возз'єднання з УРСР, проти соціального і національного гноблення. Керівна роль КПЗУ в цій боротьбі. Визволення Західної України Радянською Армією. Рішення Народних Зборів Західної України про возз'єднання з УРСР. Возз'єднання Північної Буковини, Хотинського та Аккерманського повітів Бессарабії з УРСР. Перші соціалістичні перетворення.

Культурна революція на Україні. Піднесення добробуту трудящих. Ліквідація неписьменності й піднесення культури всього народу. Розвиток науки і літератури. Створення кадрів української радянської інтелігенції.

Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу.

Мобілізація сил українського народу на боротьбу з ворогом. Героїчна оборона міст-героїв Києва, Одеси, Севастополя. Патріотизм українців на фронті і в тилу. Організація мережі підпільних партійних організацій. Комсомольсько-молодіжне підпілля. Партизанський рух на Україні. С. Ковпак. О. Федоров.

Визволення України від окупантів. М. Ватутін. Боротьба трудящих Закарпаття за возз'єднання з Українською РСР. Завершення возз'єднання усіх українських земель в єдиній Українській Радянській державі. Наш край у Великій Вітчизняній війні.

Відбудова і розвиток соціалістичного народного господарства СРСР. Боротьба радянського народу за завершення будівництва соціалістичного суспільства.

УРСР у роки відбудови і дальшого розвитку соціалістичного народного господарства. УРСР на міжнародній арені. Д. Мануїльський. Боротьба трудящих за відбудову і дальший розвиток промисловості та сільського господарства. Соціалістичні перетворення в західних областях. Піднесення матеріального добробуту і культури трудящих. ХІХ з'їзд КПУ.

Розгорнуте будівництво комуністичного суспільства в СРСР.

УРСР в період розгорнутого будівництва комуністичного суспільства. Рух за комуністичну працю на Україні. Здійснення рішень ХХІІ з'їзду КПРС і Програми партії на Україні. ХХІІ з'їзд КПУ. Виконання завдань семирічки в галузі промисловості. Виконання завдань семирічки в галузі сільського господарства. Піднесення добробуту народу.

Розквіт української соціалістичної культури в період розгорнутого будівництва комунізму. Бурхливий розвиток освіти і науки в республіці. Література народу — будівника комунізму. Архітектура і образотворче мистецтво. Український радянський театр, музика і кіно.

Повторення.

Проект склали:

М. М. ЛИСЕНКО, Г. І. ПІДЛУЦЬКИЙ

Огляд джерел та літератури

Трибуна радянських славістів

З 1965 р. почав виходити у світ журнал «Советское славяноведение», який видається раз у два місяці Інститутом слов'янознавства АН СРСР. Перший його номер відкривається редакційною статтею, яка ставить конкретні завдання перед слов'янознавством як наукою.

Передова стаття звертає увагу на те, що в минулому і особливо в сучасну епоху безпосереднє і постійне спілкування слов'янських народів з неслов'янськими створює дедалі різноманітніші й міцніші зв'язки, які, безумовно, виходять за рамки слов'янської спільності. Проте ця спільність далеко не втратила свого значення, а в деяких відношеннях (близькість мов) відіграватиме важливу роль протягом досить тривалого історичного періоду.

В той же час цілком очевидною є недопустимість виділення слов'янських країн, коли йдеться про сучасні політичні, соціальні, економічні та інші процеси, спільні або подібні для всіх європейських соціалістичних країн. Саме ці процеси обумовили появу нової галузі науки — історії світової соціалістичної системи. І в цю галузь історії своєю значною частиною входить і слов'янознавство.

Новий журнал, як відзначається в його редакційній статті, покликаний сприяти розвитку і координації досліджень у галузі радянської славістики, а також загальнослав'янського і порівняльно-історичного профілю, як-от історичне минуле і сучасний розвиток слов'янських європейських соціалістичних країн; національно-визвольний, робітничий і комуністичний рух у них; історичні (революційні, політичні, економічні, культурні) зв'язки народів СРСР із згаданими країнами; взаємовідносини слов'янських народів з іншими народами (причому особливо увага приділятиметься слов'яно-німецьким відносинам); суспільна думка, література, фольклор, етнографія слов'янських народів; слов'янські мови та їх зв'язки з іншими мовами. Одним з своїх найважливіших завдань журнал вважає широке інформування громадськості про наукове життя.

Журнал «Советское славяноведение» зробив добрий і вдалий старт. Він уже має своє лице, свій авторський актив.

Добре враження справляє тематика передових статей, вміщених у перших номерах журналу: «Завдання вивчення великої лєнінської спадщини» (№ 2) і «Велика перемога народів» (№ 3). Проте недоліком цих статей є зайва декларативність, тоді як вони мають містити, крім викладу завдань, також і глибокий аналіз становища у всіх ділянках слов'янознавства.

Центральними темами журналу є висвітлення ролі В. І. Леніна та його творчої спадщини в житті слов'янських народів, успіхів соціалістичного будівництва в зарубіжних слов'янських країнах протягом минулого двадцятиріччя, а також слов'янсько-німецьких зв'язків і політики так званого «остфорунгу».

Лєнінській тематичі присвячені статті М. А. Бірманна «В. І. Лєнін і боротьба революційних соціал-демократів балканських країн проти імперіалістичної війни в 1914—1915 рр.» та польського вченого Фелікса Тиха «Лєнінізм і польська соціал-демократія», вміщені в другому номері журналу. Обидві статті написані з великим знанням справи.

Торкаючись проблеми висвітлення історичних досягнень зарубіжних слов'янських країн на шляху до соціалізму, слід, передусім, відзначити змістовну, узагальнюючого характеру статтю Я. Б. Шмералія і Л. Б. Ваєна «Історичне двадцятиріччя (До історії розвитку соціалістичних країн Центральної та Південно-Східної Європи)» (№ 1). В ній докладно розглядаються деякі спільні тенденції, що виразно проявлялися у ході соціалістичного будівництва в європейських країнах народної демократії.

Визволення народно-демократичних країн від німецького фашизму і успіхи соціалістичного будівництва в них є предметом дослідження у статтях і повідомленнях Н. О. Шльонової «Двадцять років розвитку соціалістичної промисловості Чехословаччини» (№ 2), О. Я. Манусевича «З історії боротьби за союз і дружбу між СРСР і народною Польщею (До 20-річчя радянсько-польського Договору про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво)» (№ 2), А. І. Чорнія, «До питання про робітничий контроль у болгарській промисловості (вересень 1944 — грудень 1947 рр.)» (№ 4), Б. Н. Топорііна «Основні напрямки розвитку Національ-

них зборів ЧССР після прийняття Конституції 1960 р.» (№ 5), Г. М. Славіна «З історії створення соціалістичної Югославії» (№ 6), а також В. Н. Желанова «Матеріали до історії визволення Варшави від німецько-фашистських окупантів» (№ 1), В. Гуркіна і В. Зубакова «Визволення Чехословаччини від гітлерівської окупації» (№ 3), В. В. Зеленина «Участь радянських людей у народно-визвольній війні Югославії» (№ 6).

Щодо повідомлень В. Н. Желанова, В. Гуркіна та В. Зубакова, слід сказати, що вони були б цілком доречними, скажімо, у «Военно-историческом журнале». А в «Советском славяноведении» варто було б друкувати такі статті з воєнно-визвольної тематики, в яких би розповідалося, наприклад, про взаємодію і бойову співдружність частин Радянської Армії, загонів радянських партизанів з народними месниками слов'янських країн, про участь радянських людей в антифашистській боротьбі слов'янських народів.

Дуже добре, що вже в перших номерах журналу є змістовні матеріали, в яких висвітлюються слов'янсько-німецькі взаємини і викриваються фальсифікаторські вправи прислужників німецького імперіалізму, покликани виправдати горезвісну політику «Дранг нах Остен». Це — стаття Ф.-Х. Генцена (Німецька Демократична Республіка) «Предмет, розвиток і зміст імперіалістичного німецького острфорунгу» (№ 3), яка висвітлює розвиток цього напрямку досліджень, присвяченого проблемам Східної Європи, починаючи з його зародження, тобто з кінця минулого століття, і до наших днів. Значний інтерес для українських читачів становить також повідомлення А. Ф. Носкової «Генеральний план Ост», вміщене у тому ж номері журналу. Цей розроблений гітлерівцями план передбачав колонізацію великої території на Сході, включаючи землі України, Білорусії та республік Прибалтики.

Чимало місця відведено в журналі дослідженню життя слов'янських народів у багатонаціональній Габсбурзькій монархії. Це — статті В. М. Турока «Деякі проблеми історії Австро-Угорщини», Ю. О. Писарева «Окупація Сербії Австро-Угорщиною і боротьба сербського народу за своє визволення в 1916—1918 рр. (До прориву Салонікського фронту)», Н. Д. Ратнер «Австрійський пангерманізм і слов'янські народи Австрії» (№ 4) та В. І. Фрейдзона «Буржуазні націонал-радикали і друзі Паризької Комуні в Хорватії» (№ 5). Статті радянських істориків, переважна більшість яких була опублікована до XII Міжнародного конгресу історичних наук у Відні, є відповіддю на численні праці буржуазних авторів з історії «клатепової імперії» Габсбургів. В цих працях, які у великій кількості з'явилися за останні роки, всупереч історичній правді, твердиться, нібито в Австро-Угорщині існували ідеальні умови для численних національних меншостей, у тому числі й слов'янських народів — чехів, словаків, поляків, сербів, хорватів і українців. Мета всіх цих псевдонаукових писань ясна: протиставити вигаданий ними ідеал соціалістичному досвіду багатонаціональної Радянської держави.

Значну увагу журнал приділяє культурним зв'язкам. Саме про них розповідається в статті Є. Д. Воробйової «Створення і діяльність чехословацького Товариства економічного і культурного зближення з Новою Росією (1925—1927 рр.)» (№ 2), повідомленні Є. П. Львової «З історії російсько-болгарських художніх зв'язків кінця XIX—початку XX ст.» (№ 3), публікації В. І. Злидича «З історії встановлення радянсько-болгарських культурних зв'язків (кінець 20-х — початок 30-х років)» (№ 1). З особливим інтересом читається стаття І. Ф. Белза «Данте і культура слов'янських народів» (№ 4), в якій читач зустріне імена українських вчених і поетів — О. І. Білецького, М. Т. Рильського, М. П. Бажана, а також П. Карманського, Є. Дроб'язка, І. Драча, В. Коротича, В. Житника, Д. Павличка, Г. Кочура, А. Перепаді, які багато зробили для популяризації творчості великого італійського письменника на Україні.

Слід відзначити, що матеріали літературознавчого і мовознавчого характеру також не можуть не зацікавити істориків, оскільки справжній фахівець з історії не замкається у вузькому колі своїх проблем, а жваво цікавиться успіхами, досягнутими в суміжних дисциплінах. З таких матеріалів насамперед необхідно назвати статтю В. В. Аніченка «Питання розмежування білоруських та українських пам'яток» (№ 6) і повідомлення Р. І. Аванесова «До підсумків роботи над Загальнослов'янським лінгвістичним атласом (1958—1964 рр.)» (№ 1). Атлас — колективна праця мовознавців-славістів СРСР, Польщі, Болгарії, Чехословаччини, Югославії, Угорщини, Румунії, Німецької Демократичної Республіки, поява якої істотно збагатить теорію мовознавства і типологічні дослідження слов'янських мов. Атлас стане необхідним посібником для істориків-археологів і етнографів.

Правильно робить журнал, коли друкує списки захищених докторських і кандидатських дисертацій з питань слов'янознавства. Але чому він обмежується тільки тими з них, які захищалися в Інституті слов'янознавства АН СРСР? Хто ж, як не «Советское славяноведение», має писати про дисертації з історії, культури і мови зарубіжних слов'янських народів, що захищаються в інших установах нашої країни?

У розділі «Критика і бібліографія» в перших шести номерах журналу опубліковано понад дев'яносто рецензій і нотаток про книги. Це свідчить про те, що ред-

колегія журналу приділяє велику увагу рецензуванню численної літератури з питань слов'янознавства, яка виходить у нашій країні та за її межами.

Проте в цьому зв'язку не можна не висловити кількох побажань. По-перше, доцільно збільшити кількість тематичних оглядів літератури. Справді, в згаданих номерах вміщено всього два огляди, в яких аналізуються нові праці болгарських істориків про антифашистську боротьбу болгарського народу в період другої світової війни, а також література про бойову співдружність радянського та польського народів. Подібні огляди є своєрідним компасом, який допомагає читачеві орієнтуватися і тому їх варто було б друкувати значно частіше.

По-друге, перші номери свідчать, що журнал певною мірою випускає з свого поля зору ту славистичну літературу, яка виходить у братніх республіках Радянського Союзу, зокрема на Україні. Справді, в шести номерах вміщено рецензії лише на дві видані в нашій республіці праці, хоч останнім часом з'явилося чимало нових книг українських славистів. До бібліографічного покажчика журналу слід вносити лише найважливіші статті з питань слов'янознавства, які становлять справжній науковий інтерес для дослідників. Прикро, що в журналі недостатньо висвітлюється наукове життя в таких славистичних центрах СРСР, як Київ, Мінськ, Львів тощо.

Три з шести номерів журналу були присвячені важливим ювілеям або видатним подіям в житті світової науки. Мабуть, саме ця обставина ще не дала змоги редакції приступити до висвітлення всіх обіцяних питань. Так, журнал приділяє ще недостатню увагу історії зарубіжних слов'янських країн у період капіталізму і — особливо — феодалізму.

Говорячи про теми, ще не підняті новим журналом, хотілося б порадити йому хоч би час від часу публікувати огляди славистичних матеріалів, які зберігаються в радянських і зарубіжних архівах. Досі залишається неясним, чи має намір редколегія журналу висвітлювати діяльність російських, українських і білоруських емігрантів у зарубіжних соціалістичних і капіталістичних країнах.

На закінчення два слова про автуру. В цілому редколегії вдалося залучити до участі в «Советском славяноведении» широке коло спеціалістів, у тому числі й зарубіжних. І це дуже добре. Однак не можна не відзначити, що на сторінках журналу ще рідко виступають слависти з братніх республік, зокрема з України. Зв'язок з периферійними славистичними центрами Союзу РСР в ряді випадків, хоч це й звучить парадоксально, гірший, ніж із зарубіжними слов'янськими країнами.

На наш погляд, до складу редколегії «Советского славяноведения» слід залучити представників наукової громадськості України й Білорусії, що сприяло б якнайшвидшому перетворенню його на всесоюзну трибуну радянських славистів.

П. М. КОСТЕНКО

НАШ КАЛЕНДАР

КОМБРИГ Т. В. ЧЕРНЯК (до 75-річчя з дня народження)

Коротке життя прожив Тимофій Вікторович Черняк — син селянина-бідняка з села Воробіївки на Чернігівщині. Т. В. Черняк народився 14 лютого 1891 р. Рано почав працювати вантажником на Іванівській цукроварні (на Харківщині). Восени 1912 р. Т. В. Черняка призивають до армії. Через кілька місяців після закінчення полкової учбової команди він стає молодшим унтер-офіцером. Солдатські бойові нагороди з'являються на його грудях, як знаки хоробрості і відваги. В липні 1917 р. він стає прапорщиком. Тоді ж зближається ще тісніше з однополчанами-більшовиками.

Після демобілізації Т. В. Черняк повертається на Батьківщину, де незабаром стає військовим комісаром Новгород-Сіверського повіту і командиром місцевого загону червоногвардійців. Його обирають до складу Ради робітничих і селянських депутатів.

У лютому 1918 р. на Україну рушили німецько-австрійські загарбники, на боротьбу з якими, за заклик Комуністичної партії, піднялися робітники і селяни. Повсюдно розгорталося формування бойових частин і загонів для захисту революційних завоювань.

Загін Т. В. Черняка теж брав участь в боях. Під тиском переважаючих сил ворога радянські війська змушені були залишити більшу частину України. Залишилося лише кілька північних повітів Чернігівщини, яким судилося відіграти важливу роль у дальшому розгортанні боротьби трудящих проти окупантів і буржуазно-поміщицького режиму гетьманщини. Частина сформованих тут загонів (М. О. Щорса, Т. В. Черняка і ін.) стала пізніше ядром двох українських радянських дивізій.

Близькість кордонів Радянської Росії плідотно впливала на розгортання боротьби трудящих Чернігівщини. Т. В. Черняк стає одним з тих командирів, загін якого неодноразово завдає відчутних ударів ворожим гарнізонам. Чимало сміливих операцій на його рахунку. Коли ж 22 вересня 1918 р. Центральний військово-революційний комітет віддав наказ № 6 про формування в «нейтральній зоні» двох повстанських дивізій, загін Т. В. Черняка влився до I дивізії (командир М. Кропив'янський, начальник штабу С. Петриківський (Петренко)).

Комуністична партія виявляла величезне піклування про створення регулярних частин Червоної Армії, готових у будь-який час виступити на допомогу робітникам і селянам України, які вели наполегливу боротьбу проти окупантів і буржуазно-поміщицького режиму. Т. В. Черняка було призначено спочатку командиром одного з батальйонів, а потім Новгород-Сіверського полку. Разом з його бойовими соратниками М. Щорсом, В. Боженком і В. Примаковим, йому належить визначна роль у підготовці частин і підрозділів I дивізії до вирішальних дій. На 1 листопада в ній (Ніжинський батальйон, Таращанський, Богунський, Новгород-Сіверський полки та штаб дивізії) вже нараховувалося 2451 боєць¹.

В кінці листопада 1918 р. розпочалися бойові операції Українських радянських дивізій разом з частинами Червоної Армії по визволенню України від німецьких окупаційних військ і новоявленого претендента на владу — буржуазно-націоналістичної Директорії. Полк Т. В. Черняка просувався по рідній Чернігівщині. 18 грудня 1918 р. Т. В. Черняк доповідав начальнику дивізії: «Повідомляю, що Шосткинський пороховий завод мною зайнятий, ст. Терещенська зайнята загоном Бібіка, м. Глухів зайняте місцевим 3-м недавно сформованим полком. Петлюрівці відійшли в м. Кролевець в 25-ти верстах від ст. Терещенської...»².

Наступаючі частини постійно поповнювалися добровольцями з робітників і селян. Т. В. Черняк відзначав це у своєму донесенні начальнику дивізії 26 грудня 1918 р.: «Надішліть піхотних гвинтівок хоча б сотні три, оскільки добровольці приходять щоденно, а зброя в полку немає, а також повідомте, чи можна одержати обмундирування і спорядження, бо половина солдат ходить зовсім напівроздягнутими...»³.

¹ Матеріали по історії СССР, Документи по історії советского общества, т. I, М., 1956, стор. 128.

² Боряба трудящихя Черниговщины за власть Советов (1917—1919). Сборник документов и материалов, Чернигов, 1957, стор. 213.

³ Там же, стор. 214.

Опір ворога, бездоріжжя, зимові умови, відсутність достатньої кількості перевізних засобів і інші перешкоди не могли зупинити успішного просування радянських військ. Визволення Харкова, Чернігова, Катеринослава, Києва і інших важливих центрів, вихід на Правобережжя, відновлення Радянської влади на значній території України відчили про ясне розуміння воїнами Червоної Армії поставлених перед ними завдань. В наказі командуючого Українським фронтом В. Антонова-Овсієнка від 27 січня 1919 р. говорилося: «Реввійськрада свідчить, що І дивізія, повна живої бадьорості, негасимого революційного пориву, що її ряди надійно згуртовані революційною дисципліною...»

Подолавши всі труднощі бойового походу в морозну пору — погано одягнені й взуті, розбивши наголову віроломного ворога, І дивізія звільнила землю Чернігівщини від панської кабали...»⁴

В березні — квітні 1919 р. на Правобережжі точилися жорстокі бої з петлюрівськими військами. Новгород-Сіверський полк, просуваючись на захід, кілька разів вступав у бій з ворогом (Біла Церква, Вапнярка). Відзначаючи бойовий шлях 3-го Новгород-Сіверського полку та активну участь у боях під Гощею, Ровно, Здолбуновим, командування армії представило Т. В. Черняка до нагородження почесною зброєю⁵.

На дільниці Здолбуново — Сарни Богунська і Таращанська бригади 44-ої дивізії М. О. Щорса на початку серпня 1919 р. вели тяжкі зatory бої з петлюрівцями і білополяками, перекинутими сюди за домовленістю з Пiлсудським. 11 серпня в районі Ровно обiрвалося життя Т. В. Черняка. У розквіті сил загинув талановитий командир Червоної Армії — вірний син Комунистичної партії.

Є. М. СКЛЯРЕНКО

ТОВАРИШ БЕЛА КУН

(до 80-річчя з дня народження)

Серед десятків тисяч героїв Жовтневої революції й громадянської війни є імена людей, які назавжди увійшли в літопис Великої революції. Їх ми називаємо Ленінською Гвардією. Рядовим цієї славної Гвардії був і «...товариш Бела Кун, один з кращих угорських комуністів»¹.

20 лютого 1966 р. минуло 80 років з дня народження Бела Куна — видатного діяча угорського і міжнародного робітничого і комуністичного руху, одного з засновників і керівників Комунистичної партії Угорщини. З його ім'ям тісно пов'язані найяскравіші сторінки історії революційного і комуністичного руху в Угорщині, визнаним керівником якого він був протягом десятиріч.

Народився Бела Кун у містечку Леле в Трансильванії. Ще в школі познайомився з ідеями соціалізму, з творами Маркса і Енгельса, а шістнадцятирічним юнаком вступає до угорської соціал-демократичної партії і з головою поринає в революційну роботу. Потім — в'язниця, з якої молодий революціонер виходить ще більш загартованим, сильнішим духом.

В роки першої світової війни його послали на фронт. В 1916 р. він потрапляє в російський полон. У томському таборі військовополонених разом з своїми бойовими друзями Тiбором Самуелі, Ференцом Мюнніхом, Імре Сіладі, Бела Ярошем та іншими Бела Кун розгортає широку революційну агітацію і пропаганду, зв'язується з місцевою більшовицькою організацією, знайомиться з працями В. І. Леніна, де знаходить відповідь на всі ті пекучі питання, які хвилювали молодого революціонера. Під впливом ленінських ідей Бела Кун вступає до лав більшовицької партії і ще активніше включається в революційну роботу серед військовополонених. Партія Лютневої революції його обирають членом Томського губкому партії, де він аж до жовтня 1917 р. бере участь у редагуванні більшовицького журналу «Сибирский рабочий» і газети «Знамя революції».

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції Бела Кун редагує в Петрограді угорську окопну газету «Неметкезі соціалішта». Тут він особисто знайомиться з Володимиром Іллічем Леніним. «Товариш Бела Кун, — говорив В. І. Ленін у 1919 р., — добре знайомий був мені ще тоді, коли він був військовополоненим в Росії і не раз приходив до мене розмовляти на теми про комунізм і комуністичну революцію»². Ці зустрічі з вождем російського і міжнародного пролетаріату остаточно сформували марксистський світогляд революціонера Куна.

В грізні дні наступу німецьких військ на Петроград Бела Кун бере в руки гвин-

⁴ ЦДАРА, ф. 14, оп. 1, спр. 120, арк. 48.

⁵ Там же, ф. 103, оп. 1, спр. 6, арк. 131.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 235.

² В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 210.

твітку і йде на чолі загону Червоної Гвардії під Нарву боронити молоду Країну Раї від навали ворога.

Разом з іншим видатним діячем угорського революційного руху Тібором Самуел Бела Кун організовує і редагує угорську газету «Соціаліст форродолом», яка відіграла визначну роль у формуванні революційної свідомості десятків тисяч угорськи в'язковополонених. Написані популярною мовою брошури Бела Куна: «Що хочуть комуністи», «Хто платить за війну», «Що таке Радянська республіка» та інші, передавалися з рук в руки і зачитувалися до дірок.

24 березня 1918 р. в Москві під керівництвом Бела Куна колишні в'язковополонені створили угорську групу РКП(б) — першу комуністичну організацію, яка відіграла важливу роль в поширенні ідей Великого Жовтня як серед угорських в'язковополонених, так і серед трудящих Угорщини. У травні 1918 р. він стає першим головою Федерації іноземних груп РКП(б), що об'єднувала іноземних комуністів у Росії. Від імені комуністів-інтернаціоналістів він виступив з привітанням на I з'їзді КП(б)У, що відбувався в Москві 5—12 липня 1918 р. Влітку 1918 р. Бела Кун на чолі загону інтернаціоналістів бере участь у придушенні лівоесерівського заколоту у Москві³.

Потім партія посилає його на Україну вести революційну пропаганду серед німецьких і австро-угорських окупаційних військ. Він сіє слова правди про ідеї Жовтня, про великого Леніна. Налякані успіхом агітації цього «угорського офіцера-комуніста, який був у російському полоні і активно боровся в рядах російських комуністів»⁴, австро-угорські власті заочно порушують проти Бела Куна судову справу про зраду ним батьківщини, а слідство по цьому звинуваченню ведеться під безпосереднім наглядом імператора Карла.

Полум'яне серце революціонера завжди кликало Бела Куна в самий вир революційних боїв. З України він вирушає з інтернаціональними частинами Червоної Армії на Урал для боротьби з білочехами.

Наприкінці 1918 р. Бела Кун повертається на батьківщину. 24 листопада 1918 р. була створена Комуністична партія Угорщини, до якої ввійшли комуністи, що прибули з Радянської Росії, ліві соціал-демократи та революційні соціалісти. Першим головою Центрального Комітету партії став Бела Кун.

Комуністи Угорщини розгорнули пропагандистську і практичну роботу за переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Бела Кун відзначав, що Комуністична партія Угорщини «з першого дня своєї діяльності так ясно і гостро поставила питання про Радянську владу і збройне повстання проти буржуазної держави, як ні одна комуністична партія крім РКП(б). В повсякденній агітації вона висувала лозунги підготовки збройного повстання»⁵. Налякана наростанням революційної хвилі, угорська реакція 21 лютого 1919 р. заарештовує його і разом з більшістю інших членів ЦК кидає до в'язниці. Але революційні події в Угорщині навесні 1919 р. розгорнулися так бурхливо, що вже через місяць Бела Кун вийшов з в'язниці, в Угорщині була проголошена Радянська республіка.

22 березня 1919 р. з Будапешта було надіслане по радіо привітання Бела Куна В. І. Леніну, в якому він писав: «Товариш Ленін! Угорський пролетаріат, який вчора вночі взяв до рук всю державну владу, встановив диктатуру пролетаріату і вітає Вас, як вождя міжнародного пролетаріату. Передайте нашу революційну солідарність і привіт всьому російському революційному пролетаріату»⁶.

В. І. Ленін в той же день передав по радіо привітання урядові Угорської Радянської республіки, в якому говорилося: «Щирий привіт пролетарському урядові Угорської Радянської республіки і особливо т. Бела Куну. Ваше привітання я передав з'їздові Російської комуністичної партії більшовиків. Величезний ентузіазм... Безумовно необхідне постійне радіосполучення між Будапештом і Москвою. З комуністичним привітом, тисну руку. Ленін»⁷.

В. І. Ленін високо цинив революційну діяльність Бела Куна, завжди з любов'ю відзивався про нього. Він говорив: «Цей угорський більшовик, який зазнавав переслідувань, наклепів і знущань, тепер є фактичним керівником Угорського Радянського уряду»⁸.

Вождь робітничого класу застерігав, «що голе наслідування нашої російської тактики в усіх подробицях при своєрідних умовах угорської революції, було б помилкою»⁹. Володимир Ілліч був захоплений своїм вихованцем. «Тов. Бела Кун,— говорив

³ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 284; Дело трудящихся всего мира, М., 1957, стор. 61.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 284.

⁵ Бела Кун. Уроки пролетарской революции в Венгрии. М., 1960, стор. 54—55.

⁶ Dokumentumok a magyar párttörténet tanulmányozásához, Будапешт, 1954, стор. 114.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 194.

⁸ Там же, стор. 284.

⁹ Там же, стор. 195.

ін на надзвичайному засіданні пленуму Московської Ради,— наш товариш і комуніст, що повністю пройшов практичний шлях більшовизму в Росії»¹⁰.

Протягом 133 днів угорський пролетаріат героїчно боровся проти міжнародної імперіалістичної реакції, якій допомагали лідери соціал-демократії. Після придушення Радянської республіки в Угорщині Куна було інтерновано в Австрії, але незабаром він знову їде до Радянської Росії. Зустріч Бела Куна з петроградськими робітниками 1 серпня 1920 р. перетворилася в маніфестацію дружби російського й угорського народів, на якій петроградці вітали героїчні зусилля угорських трудящих, що запали полум'я комуністичної пожежі у самому серці Європи, вітали посланця народу, який першим наслідував приклад російських робітників і селян¹¹.

У Москві Бела Кун включається в роботу Виконавчого Комітету III Комуністичного Інтернаціоналу. Влітку 1920 р. він разом з групою товаришів — учасників заїдань Другого конгресу Комінтерну, їде на перший з'їзд народів Сходу в Баку.

Під час походу білогвардійських банд Врангеля Бела Кун знову на передньому краї революційної боротьби. 2 серпня 1920 р. ЦК РКП(б) приймає рішення про створення Південного фронту проти Врангеля і посилає сюди кращі партійні кадри. Згідно з рішенням ЦК членами Реввійськради фронту стали М. В. Фрунзе, старий більшовик І. І. Гусев та угорський комуніст Бела Кун. Це призначення Куна було визнанням його заслуг перед міжнародним і російським революційним рухом.

На цій посаді Бела Кун проявляє себе знову як справжній інтернаціоналіст, як ірний учень великого Леніна. Разом з М. В. Фрунзе він організовує партійно-політичну роботу, проводить бесіди з комісарами, політпрацівниками, бійцями, бере участь у розробці планів розгрому ворога. На його заклик на Південний фронт їдуть інтернаціональні частини з Туркестану, Поволжя та інших місць¹².

16 листопада 1920 р., на другий день після розгрому Врангеля, було створено Кримський ревком, а його головою затверджено Бела Куна. Він розгортає активну діяльність по створенню місцевих революційних комітетів, налагодженню економічного життя, націоналізації промислових підприємств, транспорту, торгівлі, земельних володінь, створенню запасів продовольства, палива і т. д.

Налагодивши роботу Кримревкому, Бела Кун знову рветься у бій. В 1921 р. він — один з керівників безрезневих виступів німецького пролетаріату.

Повернувшись з Німеччини, працює у Виконкомі Комінтерну. Після смерті І. І. Леніна Виконком доручив йому видання і поширення ленінських праць на іноземних мовах.

В 1921—1923 рр. Бела Кун — на керівній партійній роботі на Уралі, член Президії ВЦВК. В той же час він залишався одним з керівників Комуністичної партії Угорщини, яка в умовах фашистського режиму Хорті з глибокою підпілля вела боротьбу за визволення. З 1921 по 1936 р. Бела Кун — член Виконкому Комінтерну.

У день 10-ї річниці Великого Жовтня Радянський уряд, визнаючи його видатні заслуги перед революцією, нагородив Бела Куна орденом Бойового Червоного Прапора. Відповідаючи на поздоровлення, він заявив: «Цей орден належить угорським трудящим».

В 1928 р. Бела Кун проводив у Австрії нелегальну нараду керівників угорської компартії. Австрійська поліція заарештувала його у Відні, збираючись передати угорським фашистам Хорті. Та гнівний протест широких мас трудящих врятував життя комуніста-бійця. Він знову повертається до Радянського Союзу, щоб і надалі боротися на передньому краї будівництва нового соціалістичного суспільства.

Помер Бела Кун 29 листопада 1939 р. Та назавжди залишилися в пам'яті радянського народу його славі діла. 29 листопада 1965 р. у Сімферополі на одному з будинків була встановлена меморіальна дошка з викарбуваними на ній словами: «У цьому будинку в 1920—1921 рр. містився Революційний комітет Криму, першим головою якого був Бела Кун — видатний діяч міжнародного робітничого і комуністичного руху, один з засновників Комуністичної партії Угорщини в 1918 р. і керівник Угорської Радянської Республіки. Будучи членом Реввійськради Південного фронту він брав активну участь у розгромі білогвардійських банд Врангеля».

Ім'я Бела Куна, — лише його друг і соратник Ференц Мюнх.— і в Угорщині, і в робітничому русі усіх п'яти частин світу ототожнювалося не тільки з Угорською Радянською республікою — в товариші Бела Куні всі бачили передового борця за проведення ленінської політики в міжнародному масштабі.

М. В. ТРОЯН, І. М. КУЛІНИЧ

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 235.

¹¹ «Боевое содружество трудящихся зарубежных стран с народами Советской России» (1917—1922)». М., 1957, стор. 266—267.

¹² ЦДАРА. ф. 101, оп. 1, од. зб. 14, арк. 16; А Кладт, В. Кондратьев. Братя по оружию, М., 1960, стор. 193.

В. П. СИДОРЕНКО. ШЛЯХОМ ВЕЛИКОГО ПОЧИНУ, вид-во «Наукова думка», К., 1965. 183 с.

Останніми роками досягнуті значні успіхи у вивченні історії робітничого класу Української РСР. Оpubліковано ряд монографій, присвячених висвітленню трудових подвигів робітничого класу республіки. Проте багато питань цієї актуальної теми залишається недостатньо розробленими. До них належить історія великого руху сучасності — соціалістичного змагання. Історії соціалістичного змагання на Україні присвячені сотні статей, брошур, дисертацій, проте вони висвітлюють лише окремі сторони цієї багатогранної теми у межах невеликого історичного періоду. Тимчасом, вже давно назріла необхідність створити узагальнюючу працю з історії соціалістичного змагання, в якій не тільки мають бути охоплені всі етапи розвитку цього руху, але й показано його значення для народного господарства, для піднесення політичної свідомості і збагачення духовного життя широких мас трудящих. Всі ці моменти визначають великий науковий, пізнавальний і практичний інтерес, який становить книга В. П. Сидоренко.

Позитивною рисою цієї праці є, насамперед, велика джерельна база. Автором докладно вивчені документальні фонди центральних і республіканських архівів, завдяки чому книга насичена свіжими, здебільшого новими прикладами, які свідчать про політичну і виробничу активність робітничого класу нашої країни.

Цінним є аналітичний підхід автора до висвітлюваних фактів і подій. В. П. Сидоренко не лише досліджує розвиток, масовий характер і неухильне піднесення соціалістичного змагання, але й розкриває закономірності виникнення та поширення його основних форм. У книзі показано чому саме в 1929 р., на початку першої п'ятирічки виникло й почало розвиватися соціалістичне змагання — найважливіша форма соціалістичної організації суспільної праці.

Добре показана в монографії роль партійних, профспілкових і комсомольських організацій у керівництві соціалістичним змаганням, у мобілізації робітничих мас на виконання відповідальних завдань, які стояли перед ними.

Автор змальовує постаті кращих представників робітничого класу республіки — передових робітників, зачинателів і передовиків соціалістичного змагання: ініціато-

ра руху майстрів нової техніки, донецького забійника М. Ізотова, його послідовників — шахтаря С. Свиридова, металурга М. Крєгова, зачинателя руху новаторів О. Стаханова та багатьох інших. В. П. Сидоренко знайомить читача з досвідом життєвим шляхом наших сучасників — героїв боротьби за відбудову і розвиток народного господарства у післявоєнні роки розповідаючи про працю та життя майстрів вугілля М. Мамаєва, О. Кольчика, чудових новаторів, винахідників і раціоналізаторів — одесита Г. Нежевенка, киянина В. Семинського та ін.

У книзі розповідається про патріотичне починання та трудові подвиги комсомольців, що як у довоєнні, так і в післявоєнні роки йшли в авангарді соціалістичного змагання. Автор аналізує досвід профспілок України в організації цього руху і керівництва ним. Висвітлюючи діяльність передових профспілкових організацій, автор, водночас, відзначає серйозні недоліки ще не зжиті в організаційно-масовій і політико-виховній роботі профспілок України.

Значну увагу приділено питанням виникнення та розвитку на Україні руху за комуністичну працю. Автор подає чітку періодизацію розвитку руху бригад і ударників комуністичної праці, на великому фактичному матеріалі показує значення і місце його в житті радянського суспільства. Цифри і факти розкривають роль цього руху в піднесенні культурно-технічного рівня робітничого класу, його духовному розвитку та зростанні.

У книзі відзначається, що поширення руху за комуністичну працю не відбувається легко і рівно, що в організації та керівництві цією справою є ще чимало помилок і недоробок. Досі ще не покінчено формалізмом і гонитвою за дутими цифрами при присвоєнні звання бригад і ударників комуністичної праці. Зустрічаються факти, коли колективи, яким формально присвоєно звання комуністичних, не справляються з плановими завданнями, допускають брак, порушення виробничої дисципліни.

Про все це пише В. П. Сидоренко, проте, на жаль, вона не подає в розгорнутій формі практичних пропозицій, спрямованих на усунення згаданих недоліків. Не вистовлює автор і свого ставлення до пропозицій виробити чітке положення про бригади та ударників комуністичної праці, яке визначило б коло їх обов'язків і завдань на виробництві та в побуті. Дослідження в цьому плані спрямали б під-

сенню практичної та пізнавальної цінності рецензованої праці.

Недоліком є певний схематизм при критичному огляді друкованих та архівних джерел у вступній частині. Книга виграла б, коли її хронологічні рамки довести до наших днів. Було б доцільно розширити розділи, присвячені показу соціалістичного змагання в період Великої Вітчизняної війни, а також у роки четвертої п'ятирічки.

УКРАИНСКАЯ ССР И ЗАРУБЕЖНЫЕ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИЕ СТРАНЫ. Редакційна колегія: Гуржій І. О., Євсєєв І. Ф., Калениченко П. М., Қлоков В. І., Мельникова І. М., Сохань П. С., вид-во «Наукова думка», К., 1965. 412 с.

Величезною рушійною силою сучасності, що справляє вирішальний вплив на хід історичного розвитку, є світова соціалістична система. Об'єднані спільними інтересами і метою, тісними узами братерської солідарності, народи соціалістичних країн з кожним роком досягають нових успіхів у розвитку економіки і культури, у зміцненні своїх міжнародних позицій.

У співробітництві Радянського Союзу з іншими соціалістичними державами важливе місце посідає Українська РСР. Дослідженню братерських зв'язків і співробітництва нашої республіки з країнами соціалістичної співдружності присвячена книга «Украинская ССР и зарубежные социалистические страны», підготовлена колективом науковців Інституту історії АН УРСР (автори — І. Ф. Євсєєв, М. Н. Іваніцький, П. М. Калениченко, І. М. Кулінич, І. М. Мельникова, С. М. Пархомчук, І. А. Петерс, П. С. Сохань.)

Використавши творчі класики марксизму-ленінізму, документи КПРС та братніх партій, численний архівний матеріал, документальні збірники, радянську і зарубіжну періодичну пресу та спеціальну літературу, авторський колектив створив цілісну картину співробітництва в галузі політичного життя, економіки і культури. Аналіз зв'язків України з зарубіжними країнами подано на широкому фоні всієї внутрішньої і зовнішньої політики Радянського Союзу.

На основі великого фактичного матеріалу автори докладно висвітлюють історію створення світової соціалістичної системи, показують основні принципи політичного співробітництва УРСР з іншими країнами табору соціалізму. Прикладом цього є справедливе розв'язання національного питання на основі договорів між СРСР і Чехословаччиною про возз'єднання Закарпаття з Україною та радянсько-польський договір про обмін ділянками державної території. Взаємні зв'язки здійснюються шляхом обміну делегаціями, висвітлення в пресі, по радіо і телебаченню життя братніх народів, проведення спільних мітингів і

Проте зазначені недоліки не зменшують серйозного наукового значення монографії В. П. Сидоренко. Це дослідження є цінним вкладом у розробку історії героїчного робітничого класу Радянської України, його самовідданої боротьби за перемогу соціалізму та комунізму в нашій країні.

В. Т. ЧУНТУЛОВ

зборів у прикордонних населених пунктах тощо.

Політичне співробітництво Радянської України з соціалістичними державами особливо відчутне в спільній боротьбі за мир і дружбу між народами. Рецензована праця детально висвітлює, як в ООН та її спеціалізованих органах СРСР, УРСР та інші соціалістичні країни виступають єдиним фронтом проти паліїв війни, ганебної системи колоніалізму, проти втручання імперіалістичних держав у внутрішні справи інших країн, за роззброєння, розв'язання усіх спірних питань мирним шляхом.

На конкретному матеріалі автори показують співробітництво братніх марксистсько-ленінських партій в боротьбі за соціалізм і комунізм, боротьбу комуністичних і робітничих партій за чистоту революційного вчення, проти ревізіонізму, догматизму і сектанства, розповідають про їх роботу по інтернаціональному вихованню трудящих.

Основна частина книги присвячена розвитку економічного співробітництва країн соціалістичної системи, дослідженню нових, соціалістичних за змістом форм і методів міждержавних економічних відносин.

Яскравим прикладом таких зв'язків є участь Української РСР в спорудженні нафтопроводу «Дружба», створенні єдиної енергосистеми країн-учасниць Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ) в будівництві газопроводу СРСР — Чехословаччина (стор. 162—163) та інших об'єктів. Все це, як правильно зазначається в книзі, відкриває нові перспективи дальшого розвитку народного господарства нашої республіки.

Однією з найважливіших форм економічного співробітництва є розвиток торгівлі. Значна частина монографії і присвячена участі Української РСР у зовнішньоторговельних відносинах Радянського Союзу з країнами світової соціалістичної системи. На основі цифр і фактів, автори роблять висновок, що зовнішньоторговельні зв'язки зміцнюють економіку нашої республіки і сприяють розвитку народного господарства всіх соціалістичних країн.

Автори докладно показують широке науково-технічне співробітництво і обмін передовим досвідом в усіх галузях виробництва. Численні сторінки книги містять багатющий фактичний матеріал про соціалістичне співробітництво країн соціалістичної системи.

лістичне змагання між промисловими підприємствами України та братніх країн, про дружні взаємини робітників нашої республіки з трудящими зарубіжної промисловості.

Такі ж інтенсивні зв'язки встановилися між працівниками сільського господарства наших країн. Автори зібрали великий матеріал, який показує, що творча співдружність трудівників села сприяє зростанню економіки всіх соціалістичних держав, піднесенню добробуту трудящих, зміцнює дружбу народів.

Рецензована книга знайомить читача з розвитком співробітництва в галузі науки, освіти, літератури й мистецтва. Автори розповідають про велику допомогу в підготовці кадрів, постійний обмін спеціалістами, досвідом навчання, літературою. Науковці збираються на міжнародні конференції й симпозиуми, де спільно обговорюють найактуальніші проблеми розвитку науки. Тісні зв'язки встановлено в галузі літератури і мистецтва. За останні двадцять років на Україні видано близько 500 назв книг, що належать перу письменників зарубіжних соціалістичних країн (стор. 318). Великою популярністю користуються у них твори українських письменників (стор. 313). Взаємозближенню культур сприяють зустрічі митців, проведення днів болгарської, румунської, польської, угорської та інших літератур, влаштування виставок і т. ін. Така співдружність є умовою успішного виховання високоосвічених і всебічно розвинутих будівників нового життя.

Таким чином, колектив Відділу історії зарубіжних соціалістичних країн Інституту історії АН УРСР створив цінну монографію, в якій вперше так широко показано співробітництво України з зарубіжними соціалістичними державами.

СОЦІАЛІСТИЧНА КУЛЬТУРА ЛЬВІВЩИНИ. ЗБІРНИК АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ І МАТЕРІАЛІВ (1939—1962),
вид.-во «Каменярь», Львів, 1964, 198 с.

Позитивним явищем у радянській історіографії є посилення останнім часом уваги науковців до дослідження проблеми культурної революції в СРСР. Про це свідчить поява монографічних праць, а також брошур і статей, присвячених історії культурного розвитку нашої країни в цілому і окремих національних республік за роки Радянської влади. На Україні також з'явився ряд праць, присвячених історії культурного будівництва в республіці. Зокрема великий інтерес у дослідників викликають питання, зв'язані з культурною революцією на території західноукраїнських областей. Трудящі цих областей завдяки постійній увазі партії й уряду, використанню багатого досвіду культурного будівництва в СРСР і в східних областях Радянської України та величезній допомо-

Позитивна оцінка книги аж ніяк не означає, що вона позбавлена недоліків. Оскільки праця носить монографічний характер, доцільно було б дати короткий історіографічний огляд літератури. Міжнародні успіхи України, її зв'язки з соціалістичними країнами, так широко висвітлені у книзі, завдали нищівного удару по ідеологах антикомунізму, які силкуються довести, що економіка і культура нашої республіки занепадають, що становище її є нібито залежним, колоніальним. Однак у книзі не викриваються ці підступні акції наших ворогів. Місцями переважає фактографічність без достатнього узагальнення, є застарілі дані й факти, окремі редакційні огріхи. Але головне не в цьому.

Вихід рецензованої монографії має велике наукове, політичне і виховне значення. Всім своїм змістом вона підтверджує те, що тісна співпраця між соціалістичними країнами, взаємна інтернаціональна допомога, правильне застосування загальних закономірностей будівництва нового життя з урахуванням історичних особливостей кожної країни сприяють розвитку їх економіки і культури, зміцненню могутності всієї світової системи соціалізму. Соціально-економічна і політична спільність створює об'єктивну основу для міцних і дружніх міжнародних зв'язків, основаних на взаємній вигоді і братерській взаємодопомозі.

Рецензована книга стане у пригоді науковцям, пропагандистам, лекторам, студентам, широким колам читачів, сприятиме вихованню трудящих в дусі соціалістичного інтернаціоналізму і дружби народів.

К. И. ЯМПОЛЬСЬКИЙ

зі всього радянського народу за короткий час ліквідували культурну відсталість і нині разом з усіма трудівниками нашої країни борються за побудову комунізму.

Більшість досліджень, присвячених вищевказаній темі, написані на основі вивчення і аналізу великої кількості різноманітних за своїм характером архівних джерел. Але доступ до них науковцям, які вивчають зокрема питання завершального етапу культурної революції, утруднено. В зв'язку з таким становищем особливо важливого значення набуває публікація збірників документів і матеріалів, вихід у світ яких є важливою подією в історичній науці.

В останні роки з'явився ряд публікацій документів про культурну революцію в УРСР. У 1961 р. зокрема було завершено видання 2-томного документального збірника «Культурне будівництво в Українській РСР. 1917—1960 рр.». У ньому вміщено важливі документи, що висвітлюють плідотворну діяльність Комуністичної партії України та уряду УРСР, спрямовану на

розвиток культури в республіці. Деякі, в більшості своїй випадкові матеріали з питань культурного будівництва опубліковано в таких археографічних виданнях, як «Радянська Ровенщина. 1939—1959. Документи і матеріали» (Львів, 1962), «Радянське Прикарпаття. 1939—1959. Документи й матеріали» (Ужгород, 1964). Цінні матеріали по цій темі вміщені також у статистичному збірнику «Народне господарство Закарпатської області» (Ужгород, 1957).

Першою публікацією, присвяченою виключно питанням здійснення культурної революції в західних областях України, є збірник документів і матеріалів «Соціалістична культура Львівщини». За обсягом він невеликий. У ньому вміщено 125 документів, взятих з партархіву Львівської області і Львівського обласного державного архіву, а також з газет.

Перший розділ збірника охоплює період 1939—1945 рр., другий — 1945—1953 рр. і третій — 1953—1962 рр. Така періодизація не є науковою. Вона не повністю відповідає етапам соціально-економічного і культурного розвитку країни і зокрема областей, які возз'єдналися з Радянською Україною в 1939 р.

Загалом документи збірника розкривають багатогранну, різноманітну за своїми формами і змістом діяльність Львівської партійної організації, спрямовану на розвиток соціалістичної культури в області, на використання тих величезних можливостей, які створює радянський лад для піднесення культурного рівня широких народних мас. Документи збірника характеризують певною мірою розвиток різних галузей культури на Львівщині — народної освіти, культурно-освітньої роботи, науки, літератури і мистецтва. Багато матеріалів читаються з великим інтересом. Так, наприклад, з тексту документа № 8 — «З повідомлення газети «Комуніст» про перше засідання бюро Львівського обкому КП(б)У» видно, що вже на своєму першому засіданні керівний орган комуністів області поряд із заходами по забезпеченню трудящих Львова продовольством розглянув також питання про організацію в місті театру опери та балету, українського драматичного театру і т. п. Треба відзначити, що в збірнику вміщено ряд дуже важливих матеріалів (док. №№ 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 17, 24 та ін.), які характеризують заходи Радянської влади, спрямовані на розвиток культури в Львівській області.

Хоч упорядники збірника і роблять застереження, що документи охоплюють період 1939—1962 рр. за винятком трьох років тимчасової окупації Львівщини німецько-фашистськими загарбниками, але цей виняток зовсім невиправданий. Щоб показати в цілому процес розвитку соціалістичної культури в області, не слід обминати і 1941—1943 рр. Це був період, коли трудящі Львівщини, як і інших окупованих областей Радянського Союзу, під керівни-

цтвом підпільних партійних організацій боролися за збереження культурних цінностей в умовах німецько-фашистського окупаційного режиму. Безумовно, в львівських державному і партійному архівах, у пресі є яскраві, переконливі документи і матеріали, що показують, як німецько-фашистські загарбники знищували пам'ятки культури, переслідували і закатували багатьох представників інтелігенції Львова, яку величезну шкоду при найактивнішій допомозі українських буржуазних націоналістів завдали окупанти установам народної освіти, культурно-освітнім та мистецьким закладам Львівщини (наприклад, пограбування відомої львівської бібліотеки «Оссолінеум»). Включення цих документів у рецензований збірник значно б збагатило його.

На жаль, у збірнику недостатньо висвітлені процеси, що відбуваються у культурному житті області в сучасний період.

Для всебічного і повного показу культурного будівництва на Львівщині в останні роки, коли радянський народ під керівництвом Комуністичної партії приступив до практичного втілення в життя Програми побудови комунізму в СРСР, упорядникам необхідно було включити в збірник документи, взяті з обласних відділів народної освіти та культури, обласного будинку народної творчості, відомчих архівів таких установ, як Львівське відділення Спілки письменників України, Львівський державний університет ім. І. Франка та ін.

Недоліком рецензованого збірника є також те, що в ньому недостатньо вміщено матеріалів, які показують велику всебічну допомогу, що її подавали трудящі всієї країни західним областям під час соціалістичної перебудови їх економіки і культури зразу ж після возз'єднання з УРСР і в післявоєнний період. Поповнити збірник такими документами можна було б за рахунок вилучення тих, які не мають наукової цінності (док. №№ 21, 27, 50, 96 та ін.).

Можна висловити деякі побажання упорядникам збірника щодо поліпшення археографічної обробки документів. Тексти їх потребують у ряді випадків відповідних пояснень, коментарів. Наприклад, док. № 5 починається з того, що «державне педагогічне видавництво у Львові приступило до видання підручників...» (мова йде про 1939 р.). Читачам не ясно, чим займалося до 1939 р. це видавництво, коли воно було організоване. В заголовку і тексті док. № 7 згадується про «Тимчасове управління Львівської області». Необхідно було в текстологічних коментарях дати відповідні пояснення. Це стосується і ряду інших документів. Тексти деяких з них потребують певної археографічної обробки (док. № 6 — стор. 14, док. № 2 — 1 абз. та ін.).

Незважаючи на вказані недоліки, збірник має значну наукову цінність. Взагалі тематичні збірки документів, які відображають сучасний період у соціально-економічному і культурному розвитку кра-

їни, становитимуть інтерес для дослідників тільки тоді, коли в них включатимуться документи різних партійних, державних і відомчих архівів, поточних архівів установ, організацій, підприємств, будов, колгоспів і радгоспів. Підготовка цих збірок, безумовно, дуже складна і копітка

справа. Але публікація таких документів повинна займати важливе місце в планах роботи Інституту історії, кафедр історії СРСР і УРСР вузів та архівних установ республіки.

Г. М. ШЕВЧУК, Л. А. ШЕВЧЕНКО

И. А. ПЕТЕРС. ЧЕХОСЛОВАЦКО-СОВЕТСКИЕ ОТНОШЕНИЯ (1918—1934), изд-во «Наукова думка», К., 1965, 346 с.

Нещодавно, під час щорічного традиційного місячника чехословацько-радянської дружби, на полицях книжкових магазинів з'явилася нова книга — монографія І. А. Петерса про чехословацько-радянські відносини в 1918—1934 рр.

Автор обрав для дослідження надзвичайно складний період в історії відносин між Чехословаччиною і Радянським Союзом — від утворення буржуазної Чехословацької республіки і до того часу, коли вона змушена була юридично визнати СРСР і встановити з ним дипломатичні відносини. Складність цього періоду обумовлена рядом причин. Протягом 16 років, про які йде мова в книзі, політичні і економічні зв'язки між двома країнами всіляко обмежувалися чехословацькою буржуазією, яка з неприхованою ворожістю ставилася до СРСР і навіть після визнання Радянського Союзу рядом капіталістичних держав у 1924 р. продовжувала ще протягом десяти років зводити питання про нормалізацію відносин з ним.

І все ж чехословацько-радянські відносини існували і у вузькому і в широкому їх розумінні. Буржуазна Чехословаччина не могла повністю ігнорувати СРСР, не зважати на його зростаючий з року в рік міжнародний авторитет і змушена була час від часу робити певні кроки до зближення з Радянським Союзом. Між обома країнами розвивалися економічні зв'язки, в яких були заінтересовані ділові кола Чехословаччини.

І. А. Петерс докладно аналізує зовнішньополітичний курс правлячих кіл буржуазної Чехословацької республіки щодо СРСР з усіма властивими йому суперечностями і хитаннями, з його постійною орієнтацією на західні держави і насамперед на Францію. «Правляча чехословацька буржуазія, — пише автор, — протягом 1918—1934 рр. міняла свою тактику щодо Радянської держави, але антирадянський характер її зовнішньої політики залишався незмінним» (стор. 340).

Не обмежуючись хронологією подій з історії політичних і економічних відносин між двома країнами, автор пояснює їх причини, оцінює їх з позицій класових інтересів трудящих і національних інтересів чеського і словацького народів, викриває буржуазне тлумачення зовнішньополітичних актів чехословацького уряду.

Чимало місця в книзі відведено висвітленню лєнінських принципів зовнішньої політики Радянської держави і практичного втілення їх в життя. Наведені в дослідженні факти переконливо свідчать, що Країна Рад, незважаючи на ворожість чехословацької буржуазії, завжди з повагою ставилася до Чехословаччини, прагнула встановити з нею дружні відносини і виявляла готовність рішуче стати на захист її незалежності і суверенітету.

Поняття «міжнародні відносини» включає в себе і ставлення одного народу до іншого. В цьому розумінні чехословацько-радянські відносини і в період 1918—1934 рр. були сповнені глибокого змісту. Вони характеризувалися взаємними симпатіями і братерською дружбою, почуттям пролетарської солідарності трудящих обох країн.

Нині, коли народи Радянського Союзу і ЧССР навічно об'єдналися у соціалістичний співдружжості, коли дружба і співробітництво між ними стали найхарактернішою рисою їх взаємовідносин, висвітлення історії цієї дружби є дуже актуальним і важливим завданням радянських дослідників.

У книзі І. А. Петерса боротьба народів Чехословаччини за дружбу з Радянським Союзом згадується не лише як фактор впливу на зовнішньополітичний курс правлячих кіл країни. Автор докладно аналізує цю боротьбу в усіх її проявах і формах. Читач має змогу познайомитися з безліччю фактів пролетарської солідарності трудящих Чехословаччини з народами Радянської держави. Спільна боротьба кращих синів чеського і словацького народів з робітниками і селянами Росії за перемогу Жовтневої революції, рух на захист молодого Країни Рад від зазіхань міжнародного імперіалізму, організація допомоги народам Радянської Росії у тяжкі роки розрухи і голоду після громадянської війни, подання виробничої допомоги, поїздки робітничих делегацій до СРСР, могутні демонстрації і багатотисячні збори чехословацьких трудящих на підтримку дружби і нормалізації відносин з Радянським Союзом — такий далеко не повний перелік питань, широко висвітлених автором у роботі. Чимало сторінок її присвячено діяльності «Товариства культурного і економічного зближення з новою Росією» та масової пролетарської організації «Союзу друзів СРСР».

Організатором активної боротьби чехословацького народу за дружбу з народами

ми СРСР була Комуністична партія Чехословаччини. Спираючись на численні документи, автор показує, як КПЧ керувала цією боротьбою, поширювала правду про Радянський Союз, викривала антинаціональну політику чехословацької буржуазії. Висвітлюються в книзі і питання про зв'язки між КПЧ і КПРС, які цілком правомірно включені до проблеми чехословацько-радянських відносин. Особлива увага звертається на ту практичну і конкретну допомогу, яку одержувала КПЧ від Комуністичного Інтернаціоналу.

Цілком вірно робить автор, звертаючись для кращого пояснення зовнішньої політики ЧСР до внутрішнього економічного і політичного становища в країні. Правильним є і висвітлення найважливіших міжнародних подій, позицій окремих держав у тих чи інших міжнародних питаннях. Все це допомагає глибше зрозуміти ті внутрішні і зовнішні фактори, від яких залежали коливання в політиці чехословацького уряду щодо Радянської держави.

Значну увагу автор приділив відносинам між буржуазною Чехословаччиною і Україною. Буржуазна Чехословацька республіка подавала різноманітну допомогу українським буржуазним націоналістам. Після закінчення громадянської війни в СРСР вона взяла буржуазно-націоналістичних емігрантів на своє утримання. Лише в 1922—1931 рр. чехословацький уряд виділив для контрреволюційної, в тому числі і української націоналістичної еміграції понад 427 млн. крон (стор. 140). Використовуючи свою близькість з правлячими колами країни, контрреволюційна еміграція намагалася зірвати врегулювання відносин між Чехословаччиною і Радянським Союзом, систематично організовувала шалені антирадянські кампанії. І. А. Петерс на численних фактах викриває ганебну роль цієї позбавленої батьківщини і будь-яких принципів купки зрадників і відщепенців. Контрреволюційну еміграцію, її продажність і здатність йти на будь-які злочини широко використовували як недруги Радянського Союзу, так і вороги чеського і словацького народів.

У книзі наведені цікаві матеріали про економічні зв'язки Чехословаччини з Радянською Україною, про діяльність торгової місії УРСР у Чехословацькій республіці в 1921—1922 рр., про історію підписання торгового договору між обома республіками від 6 червня 1922 р.

Особливу увагу привертають сторінки книги, де мова йде про солідарність і дружбу українських трудящих з трудящими чехами та словаками. Автор знайомить читача з діяльністю Чехословацької соціал-демократичної робітничої партії на Україні (стор. 70—71), з цікавими і мало відомими фактами про участь чехословацьких інтернаціоналістів у героїчному повстанні арсенальців у Києві в січні 1918 р. (стор. 72), про спільні з радянськими військами бої чехословацьких чер-

воноармійських загонів проти кайзерівських і українських буржуазно-націоналістичних військ під Києвом, Ніжином, Коштопом, Ромоданом, Полтавою, Харковом та в інших місцях (стор. 73—74, 78—79).

Дослідження І. А. Петерса базується на ґрунтовній джерельній базі — документах з радянських і чехословацьких архівів, численних збірниках документів, періодичній пресі, вітчизняній і зарубіжній літературі. Позитивною є наявність на початку роботи досить широкого історіографічного огляду.

Правда, не всі розділи книги написані з однаковою повнотою. Деяко збіднені вийшов останній розділ, присвячений встановленню дипломатичних відносин між Чехословаччиною і СРСР. Звичайно, попередній матеріал підводить читача до цієї події, але все ж ми дізнаємося про нормалізацію відносин між обома державами до деякої міри несподівано (див. стор. 335). Не завадило б, на наш погляд, перед висвітленням питання про обмін листами між Е. Бенешем і М. М. Литвіновим 9 червня 1934 р. дати коротенький підсумок причин, що примусили чехословацький уряд йти на цей акт. Слід було б також зробити наголос на тому, що і напередодні юридичного визнання СРСР правлячі кола Чехословаччини все ще намагалися добитися особливо сприятливих для себе умов торгового договору з Радянським Союзом в обмін на визнання його. З поля зору автора чомусь випав такий немаловажний факт, як вручення Бенешем радянському представнику в Чехословаччині 15 березня 1934 р. проекту торгового договору, розробленого чехословацьким урядом (див. газ. «Правда», 17 березня 1934 р.).

Останній розділ роботи закінчується словами про те, що проти співробітництва Чехословаччини з Радянським Союзом, як і раніше, «виступали сили внутрішньої реакції, які віддавали перевагу іншому шляху» (стор. 338). Якому саме шляху — автор не пояснює. Не зовсім вірним є і те, що проти співробітництва з СРСР виступали лише сили внутрішньої реакції, оскільки й сам чехословацький уряд продовжував на ділі всіляко гальмувати процес зближення з Радянським Союзом.

У зв'язку з тим, що рамки дослідження охоплюють і 1934 р., було б доцільно згадати події, що мали місце відразу ж після визнання СРСР Чехословаччиною і добре характеризують справжню позицію певних груп чехословацької буржуазії, які вже в той час загравали з Гітлером. Відомо, що в червні 1934 р. в Німеччину виїжджала делегація членів аграрної партії на чолі з А. Грубим, яка вела переговори на політичні теми з представниками Гітлера. В наступному місяці у шеститижневий поїздку до Німеччини відправився директор Живнотенського банку, один з близьких друзів Масарика — Прейс. Продовжували свою підступну діяльність і контрреволюційні емігрантські організації, як і раніше, вла-

сті переслідували чехословацьких громадян за прояви симпатій до Радянського Союзу. Все це зайвий раз підкреслює непослідовність політики буржуазного чехословацького уряду щодо СРСР та його небажання виконувати на практиці зобов'язання, прийняті ним у зв'язку з дипломатичним визнанням Радянського Союзу.

Не зовсім повною є і оцінка значення нормалізації чехословацько-радянських відносин. Вона не тільки зміцнювала зовнішньополітичні позиції Чехословаччини і відкривала шляхи до розвитку співробітництва її з СРСР, але і служила серйозною перешкодою для фашистських агресорів, які намагалися не допустити зближення миролюбних держав і плекали надію розправитися окремо з кожною з них.

Хоч автор у вступі до книги і зазначає, що він не торкався спеціально питань культурних зв'язків між Чехословаччиною

і СРСР, проте ці питання все ж треба було включити до роботи, яка від цього стала б ще більш змістовною.

У посиланні 209-му на стор. 176 говориться, що уряд Польщі носився з ідеєю анексії України і створення маріонеткової польської (?) держави як буфера проти Радянського Союзу. Очевидно, мова йде про маріонеткову українську, а не польську державу.

В цілому автор написав оригінальну, цікаву і корисну книгу. Появу такого фундаментального дослідження з історії чехословацько-радянських відносин, яким є робота І. А. Петерса, можна по праву оцінити як гідний вклад у справу дальшого розвитку братерської дружби між народами Радянського Союзу і Чехословацької Соціалістичної Республіки.

А. Ф. КІЗЧЕНКО

З ДОСВІДУ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНОГО КОНТРОЛЮ УКРАЇНИ ПО ЗАЛУЧЕННЮ МАС ДО УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВОЮ (1923—1934 рр.)

Збірник документів і матеріалів

Упорядники: *І. І. Гончарук, С. К. Кук-реш, О. І. Матушкін, Г. Ф. Мишак, Л. П. Нагорна* (керівник), *А. Б. Фельзер, А. Д. Ярошенко*

Редакційна колегія: *Л. В. Гусєва, Г. М. Мултих, Л. П. Нагорна, І. Д. Назаренко, П. І. Павлюк*.

Політвидав України, Київ, 1965, 406 с.

Всебічний розвиток й удосконалення соціалістичної демократії, досягнення активної участі всіх громадян в управлінні справами суспільства — головний напрямок у розвитку соціалістичної держави в період будівництва комунізму.

Глибоке вивчення і творче засвоєння історичного досвіду Комуністичної партії по керівництву масами, зокрема досвіду ленінської ЦКК—РСІ в 1923—1934 рр. по залученню мас до державного управління, є актуальним завданням науковців.

Цінність рецензованого збірника, передусім, і полягає в тому, що це перше солідне видання документів і матеріалів про послідовну й багатогранну роботу об'єднаних органів ЦКК—НК РСІ на Україні по залученню трудящих до управління державою. Колективи наукових працівників Інституту історії партії ЦК КП України та Архівного управління при Раді Міністрів Української РСР провели велику роботу по виявленню, відбору й систематизації матеріалів, особливо архівних, абсолютно більшість яких друкується вперше.

Книга відкривається статтями В. І. Леніна — «Як нам реорганізувати Робсельінспекцію» та «Краще менше, та краще», що дають теоретичне й політичне обґрунтуван-

ня необхідності створення в країні єдиного і всеохоплюючого народного контролю, глибоко і повно розробляють основні принципи організації й діяльності органів контролю та їх головні завдання.

Перший документ збірника — резолюція VII Всеукраїнської конференції КП(б)У (квітень 1923 р.), де повноважні представники партійних організацій України повністю схвалили пропозицію В. І. Леніна про реорганізацію ЦКК і Робсельінспекції. Всі наступні публікації першого розділу розкривають процес практичного здійснення на Україні ленінського плану організації всенародного контролю як могутнього знаряддя удосконалення державного апарату, як школи навчання трудящих мистецтву державного управління. Документи послідовно відображають конкретну роботу ЦКК КП(б)У—НК РСІ УРСР під керівництвом ЦКК ВКП(б)—НК РСІ СРСР по перебудові контролю на основі рішень XII з'їзду партії, показують виникнення й перші кроки практичної діяльності партійно-державних контрольних органів, творчі пошуки, випробування й утвердження раціональніших форм їх організації. Вони дають також визначення функцій, прав та обов'язків партійних і державних органів у єдиній системі контролю й порядку взаємовідносин РСІ з іншими державними установами (документи №№ 3, 8, 11—17, 22, 23, 34, 35, 38).

Наступна велика група документів (№№ 5, 18, 21, 25, 36, 37, 39, 40, 42, 44) незаперечно доводить, що в основу практичної діяльності органів ЦКК—РСІ був покладений принцип нерозривного зв'язку з громадськими організаціями трудящих, опори на широкі маси робітників і селян, принцип, якого вони незмінно дотримувалися протягом усього періоду свого існування. Серед названих документів — перше рішення колегії НК РСІ УРСР від 20 лютого 1924 р. (документ № 18) про

залучення робітників з виробництва до роботи Робсельінспекції, спільні з профспілковими органами та безпосередні звернення Наркомату, губернських, а згодом окружних РСІ до трудящих із закликом допомагати контрольным органам.

Характерно, що свою велику діяльність ЦКК—РСІ УРСР та її місцеві органи почали з того, що широко й ґрунтовно перевірили, наскільки правильно проводять політику партії і держави низові органи влади, наскільки повно й оперативно задовольняють вони запити й потреби трудящих (документи №№ 6, 10, 12). Така подвійна вимога викликала необхідність визначити найбільш раціональну побудову низового апарату відповідно до покладеного на нього обов'язку — спрямовувати зусилля мас на здійснення соціалістичних перетворень, розвиваючи водночас їх політичну активність, залучаючи до діяльної участі в удосконаленні самого апарату.

Період 1926—1929 рр. в історії органів партійно-державного контролю відзначається розмахом масової роботи. Документи другого розділу збірника саме й відображають роботу ЦКК—НК РСІ й окружних КК—РСІ серед усіх верств населення по залученню трудящих до перевірок і обстежень радянського апарату з метою його удосконалення, скорочення зайвих ланок і надмірностей у витраті коштів на адміністративно-господарські цілі. Матеріали ІІ і ІІІ Пленумів ЦКК КІІ(б)У (березень і жовтень 1928 р.) та постанови Президії ЦКК КІІ(б)У від 4 березня 1929 р. (документи № 64, 65, 81, 87) підсумовують масову роботу за відповідні проміжки часу, глибоко аналізують позитивні й негативні моменти на цій важливій ділянці, формулюють конкретні завдання всіх ланок і осередків контролю.

Про роль преси та її завдання в системі масової роботи партійно-державних контрольних органів, про необхідність і шляхи посилення зв'язків з робітничим рухом йдеться в документах №№ 53, 71.

У третьому, заключному періоді (1929—1934 рр.) органи ЦКК—РСІ, спираючись на досягнуті успіхи, ще ближче підходять до мас, створюють групи сприяння на кожному підприємстві і в установі, в колгоспах і радгоспах, приділяють велику увагу організації та налагодженню роботи секцій РСІ при міських і сільських радах. Ця напружена й складна за обсягом і характером діяльність знайшла відображення в багатьох змістовних документах третього розділу збірника (документи №№ 94, 112, 114, 119, 124, 132). Тут подаються також основні документи й відомості про виникнення й розвиток на Україні шефства робітників над державним апаратом, про безпосередню участь громадських робітни-

чих виконавців у діяльності державних установ (документи №№ 109, 110, 113, 120).

У звітній доповіді ЦКК КІІ(б)У—НК РСІ УРСР ХІІ з'їзду КІІ(б)У (документ № 140) яскраво показано, яких серйозних успіхів досягли партійно-державні контрольні органи у виконанні директив партії і уряду на різних ділянках соціалістичного будівництва, зокрема в удосконаленні державного і господарського апарату.

Відзначаючи актуальність збірника та його важливе значення, слід вказати і на його недоліки.

У другому періоді (1926—1929 рр.) ЦКК—НК РСІ провела ряд важливих заходів по удосконаленню державного апарату: перевірила використання місцевими органами влади і управління наданих їм прав, обстежила здійснення принципів радянської демократії, реорганізувала систему радянського управління у Вінницькому і Єлисаветградському округах, вжила заходів, метою яких було створення трудящим найсприятливіших умов для участі в державному управлінні. Вся ця робота, що проводилася з активною допомогою трудящих, не знайшла відображення в збірнику.

Значне місце в діяльності органів ЦКК—НК РСІ посідали чистка державного апарату і залучення робітників та селян до постійної роботи в ньому. Йшлося про реалізацію ленінської ідеї насичення радянського апарату найбільш підготовленими і політично зрілими робітниками. На базі саме цих форм масового контролю виникли і розвинулися шефство робітників над державним апаратом й інститут громадських робітничих виконавців. З історичної і пізнавальної точки зору названа діяльність заслуговує на більшу увагу. Тому тільки одного документа (№ 74) для її ілюстрації недостатньо.

У збірнику фактично немає передмови, яка б орієнтувала читача в багатому і різноманітному матеріалі, чітко визначала, які ж головні проблеми розв'язували органи ЦКК—НК РСІ в кожному історичному періоді, які форми залучення мас тільки народжувалися, а які використовувалися на повну силу і чому саме. Відсутність алфавітного покажчика також є прикрою недоробкою.

Вказані недоліки не зменшують цінності збірника. Для науковців, які мають ще немало зробити для вивчення історії ленінської ЦКК—РСІ, він стане добрим порадиником у виборі тем для дослідження та своєрідним покажчиком наявних в архівах матеріалів. Працівники й активісти народного контролю матимуть можливість використовувати у своїй роботі цінний досвід органів ЦКК—РСІ по залученню мас до управління державою.

В. С. ТРИЩЕНКО

*В. РАМАНОУСКІ. САУДЗЕЛЬНІКІ
У ЗЛАЧЫНСТВАХ,*

вид-во «Беларусь», Мінск, 1961, 287 с.

*В. РОМАНОВСЬКІЙ. СПІВУЧАСНИКИ
У ЗЛОЧИНАХ, вид-во «Беларусь», Мінск,
1964, 287 с.*

У 1965 р. волелюбні народи світу відзначали 20-річчя перемоги антигітлерівської коаліції над фашистською Німеччиною та її союзниками. Відзначення цієї річниці ще раз свідчило, що драматичні події другої світової війни не забуті народами. В пам'яті сучасних поколінь ще живі картини кривавих битв, назавжди збереглися образи рідних і друзів, що загинули в боротьбі, мільйонів закатованих фашистськими загарбниками та їх поплічниками.

Ціною великих втрат німецько-фашистським загарбникам та їх сателітам вдалося тимчасово окупувати ряд областей Радянського Союзу. Гітлерівці поставили собі за мету розчленувати нашу територію, ліквідувати соціалістичний лад. Вони планували винищити мільйони радянських людей, а решту перетворити у своїх рабів, приречених на вимирання. До виконання своїх злочинних планів фашистські загарбники приступили з перших днів окупації радянської території. Фашисти встановили на нашій землі режим кривавого терору і необмеженого свавілля щодо мирного населення. Був створений величезний апарат насильства та грабежу: гестапо, жандармерія, поліція, різні спеціальні групи і команди, які спиралися на регулярні військові частини. Всі вони користувалися необмеженою владою над життям радянських людей.

Війна розкрила неперевершеної краси душу радянської людини з її непохитною вірою в силу Радянського ладу, в дружбу народів, з безмежною любов'ю до своєї Вітчизни, справжньою гуманністю, гострим і діяльним розумом. Але серед десятків мільйонів чесних радянських людей, що не схилили голову перед окупантами, а піднялися на героїчну боротьбу з ними, на захист своєї Батьківщини, знайшлися нечисленні відщепенці — класові вороги, різні пройдисвіти, кримінальні злочинці, які у лютій ненависті до Радянської влади стали заподадливими співучасниками нечуваних злодіянь фашистів на нашій землі. Ці зрадники, що зв'язали свою долю з окупантами, нарівні з ними заслужили ненависті і презирства всього радянського народу.

Про злочинні дії фашистського охвістя на території Білорусії розповідається у книзі історика В. П. Романовського «Співучасники у злочинах». Запеклі вороги білоруського народу — націоналісти завжди відігравали реакційну роль. У дореволюційний час вони обстоювали інтереси панівних класів, допомагали їм експлуатувати трудящих Білорусії, виправдуючи національне гноблення і водночас сіючи розбрат між білоруським, російським, україн-

ським та іншими народами. Білоруські націоналісти з люттю зустріли Велику Жовтневу соціалістичну революцію. Не маючи соціальної бази серед білоруського народу, вони завжди орієнтувались на іноземні капіталістичні держави.

Вигнані народом після громадянської війни за межі Радянської країни, білоруські буржуазні націоналісти, ці прислужники міжнародних реакційних імперіалістичних кід, досвідчені провокатори та шпигуни, ще задовго до другої світової війни стали найманцями німецького фашизму. Їхні верховоди Р. Островський А. Шкуцько, В. Годлевський та інші створили за вказівкою гестапо в 1939 р. шпигунську антирадянську організацію «Білоруське представництво». Розповіддю про ці зрадницькі дії націоналістів напередодні нападу гітлерівської Німеччини на СРСР розпочинається книга В. П. Романовського. Її найцінніша риса — глибока документальність і переконливість. Автор широко використав оригінальні архівні матеріали в тому числі документи різних окупаційних та буржуазно-націоналістичних органів, фотокопії таємних фашистських та націоналістичних документів, а також зроблені окупантами та їх пособниками фотографії, які свідчать про заподіяні ними злочини.

Фашистські загарбники покладали великі надії на різних зрадників і не помилилися у своїх розрахунках. Автор розкриває перед читачем манівці, якими йшли зрадники, таврує їх крикливу демагогію і політичне ошукування, показує на конкретних фактах жахливі діяння. Згряя білоруських націоналістів заподадливо виконувала завдання фашистських розвідувальних і карних органів, місцевих та польових комендатур. З цих зрадників та різних інших відщепенців гітлерівці комплектували місцеві органи влади, створювали загони поліції і т. ін. Тисячі радянських людей були розстріляні за списками, представленими фашистам бургомістром Мінська Івановським та його заступником Демидецьким-Демидовичем, вітебським бургомістром Радзьком, барановичським — Соболевським та іншими поплічниками окупантів. Тільки в листопаді 1941 р. у Борисівському районі понад вісім тисяч радянських громадян було знищено фашистами при прямому пособництві бургомистра Станкевича, який з цього приводу влаштував для катів банкет. Фашистські наймити під загрозю смертної кари примушували радянських людей працювати на окупантів. Вони не тільки реєстрували населення, складали списки, а й разом з гітлерівцями силоміць гнали білоруську молодь на каторжні роботи в Німеччину.

У книзі В. Романовського розповідається про те, як фашистські загарбники та їх співучасники у злочинах створили ряд профашистських організацій та установ, очолені націоналістами, кандидатури яких підбирало гестапо. Своєю вірністю фашистам відзначались так звані «Білоруська

народна самопомога», очолена лютим ворогом трудящих Білорусії І. Єрмаченком; скомплектована катом білоруського народу Кубе «Білоруська рада довір'я», яка мала на меті створити видимість участі «народних представників» у фашистських органах; фіктивний «уряд» — «Білоруська центральна рада» на чолі з Р. Островським. Окупанти та їх поплічники намагалися створити також антирадянську націоналістичну молодіжну організацію — так звану «Спілку білоруської молоді». Співробітництво з фашистами розглядалось у цих організаціях як найвищий обов'язок їх членів.

Зрадники з допомогою окупаційних властей формували фашистсько-націоналістичні збройні частини, призначені для боротьби проти партизанів та мирного населення. Для цього проводилась примусова мобілізація білоруської молоді. Тих, що відмовлялися від служби окупантам, знищували. В книзі «Співучасники у злочинах» наведено багато фактів, що свідчать про нелюдські катування, які чинили фашистські наймити над десятками тисяч людей. Так, одне з націоналістичних формувань — 13-й батальйон СД, що охороняв концтабори, знищив лише в Колдичевському таборі смерті понад 22 тис. радянських громадян. Автор книги наводить важливі дані про те, як націоналістичні проводирі, працюючи в контакт з відомими есесівськими бандитами Скорцени, Дірлевангером та іншими, займалися підготовкою шпигунсько-диверсійних груп для засилання їх у тил радянських військ. З метою розгортання бандитських дій на території Білорусії та України в тилу наступаючої Радянської Армії білоруські націоналісти Островський, Радзько та інші уклали спеціальну угоду з українськими націоналістичними ватажками Бандерою та Боровцем.

Буржуазні націоналісти виступили як вірні прислужники гітлерівців і в ідеологічній обробці білоруського населення. З пропагандистською метою вони вдавались до різних фальсифікацій в галузі історії, літературознавства, мовознавства, мистецтвознавства.

Трирічна фашистська окупація з її режимом кривавих звірств і грабежів принесла білоруському народові нечуване лихо. Гітлерівці при активній участі запроданців знищили 2 млн. 220 тис. чоловік мирного населення та військовополонених, 378 тис. вивезли на фашистську каторгу. Було зруйновано і спалено 209 міст і районних центрів, 10 тис. промислових підприємств; загальні матеріальні збитки Білорусії становили 75 млрд. крб. Велику відповідальність за ці злочини несуть і білоруські буржуазні націоналісти.

Заслугою В. П. Романовського є те, що він не тільки зміг розгорнути широку картину жадливих злодіянь фашистських окупантів та їх спільників, а й показав всенародний рух Опору — героїчну боротьбу радянських патріотів у ворожому тилу, їх

беззавітну любов до рідної Радянської влади і Комуністичної партії, ненависть до ворогів. Як вказує автор книги, на окупованій території Білорусії діяло 1 108 партизанських загонів, які налічували 370 тис. чоловік. У містах та інших населених пунктах проти загарбників боролось понад 70 тис. підпільників. У рядах народних месників, у партизанських краях та зонах налічувалось 88,84% населення Білорусії. За три роки війни партизани Білорусії вбили і поранили близько 500 тис. фашистів та їхніх посіпак, пустили під укіс 11 128 ешелонів ворога, розгромили 948 військових штабів, знищили 305 літаків, 438 гармат, 939 воєнних складів тощо.

У книзі йдеться про використання імперіалістами США антирадянських емігрантських організацій як випробуваних наклепників в антикомуністичній пропаганді. Нині, коли під чорним прапором імперіалістичної реакції об'єдналися усі вороги миру і соціального прогресу, починаючи від «шалених», недобитих гітлерівських генералів — завзятих мілітаристів і реваншистів, і кінчаючи різним емігрантським набродом, викинутим у свій час народами країн соціалістичної системи, праця В. П. Романовського має велике політичне й наукове значення.

Тема, порушена в книзі «Співучасники у злочинах», є особливо близькою українському читачеві. Адже той самий ганебний шлях, що його обрали білоруські націоналісти, був пройдений і українськими буржуазно-націоналістичними зрадниками — запеклими ворогами Радянської України. Разом з німецько-фашистськими окупантами вони шматували і нівечили українську землю та мордували народ, що її населяє. Але на відміну від білоруських колабораціоністів, що рекламували своє співробітництво з окупантами, українські націоналісти своє ганебне прислужництво перед фашистами намагались замаскувати демагогічними гаслами боротьби за «самостійну соборну Україну». Проте українські трудящі, керовані Комуністичною партією, швидко розпізнавши цих запеклих ворогів народу, знищували націоналістичних холуїв поряд з їх фашистськими хазяями. Зазнавши повного краху в своїх спробах за допомогою фашистської армії поневолити український народ, націоналістичні недобитки, як і їх білоруські колеги по розбою, опинились на далеких заокеанських задвірках, прислужуючи тепер уже американським імперіалістам.

Книга В. П. Романовського нагадує українським радянським історикам про важливе і невідкладне завдання — створити ґрунтовну, документовану наукову працю, яка б викривала український буржуазний націоналізм, його жадливі злочини, зокрема в період Великої Вітчизняної війни. Це допомогло б нашим сучасникам краще зрозуміти зв'язку суть підлої націоналістичної зграї — ворогів миру, демократії і прогресу.

М. В. КОВАЛЬ

Ю. О. КАРПЕНКО. ТОПОНІМІКА ГІР-СЬКИХ РАЙОНІВ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ. Конспект лекцій. Вид-во Чернівецького ун-ту, Чернівці, 1964, 80 с.

Останні роки відзначені активізацією ономастичних досліджень у нашій країні, зокрема, в галузі вивчення географічних назв. Не останнє місце займають у ній вчені Радянської України, серед яких рядом цікавих праць звернув на себе увагу доцент Чернівецького університету Ю. О. Карпенко. Нещодавно вийшла у світ його нова праця, присвячена топонімії буковинської Гуцульщини. Як зазначає сам автор, його праця якоюсь мірою примикає до відомої праці польського дослідника української топонімії С. Грабця про географічні назви галицької Гуцульщини¹.

Ю. О. Карпенко опрацював багато джерел, праць, анкет, збирав на місцях живий топонімічний матеріал, відповідним чином опрацював і систематизував його.

Топоніми у рецензованій книзі розташовані за принципом словника, у якому подаються пояснення і лінгвістичний аналіз їх. Цінними у праці є, зокрема, дані про географічне положення, природно-фізичні характеристики об'єктів; автор наводить живомовні варіанти назв, відтопонімічні прикметники, найголовніші (відомі для нього) випадки фіксації назв у пам'ятках, відомості про історію самих географічних об'єктів у їх відношеннях до певних осіб чи до інших географічних об'єктів. У кінці кожної статті словника, як правило, дається етимологія.

Автор рецензованої праці не нав'язує власних поглядів щодо пояснення назв. Більшість його тлумачень прийнятні, переконливі, деякі з них викликають захоплення скрупульозністю аналізу, чіткістю, з якою простежується процес формування назв, а також історико-фізичними коментарями тощо. У ряді випадків заслуговує високої оцінки лінгвістичне чуття автора в його проникненні у структуру топоніма.

Ю. О. Карпенко добре показав, до чого приводить невідповідність людей, які мають справу з географічною номенклатурою. З роботи видно, як часто узаконювались явні описки (Батичево замість Бабицево, Біезів замість Гледів та ін.), як невдало робилися переклади (Велике замість Мега чи Мига, бо вважали, що тут відбито грецьке μέγας — «великий»; Клинівка замість Панка, в якому побачили молдавське «панэ» — «клин» та ін.), скільки перекручень у віднесенні окремих об'єктів до адміністративних та навіть до державних одиниць.

Усе це говорить про необхідність якнайважливішого ставлення до географічних назв, оскільки у них відбиті історія, географія, національні особливості населення та багато інших складних явищ. Не можна легковажно ставитись до заміни назв,

доручати це людям випадковим, у яких відсутнє почуття відповідальності за цю важливу справу, немає відповідних знань

В праці Ю. О. Карпенка не обійшлося без недоліків. Найбільше з них припадає на етимологію. Перегортаючи сторінки праці, не раз переконуєшся, що автор ї більше схильний шукати опори для аналізованих ним топонімів серед апелювативів ніж серед особових назв, навіть тоді, коли така етимологія видається сумнівною. Так наприклад, топонім Буденець автор виводить з апелютива «буда», Пантин — від молд. «пантэ» (схил), Греблина (з проривним Г) — від «гребля» (перегорода, перешкода), Запша — із «За — пх-ја» (від пхати); Спас, Спаске село він пов'язує з «пасовиськом», Чудин і Чудей — з «чудом», Ропча — з дієсловом «рубати», хоч утворені всі вони, очевидно, не від апелювативів, а від особових назв Буда, Панта (чи Пантя), Гребля, Зап, Іспас, Чудей, Чудин, Ропча². Те ж саме слід сказати про назву Банилів, яку автор вважає неясною; про топонім Бисків, який він пов'язує з «бескид» чи «бешад»; назву Бочків, утворену не від «бочки», «бука» чи «бучка», а від особової назви Бочко; про топоніми Кнбаки, Михидра (пор. у Н. А. Константінеску — Кнбак, Миходра або відомі на Закарпатті прізвища Хохідра, Кенідра). Не зв'язані з апелювативом «путь» (шлях) і назви Путила, Путилів (пор. давньоруські особові назви Путило, Путилович, Путия). Деякі відапелювативні етимології автора йдуть навіть всупереч законам українського словотвору. Так, наприклад, важко повірити авторові, що топонім Зеленів (колишній присвійний прикметник) утворився від якісного прикметника «зелений», а не від особової назви Зелень. Не підтверджується законами словотвору і думка автора про те, що топонім Лукавець утворено від апелютива «лука» (пор. аналогічні закарпатські прізвища Гакавець, Гаркавець, Гирявець, Пуравець та ін.), що топонім Дунавець походить від «дунай», а не від «дунав». Топонім Симакова (Семакова) краще виводити не з особової назви Симак, а від Семак (пор. закарпатські прізвища Третяк, П'ятак, Шестац, Семак та ін.). Навряд чи назву хутора Ляшинська можна вважати найменуванням «етнічного» походження. Доцільніше було б, певно, виводити її від особової назви Ляшин. Не свідчить про романсько-українську етнічну межу і гідронім Русків (відомий у род. відмінку Рускова); тут ідеться про особу Руско.

Зустрічаються в роботі й інші випадки неправильного чи неточного тлумачення значення твірної основи. Не можна не відзначити й того, що в цілому ряді випадків автор не висловлює свого ставлення до походження топонімів (наприклад, Кошково, Лавренка, Местечени, Сарфинець та деякі інші).

² Про відповідні особові назви див. Н. А. Constantinescu. Dicționar onomastic românesc, București, 1963.

¹ S. Hrabec. Nazwy geograficzne Huculszczyzny, Kraków, 1950.

з 1813 р., між тим початок його слід віднести до 1806—1807 рр. Повалення туреського гніту в містах південної Бессарабії і дозволило розгорнутися цьому процесу в досить широких формах. Так, одразу ж після визволення Кілії сюди з с. Жебрієни перейшли 20 сімей (близько 100 чоловік)². Відповідні дані є за цей же період по Ізмаїлу³, Аккерману⁴ та інших містах.

Автор звертає увагу на такі характерні особливості збільшення населення міст Бессарабії, як народна колонізація з великоросійських та українських губерній, переселення з-за кордону (переважно з південнослов'янських земель; некрасовців з-за Дунаю; частково жителів Австрійської імперії). Все це обумовило, з одного боку, більш високий приріст населення в Бессарабії, ніж в губерніях Європейської Росії, з другого — національну строкатість міського населення краю. Відповідні висновки базуються на глибокому аналізі великого статистичного матеріалу. В. І. Жуков порушує малодосліджене, але надзвичайно важливе питання про вплив класової солідарності міського населення і селян-втікачів на ріст населення міст.

У праці наводяться два яскраві факти, коли місцеве населення Ізмаїлу відбило у властей заарештованих втікачів. Більш важливими були не дуже помітні явища цього ж соціального змісту, на які автор не звернув належної уваги. Це записи міським населенням втікачів до своїх родин. В містах південної Бессарабії (Ізмаїл, Аккерман) вони набрали масового характеру, незважаючи на всі переслідування царської адміністрації. В лютому 1860 р. чиновник особливих доручень Миклашевський, який перевірив хід ревізії в Аккермані, змушений був визнати, що «причини зля коріняться не у зловживаннях лише окремих осіб, які відають припискою, а у більшій мірі залежать від переконань і настроїв міщанських громад», які «готові завжди опікати і приймати до себе всіх, хто тікає від кріпосницької залежності». За даними Миклашевського, по Аккерману і трьом його посадам таким чином було приписано 10 158 осіб⁵. Саме в цьому зв'язку і народилася відома в Бессарабії приказка «Тата рус, мама рус, дар (син) Іван-молдован»⁶. Ці важливі явища не знайшли відбиття в монографії В. І. Жукова. Однак торкаючись питання про вплив розвитку капіталізму на соціальне розшарування основних феодальних станів міст і формування нових класів капіталістичного суспільства, автор

наводить нові, переконуючі архівні матеріали.

У другому розділі на великому, переважно архівному матеріалі, розглядаються розвиток ремесла, зростання товарного виробництва, зародження мануфактур, промислово-господарська і сільськогосподарська діяльність міського населення, з'ясується роль казенних відкупів, підрядів, лихварства в містах Бессарабії у первісному нагромадженні капіталу. Щоправда, висвітлюючи розвиток ремесла і зародження в містах Бессарабії перших порівняно великих промислових підприємств, автор не показує роль в цьому процесі переселенців з різних російських та українських губерній, які мали не лише досвід, але й устаткування, а інколи і необхідні кошти для заснування промислових закладів.

На розвиток економіки ряду бессарабських міст неухильно зростаючий вплив справляло їх розташування на водних торгових шляхах та зміцнення зв'язків з південноросійськими і закордонними портами. Особливості соціально-економічного розвитку цих міст не знайшли належного висвітлення в праці В. І. Жукова. Автор, наприклад, не згадує про перші кроки суднобудування у Бессарабії, зокрема в Ізмаїлі. Між тим, в останньому купці мали на цей час до 20 суден. У зв'язку з великою потребою на судна ще в 1833—1836 рр. була спроба збудувати тут купецьку верф. Дозволу на будівництво верфі в Ізмаїлі добився одеський купець Зенькович⁷, що, до речі, може бути ще одним прикладом проникнення капіталу у менш розвинутий район. Не викликає істотних зауважень третій розділ праці, в якому висвітлюється розвиток внутрішньої торгівлі. Бажано було б чіткіше визначити райони збуту продукції в Бессарабії.

Цікавою є остання глава «Соціальні протиріччя в містах Бессарабії», в якій вперше вводяться у науковий обіг важливі матеріали про класову боротьбу в містах. Великий інтерес, зокрема, становлять дані про невідомі досі виступи жителів Кілії проти експлуатації і сваволі царської адміністрації в 1838 і 1843 рр., Рені в 1849 р., Хотину в 1833—1835 рр. Важливою є теза автора про зв'язок гайдуцьких загонів, які діяли в Бессарабії протягом першої половини XIX ст., з міським населенням краю. Проте ця теза лишилась нерозкритою.

Закінчуючи працю, автор відзначає, що період 1812—1861 рр. в історії Бессарабії характеризується процесом розкладу феодально-кріпосницьких відносин і розвитком капіталізму, водночас підкреслює, що головні явища, які розхитували феодальні підвалини, і особливо такі, як ріст капіталістичної промисловості і соціальне розшарування, були розвинуті в містах Бес-

² ЦДВІА, ф. МА, оп. 165, в. 31, спр. 27, арк. 14; в. 31, спр. 41, ч. 1, арк. 46.

³ Філіал Одеського облдержархіву в Ізмаїлі, ф. 514, оп. 1, спр. 2, 4.

⁴ ЦДВІА, ф. МА, оп. 165, в. 31, спр. 26.

⁵ Одеський облдержархів, ф. 1, оп. 248, спр. 3015, арк. 43—45.

⁶ А. З а щ у к. Бессарабская область. Материалы по географии и статистике России, Спб., 1862, стор. 136.

⁷ Філіал Одеського облдержархіву в Ізмаїлі, ф. 56, оп. 1, спр. 134, арк. 71, 77; ЦДАЛ, ф. 18, оп. 5, спр. 490, арк. 3, 14, 29—30.

сарабії ще досить слабо. Монографія не позбавлена і стилістичних огріхів.

Незважаючи на певні недоліки, які здебільшого не мають принципового характеру, можна сказати, що В. І. Жуков на основі аналізу великого фактичного мате-

ріалу, переважна більшість якого вводить-ся в науковий обіг вперше, написав цінне, глибоко творче дослідження з історії міст нашої Батьківщини.

А. Д. БАЧИНСЬКИЙ, В. П. ВАЩЕНКО

Л. О. МЕДВЕДСЬКА, ПАВЛО ІВАНОВИЧ ПЕСТЕЛЬ. Біографічний нарис, видво «Радянська школа», К., 1964, 157 с.

Біографічний нарис життя і революційної діяльності П. І. Пестеля, автором якого є відома дослідниця декабристського руху Л. О. Медведська, привернув до себе увагу громадськості, науковців-істориків.

Джерела праці — архівні матеріали й документальні видання, спогади, історична й художня література — загалом все, що могло пролити світло на діяльність одного з визначних керівників декабристського руху.

П. І. Пестеля змальовано не лише як самовідданого борця, дворянського революціонера, але й як талановитого військового та державного діяча, дипломата, всебічно освіченої і передової людини свого часу, автора праць, присвячених планам перетворення Росії в передову буржуазно-демократичну республіку.

В популярній формі книга розкриває читачеві крок за кроком життєвий шлях і формування революційних поглядів П. І. Пестеля. Автор водночас простежує перші наростки дворянського етапу революційного руху в Росії, показує його силу і слабкість.

«В 1825 році, — зауважував В. І. Ленін, — Росія вперше бачила революційний рух проти царизму...»¹. Ця висока оцінка діяльності декабристів яскраво підтверджується фактами, наведеними в книзі Л. О. Медведської.

Перший розділ книги показує дитячі та юнацькі роки Пестеля, майбутнього керівника і ідеолога Південного товариства декабристів, його активну участь у Вітчизняній війні 1812 р.

Вже змолоду Пестель замислювався над тяжкими умовами життя народу і можливими шляхами їх поліпшення. Він починав розуміти, що доля батьківщини залежить від зміни існуючого державного устрою Росії. Пестель приходив до висновку, що невідомо йому кріпосництво необхідно знищити. «Рабство селян завжди на мене сильно діяло», — заявив пізніше перед верховним судом видатний революціонер-декабрист (стор. 11). У цьому, зазначає автор, глибока причина вільнодумства, яке зародилося у Пестеля ще в юнацтві. Зокрема, в характеристиці, яку директор Пажеського корпусу дав молодому випускнику в 1811 р., було звернуто особливу увагу на його волелюбні настрої.

Під час перебування за кордоном як офіцер російської армії Пестель спостерігав реставрацію французької монархії Людовика XVIII, намагання реакції знищити всі завоювання буржуазної революції. Молодий офіцер приходив до висновку, що революційні перетворення необхідно закріпити конституцією. У той час він ще вважав можливим встановлення в Росії конституційної монархії.

У змістовному другому розділі — «Шляхом боротьби» показано зародження революційного руху серед тієї частини освіченого дворянства, яка розуміла необхідність оновлення Росії, що відстає в своєму розвитку від передових країн Європи. В 1816 р. виникає перше в Росії таємне товариство «Союз порятунку». П. І. Пестель бере активну участь в його діяльності, разом з групою офіцерів складає Статут цієї організації. В цей час він переходить на республіканські позиції у питанні про майбутній державний устрій Росії. Однак автор мало вмотивував «переломи» в політичних поглядах Пестеля: перший «повний перелом» у Парижі (стор. 20) і початок другого — внаслідок дискусій з М. М. Новиковим (стор. 28).

У нарисі Л. О. Медведської детально висвітлено й діяльність П. І. Пестеля в «Союзі благоденства», незгоди щодо тактичних питань з керівниками цього товариства.

Цікаві сторінки, де йдеться про пестелівські ідеї докорінної реорганізації державного ладу, про його інтерес до грецького повстання, досвід підготовки якого він думав урахувати в організації революційного виступу в Росії.

В цей час Пестель приходив до твердого висновку, що тільки республіка відкриє шлях російському народові до прогресу, зрівняє в правах усі народи Росії.

Два останні розділи книги тісно пов'язані між собою. В них висвітлено процес виникнення декабристських товариств після розпуску «Союзу благоденства», обрання Пестеля до керівництва Південного товариства.

Читач знайде цікаві сторінки про зустрічі П. І. Пестеля (у квітні й травні 1821 р.) з О. С. Пушкіним, який високо оцінив визначного діяча декабристського руху (стор. 78). В книзі підкреслюється зв'язок Пестеля з членами таємних товариств, зокрема з К. Ф. Рилевим. Значна частина членів Північного товариства схвалювала «Руську Правду» Пестеля як програму революційної боротьби.

Велика увага приділена подіям, зв'язаним з перебуванням Пестеля на Україні

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 223.

(1818—1825 рр.), а тому, природно, інтерес викликає та частина, де висвітлюється ставлення П. І. Пестеля до суспільно-політичного руху на Україні, його вплив на прогресивні кола української громадськості, зв'язки декабристів з українським національно-визвольним рухом. Ряд відомих офіцерів-декабристів — членів Південного товариства і Товариства з'єднаних слов'ян походили з України і мали там певні зв'язки з прогресивними діячами. До речі, й самого Пестеля до участі в декабристському русі залучив у 1816 р. Михайло Миколайович Новиков — управитель канцелярії малоросійського генерал-губернатора Рєпніна. Переконалий республіканець, палкий противник самодержавства, М. М. Новиков мав величезний вплив на П. І. Пестеля, на формування його поглядів.

Автор детально спиняється на характеристиці «Руської Правди» — одного з найвизначніших і найяскравіших документів декабристського руху. Це була широка програма буржуазно-демократичних перетворень, які мали здійснитися в результаті повалення царизму і проголошення республіки. В ній відбито суспільно-політичні погляди не лише П. І. Пестеля як автора, але й цілого покоління дворянських революціонерів.

В книзі відзначено негативне ставлення П. І. Пестеля до сепаратистських планів так званого Малоросійського товариства, очолюваного поміщиком Лукашевичем, який мріяв про відновлення польської держави, об'єднання з нею українських земель, відрив України від Росії. «Мета Малоросійського товариства, — заявив Пестель своїм товаришам, — не мала нічого спільного з метою нашого товариства» (стор. 115). Разом з тим він прихильно ставився до Товариства з'єднаних слов'ян. Спільна боротьба проти самодержавства

стала основою для об'єднання цього товариства з Південним, оскільки в складі їх було немало представників прогресивних сил України. Вони виявили мужність під час повстання Чернігівського полку та розправи царського самодержавства над повстанцями.

На жаль, у книзі нечітко показана позиція Пестеля щодо Товариства з'єднаних слов'ян. Хоч і згадується про його згоду на прийняття цієї організації до складу Південного товариства, але не сказано, що це була реальна політична і військова допомога, яка зміцнила сили декабристів на півдні Росії. Недостатньо висвітлена розбіжність між прихильниками «Руської Правди» і членами Товариства з'єднаних слов'ян у національному питанні.

Крім вищезазначених недоліків, у книзі помітне деяке перебільшення незгоди Пестеля з іншими революціонерами в «Союзі порятунку», «Союзі благоденства», а також пізніше, коли виникли Південне та Північне товариства. Слід було б сказати, що саме шукання шляхів і методів боротьби — складний і тяжкий процес, у якому неможливо дійти до істини без синтезу думок.

У рецензованій праці відзначено також слабкі сторони декабристської ідеології, зокрема утопічні проекти дворянських революціонерів. Епілог стисло розповідає про останні місяці життя Пестеля під арештом, про його мужність і безстрашність на слідстві й перед царським судом.

Загалом книга Л. О. Медведської заслуговує високої оцінки: глибоко науково і водночас у популярній формі вона знайомить читача з героїчною сторінкою революційного руху в Росії і його видатним діячем, одним з «аностолів свободи» П. І. Пестелем.

Г. Я. СЕРГІЄНКО

A. FASTNACHT. OSADNICTWO ZIEMI SANOCKIEJ W LATACH 1340—1650.

Wrocław, 1962, 292 с. (Prace Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego. Ser. A, № 84).

A. ФАСТНАХТ. ЗАСЕЛЕННЯ СЯНІЦЬКОЇ ЗЕМЛІ В 1340—1650 РОКАХ. Вроцлав, 1962, 292 с. (Праці Вроцлавського Наукового Товариства. Серія А, № 84).

За останній час увагу істориків все більше привертає проблема історії заселення земель Східної та Центральної Європи, в тому числі й України. При цьому під історією заселення (колонізації) найчастіше розуміють процес виникнення людських поселень на певній території, яку новосельці займають з метою господарської діяльності. Так, зокрема, характеризує предмет історії заселення польський історик Адам Фастнахт у ґрунтовній праці «Заселення Сяницької землі в 1340—1650 рр.».

Рецензована книга є результат багато-

річних досліджень автора, вона містить цінний матеріал з історії, історичної географії та споріднених з нею дисциплін. Зібрані відомості тісно пов'язані з проблемою визначення західних меж української етнічної території в найдавніший період. Сяницька земля була заселена переважно українцями, вона найбільш південна з п'яти земель, на які в XV—XVIII ст. ділилось Руське воєводство. Розташовані на захід від неї повіти Краківського воєводства були вже мішаними в етнічному відношенні: північну частину населяли поляки, а південну — українці.

Після огляду літератури й джерел автор переходить до визначення територіальних меж Сяницької землі протягом розгляданого періоду, зокрема виправляє ряд помилок, допущених П. Домбковським у відомій праці про адміністративний поділ Руського та Белзького воєводств у XV ст. А. Фастнахт приймає твердження попе-

редніх дослідників, згідно з яким західна межа Сяницької землі проходила по старому (до середини XIV ст.) кордонові Галицько-Волинського князівства з Польщею. Правда, він допускає неточність, твердячи, що колишній державний кордон «після 1340 р. став межею Краківського та Сандомирського воєводств з Руським воєводством», а Сяницька земля входила до Руського воєводства «від XIV ст.» (стор. 31, 13). Насправді, Руське воєводство утворилося лише в середині XV ст., а раніше галицькі землі, захоплені польськими феодалами, зберігали назву Руського Королівства, або Руської землі.

Великої уваги заслуговує третій розділ, де подано фізико-географічну характеристику досліджуваної А. Фастнахтом території. Автор відзначає, зокрема, що в розглядуваний ним період вздовж західного кордону Сяницької землі тягнулись великі масиви лісу, які переривались лише в двох-трьох місцях (стор. 39). У четвертому розділі зібрано відомості про шляхи, що проходили через територію Сяниччини. Наступний розділ присвячений переліку археологічних знахідок, починаючи з доби неоліту і кінчаючи давньоруським періодом. Тут же подано список городищ і топографічних назв типу «Городок», «Городище», «Городне» тощо.

Значну увагу приділяє автор історії розвитку феодального землевладіння на Сяниччині. За аналогією з сусідньою Перемиською землею він припускає, що основна частина угідь до 1340 р. була власністю князя, але одночасно ряд маєтків належав окремим феодалам. У середині XV ст. королівщини становили лише 20,1% всіх маєтків, духовним феодалам належало 5,8%, а шляхті — 73,7%.

Основна частина роботи А. Фастнахта присвячена історії виникнення нових поселень в окремих районах Сяниччини. Автор встановлює, що з 478 міст і сіл, що були в першій половині XX ст. на території колишньої Сяницької землі, в 1600 р. уже існувало 449 поселень (93,9%). Отже, наприкінці XVI ст. процес заселення цієї землі в основному закінчився.

За станом на 1450 р. авторові відоме існування 222 поселень (46,4%), причому джерела свідчать, що протягом 1340—1450 рр. виникло 56 нових міст і сіл. Тому в 1340 р., на думку А. Фастнахта, на Сяниччині могло бути не більше 166 поселень (34,7%). Оскільки протягом 1340—1450 рр. виникали також поселення, про заснування яких не збереглося джерельних згадок, автор вважає, що в 1340 р. існувало лише 20—25% загального числа міст і сіл, відомих пізніше. Така цифра видається нам дещо заниженою. По-перше, частина поселень, заснованих, згідно з свідченнями документів, у 1340—1450 рр., могла існувати раніше. Адже відомо немало випадків, коли привілеї про «заснування» села чи міста, зовсім не згадують, що на місці «новозаснованого на сирому ко-

реші» населеного пункту людське поселення вже існувало раніше. По-друге, А. Фастнахт, вказуючи точну, на його думку, кількість поселень у 1450 р. (222), виходить з того, що починаючи з 1423 р. збереглися судові книги, в яких, мовляв, зафіксовано всі населені пункти, які існували в цей час. Однак ті чи інші місцевості згадуються в книгах переважно у зв'язку з судовими справами та майновими угодами. Якщо про цілий ряд сіл в актах 1423—1450 рр. ми маємо лише по одній-дві згадки, то можна припустити, що в цей час існували ще й інші села, про які не збереглося відомостей, бо у вказані роки вони не були об'єктами якихось юридичних актів. З історії інших частин Галичини ми знаємо багато випадків, коли села, відомі з джерел XII—XIV ст., зовсім не згадуються в городських і земських судових книгах протягом усього XV ст. і знову з'являються в документах у XVI ст.¹ Це дозволяє припустити, що й на Сяниччині частина сіл не потрапила на сторінки актових книг 1435—1450 і навіть 1451—1500 рр. Таким чином, у 1450 р. там повинно було бути більше сіл, ніж 222, а отже і кількість їх в попередньому періоді (визначена шляхом віднімання від загального числа кількості новозаснованих сіл) мала бути вищою.

Велике значення мають спостереження А. Фастнахта про нерівномірність заселення різних районів Сяницької землі. Зокрема, з часу до 1450 р. збереглися дані про існування в районі середньої течії Сяну 71,2% сіл, а у верхній течії — лише 14,6%. Звичайно, тут далася взнаки й специфіка джерел: віддалені гірські села рідше правили за об'єкти торговельних операцій та судових конфліктів, а тому мали менше шансів потрапити на сторінки судових книг. Становище змінилось в XVI ст., від якого збереглися численні документи загального характеру (податкові реєстри, інвентарі, пострації), що дають змогу встановити майже всі факти виникнення нових сіл. Тому можна вважати цілком надійними цифрові дані про інтенсивний колонізаційний рух протягом XVI ст., спрямований у гірські райони, заселені значно рідше, ніж рівнинна частина Підкарпаття.

Можна погодитись з кінцевим висновком автора, що після останніх десятиріч XVI ст. заснування нових поселень припинилось тому, що були освоєні всі райо-

¹ Болестрашичі Перемиської землі в судових книгах з'являються лише в 1551 р. (F. Persowski. Studia nad pograniczem polsko-ruskim. Wrocław, 1962, стор. 117). але є грамота 1359 року, яка засвідчує, що це село існувало раніше (В. Розов. Українські грамоти, К., 1928, № 5). Дуліби (коло Ковеля), Ятвяги (коло Мостиськ і Бібрки) фігурують в актах в другій половині XV ст., хоч назви вказують на їх походження з часів Київської Русі. Таких прикладів можна було б навести значно більше.

ни Сяніцької землі, придатні для господарського використання при тодішньому стані продуктивних сил. З XVII ст. епідемії, татарські напади, грабежі польських та інших військ поруч з посиленням феодалного гніту викликали значне спустошення краю, що не сприяло виникненню нових населених пунктів. Таким чином, уже наприкінці XVI ст. в основному закінчився процес заселення Сяніччини. Звичайно, він почався не в 1340 р., а значно раніше — напевно чим дата, від якої автор починає своє дослідження, була переломною. В той же час недостатня повнота джерел не дозволяє зробити будь-якого певного висновку про зміни інтенсивності колонізаційного процесу на його початкових стадіях.

З історією колонізації пов'язане питання про поширення руського, польського, волоського та німецького права. Не менше 12 сіл, переважно королівських, у районі Сянока в XV—XVI ст. користувались руським правом, відгомонам часів Галицько-Волинської держави. В джерелах, що стосуються цих сіл, є безпосередні згадки про руське право або відомості про властиві йому інститути («тивун» — староста сільської громади, «служки», «сотні» і «десятники»). Обов'язок відробляти панщину на користь замку в деяких королівських селах автор теж вважає залишком руського городского устрою. До цього додамо, що взагалі в державних маєтках («королівщинах») збереглося порівняно більше елементів устрою з того періоду, коли феодално залежне населення групувалося навколо укріплених міст — резиденцій представників князівської адміністрації.

А. Фастнахт приділяє особливу увагу згадкам джерел про «німецьке» та «волоське» право. Проте він не враховує того, що і те, і друге, будучи насамперед юридичним оформленням певного напрямку господарювання, не порушували основ громадського самоврядування; останнє було реліктом давніших часів і регламентувалося руським правом. Коли було потрібно перевести селян на чинш, в селі проголошували «німецьке право», а представників сільського самоврядування починали називати війтами і лавниками. Але тонкощі юридичної системи німецького права здебільшого не відбивались на побуті українського сільського населення, яке продовжувало користуватись власним звичаєвим правом. Воно зберігало і відомий інститут «гоніння сліду» та інші звичаї, які значною мірою сформувались ще в давньоруський період. Так само, коли йшлося про заснування села для ведення скотарського господарства в горах, говорили про «локацію на волоському праві». Але і в цьому випадку (можливо, ще більше, ніж в попередньому) громадський устрій зберігав традиційний характер, хоч і з'являлись деякі терміни, що їх пов'язували з «волоським правом». Зокрема, А. Фастнахт згадує про «суди волохів» з участю

не лише виборних представників громад, але й всього населення. Проте такі «суди волохів» являли собою лише іншу назву громадських копних судів, поширених в цей час майже у всіх районах України та Білорусії. Таким чином під «валахізованим» найменуванням зберігався релікт давньоруського общинного устрою.

В зв'язку з існуванням сіл і міст, що користувались німецьким правом, виникає питання про вплив німецьких колоністів. Автор переконливо довів, що їх не було багато: з загальної кількості 132 сіл, що ґрунтувались на німецькому праві, лише в декількох зустрічаються німецькі прізвища. В XV ст. німецький елемент переважав лише в одному місті — в Коросні. Правда, автор без застережень підтримує тезу, що збережені в актах XV ст. прізвища міщан дозволяють, хоча і приблизно, визначити етнічний склад населення міст. Очевидно, слід було підкреслити, що на сторінках гродських і земських книг згадуються переважно прізвища багатії верхівки міського населення. Передміщани і взагалі представники трудових низів міського населення майже не користувались цими книгами. Навіть багатії з числа українського населення в цей час, мабуть, рідше звертались до шляхетських судів, ніж заможні німці чи поляки. Трудові низи, які становили більшість населення міст, були набагато тісніше зв'язані з навколишніми селами, ніж міська верхівка. Це слід врахувати, ставлячи питання про етнічну приналежність бідніших верств міського населення.

В XV і особливо в XVI ст. у гірській частині Сяніччини виникло понад півтора-ста сіл, засновників яких (а подекуди й мешканців) джерела називають «волохами». Слідом за К. Добровольським автор вважає, що термін «волохи», особливо в ранній період, вказує на етнічну приналежність тієї групи населення, до якої його застосовували². «Мусимо зазначити,— пише він,— що в привілеях XIV—XV ст. осадників називають переважно «волохамп». У XVI ст. така назва зустрічається лише в єпископських селах і в приватному селі Боберці. Коли врахувати, що назва «русин» виступає кілька разів у XVI ст., це свідчить, що термін «волох»... мав етнічне значення. Особливо ж говорить про це той факт, що так називали і осаднів тих сіл, які формально одержували німецьке право: Шавне, Радошиці чи Нижня Воля» (стор. 211). Дальший доказ етнічного румунського характеру «волоського» населення Сяніччини А. Фастнахт вбачає у наявності тут таких інститутів, як «вєводи волохів», «волоські суди», а також в тому, що імена осадців на вірєць Ладоміра

² Переконливо критику концепції К. Добровольського дає проф. Д. Кранджавов (D. Kráňdžalov. Valaši na Moravě. Olomouc, 1963, D. Sráňjala. Rumunské vlivy v Karpatách. Praha, 1938).

(Володимира) і Якова, мовляв, «не зустрічаються серед українського населення».

Однак наведені аргументи зовсім не свідчать на користь того, що серед «волохів» — засновників і мешканців «сіл волоського права» на Сянїччині — неукраїнці (молдавани чи румуни) будь-коли становили більшість. Назва «волох» у Карпатах в цей час застосовувалась до поселенців, які займались гірським пастишним господарством і зберігали багато елементів старовинного общинного устрою. В українських Карпатах ними були майже виключно українці.

У документах справді є відомості, що «волохи» інколи осідали в тих селах, які формально перейняли деякі інститути німецького права. Але й в цих випадках наймення «волохів» вони одержали не через своє етнічне походження, а оскільки були вихідцями з пастишних общин, які користувались старовинним звичаєвим правом, що називалось «волоським». Автор наводить імена селян з кількох найстаріших сіл волоського права. З загальної кількості понад 150 імен по три рази зустрічаються Драгош і Балько, двічі — Коман і один раз — Дзюрдзь. Всі інші імена наведені в чисто слов'янських, переважно українських формах (Іван, Гринь, Михалко, Олекса, Грицько, Левко, Кость, Сенько і т. п.). Чи підтверджує це думку А. Фастнахта про те, що у згаданих селах «волохи» — це переважно румуни, які «українізувались» (чи «рутенізувались»)? У вказаний період між українськими і молдаворумунськими землями розвивались тісні культурні зв'язки. Немало румунів селилось на Україні, так само як частина українців перебралась на молдаворумунські території. Відомі випадки, коли в румунських селах Волощини частина мешканців мала українські імена. Однак, на наш погляд, це зовсім не доводить, що решта жителів таких сіл була «румунізованими українцями». Так само наявність в українських селах Підкарпаття людей з румунськими іменами ще не говорить про те, що основне населення цих сіл — «українізовані румуни».

Важко погодитись також і з гіпотезою Л. Виростка (що її поділяє автор рецензованої книжки), згідно з якою вся дрібна українська шляхта Підкарпаття, яка користувалась гербом «Сас», була нащадками братів-волохів з роду Драгів-Сасів. За геральдичною легендою (можливо, створеною авторами старих гербовників), ця родина прибула з Мармарошу в Галичину в XIV ст. Але вже з кінця XIV — початку XV ст. ми маємо звістки про десятки і сотні дрібношляхетських родин, що жили в усіх кінцях Підкарпаття (Сянїччина, Самбірщина, Сколівщина, Покуття). Неможливо уявити, що це були нащадки лише однієї родини, яка прибула незадовго перед тим. Як вказує Б. Д. Греков, дрібна підкарпатська шляхта являла собою нащадків колишніх бояр, різних категорій

княжих слуг, військових поселенців тощо. В основному вона місцевого походження, хоч у «служебних» поселеннях можна було зустріти окремих приїжджих людей і військовополонених.

Як бачимо, автор неодноразово порушує питання про етнічну приналежність тієї чи іншої частини населення. Проте він не узагальнює доступних йому даних про етнічний розподіл території Сянїччини. В джерелах збереглося чимало відомостей про розташовані тут православні церкви³ та католицькі костьоли. Церкви були лише в тих селах, де переважало українське населення, тому, нанісши їх на карту, можна встановити конфігурацію компактної української території. Це дозволило б відділити район, у якому превалювала колонізація зі сходу, від району, де головну роль відіграла західна колонізація.

Взагалі, розв'язанню порушених автором проблем могло б допомогти використання результатів етнографічного дослідження українського і польського населення Сянїччій землі. Адже відомо, що до останнього часу західна частина Сянїччини була заселена лемками — найзахіднішою етнографічною групою українців. У південній (закарпатській) частині Лемківщини, незважаючи на особливості її політичних умов у складі Угорщини, основні соціально-економічні явища розвивались в тому ж напрямі, що й у північній частині (на Сянїччині і в українському «клинні», на захід від неї). Колонізація Сянїччини і районів, що прилягають до неї за Карпатами, протягом століть була єдиним процесом. Тому тільки комплексне вивчення всіх частин згаданого етнографічного району може дати правдиве уявлення про особливості розвитку окремих частин Лемківщини. Звичайно, з практичних міркувань можна починати з вивчення окремих невеликих районів, але в таких випадках було б бажаним завжди визначати місце локального дослідження на фоні більш загальної проблематики.

В кількох випадках А. Фастнахт спирається на дані топонімії. Зокрема, він пов'язує назву села Улюч з племінною назвою улчів, відзначає, що згрупування сіл з назвами Просік, Побідна, Збоїща свідчить про оборонний характер даної місцевості. Безумовно, більш надійних результатів можна було б досягти, використавши для дослідження не лише ті форми географічних назв, які зафіксовані в актах, але насамперед й ті, що їх вживало корінне українське населення. Так, в роботі двічі згадується село Звежинь. Варто підкреслити, що українська назва того села — Здвижень, в той же час тут здавна існувала церква здвиження чесного хреста. Звідси зрозуміло, що назва села по-

³ Спис галицьких парохій XII—XVI ст., Львів, 1939 (Студії семінаря для історії Сходу у філософському відділі гр.-кат. богословської академії у Львові, т. 1).

ходить від слова «здвиження», а тому населення, що створило цю назву, було українське. До речі, місцевість під назвою Воздвижень відома на Київщині вже в XI ст. (Повість временных лет. М., 1950, т. 1, стор. 173; т. 2, стор. 462). Можна було б навести і більше подібних прикладів, які свідчать про те, що на Сяніччині були поширені географічні назви того ж типу, що й на інших східнослов'янських землях. Звичайно, тема праці не зобов'язувала автора здійснювати самостійні топонімічні дослідження, проте він, як це зазначено в кінцевому розділі, прагнув зібрати матеріал також і для лінгвістів. А у всіх тих випадках, коли він не вважав доцільним використати дані топонімії, діалектології, етнографії, варто було хоча б зазначити можливість такого використання.

Самостійне наукове значення мають додані до праці дві докладні карти: археологічних знахідок на території Сяніччини і

зведена карта заселення Сяніччини. Археологічна карта виконана старанно, хоч і не вільна від пропусків (городища Здвижень, Поздрець, Павлокома). Загальна карта заселення Сяніцької землі дуже б виграла, коли б на ній були нанесені дані про етнографічне та діалектичне районування території.

Незважаючи на всі висловлені нами зауваження, рецензована праця заслуговує високої оцінки не лише з точки зору її конкретних наукових результатів, але також як внесок у створення методики досліджень історії заселення. Методи джерелознавчого аналізу, розроблені А. Фастнахтом, з успіхом можуть бути застосовані авторами, що вирішуватимуть аналогічну проблему на матеріалі інших українських земель, які в цей період перебували під владою феодальної Польщі.

Я. Д. ІСАЄВИЧ

НАУКОВА СЕСІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 60-РІЧЧЮ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1905—1907 рр.)

3 грудня 1965 р. у Вищій партійній школі при ЦК КП України Інститутом історії партії ЦК КП України — філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Секцією суспільних наук АН УРСР та Вищою партійною школою при ЦК КП України проведено наукову сесію, присвячену 60-річчю першої російської революції (1905—1907 рр.).

В роботі сесії взяли участь наукові працівники, викладачі вузів Києва, слухачі ВПШ, старі більшовики, представники партійних, громадських організацій столиці.

Сесію відкрив директор Інституту історії партії, доктор філософських наук професор І. Д. Назаренко.

З великим інтересом учасники сесії прослухали доповідь «В. І. Ленін і революційний рух на Україні в 1905—1907 рр.», зроблену старшим науковим співробітником Інституту історії АН УРСР доктором історичних наук професором Ф. Є. Лосем. Про діяльність більшовицьких організа-

цій України в створенні загально-демократичного фронту проти царизму доповів учасникам сесії старший науковий співробітник Інституту історії партії ЦК КП України доктор історичних наук П. М. Шморгул.

Висвітленню питання про міжнародне значення революції 1905—1907 рр. присвятив свою доповідь кандидат історичних наук Г. М. Олійниченко. З особливою увагою присутні прослухали доповідь доктора філософських наук П. Й. Колесника «Відображення першої російської революції в українській художній літературі».

Учасники першої російської революції на Україні А. А. Божко, П. С. Ходченко, Т. С. Вишнеvsька, Я. В. Волошин поділилися спогадами про героїчну боротьбу робітників, селян, солдат і матросів проти царату — спільного ворога російського, українського та інших народів Росії.

В. П.

ДО VI МІЖНАРОДНОГО З'ЇЗДУ СЛАВІСТІВ

18 листопада 1965 р. відбулося засідання Українського комітету славістів, на якому голова комітету академік АН УРСР І. К. Білодід проінформував присутніх про IX пленум Міжнародного комітету славістів (МКС) у Відні (21—24.IX.1965 р.), де обговорювались підготовка і тематика VI Міжнародного з'їзду славістів, який намічено провести в 1968 р. у Празі.

Пленум заслухав і обговорив доповіді: В. Георгієва — про підсумки V Софійського з'їзду славістів; Ю. Доланського — про концепцію VI Празького з'їзду; секретаря МКС С. Вольмана — про роботу комісії комітету, керівників секцій, які виробили пропозиції щодо тематики наступного VI Міжнародного з'їзду славістів.

З метою «поглиблення, обмеження і концентрації тематики славістичних з'їздів» було прийнято таку проблематику наступного з'їзду:

Мовознавство: Фонологічна і морфологічна структура слова в слов'янських мовах та її історичний розвиток. Типи будови речень у слов'янських мовах та її історичний розвиток. Проблеми порівняльно-історичного і типологічного аналізу слов'янської лексики. Питання стандартизації слов'янських літературних мов (включаючи контактні язичка). Завдання і перспективи розвитку діалектологічних досліджень слов'янських мов. Слов'янська мовна спадщина на теперішніх неслов'янських територіях і неслов'янська спадщина на територіях слов'янських (включаючи питання ономастики).

Літературознавство: Основні методологічні та історичні проблеми порівняльного слов'янського літературознавства, зокрема питання про місце слов'янських літератур у світовій літературі. Розвиток і зміна жанрових систем у слов'янських літературах. Спільне і відмінне у розвитку старо-

давніх слов'янських літератур. Барокко в слов'янських літературах. Засоби відображення дійсності в слов'янських літературах XIX ст., зокрема літературні течії на зламі XIX і XX ст. Творчі принципи розвитку слов'янських літератур XX ст. (критичний реалізм, авангардні течії, соціалістичний реалізм та інші напрями).

Літературно-лінгвістичні проблеми: Проблеми взаємовідносин літературної мови і мови художньої літератури в слов'ян. Відображення особливостей слов'янських мов у слов'янських художніх літературах. Стилістична структура художніх творів у історичному й типологічному аспекті. Проблеми слов'янського віршовознавства в порівняльно-історичному й типологічному плані. Питання перекладу із слов'янських мов та на слов'янські мови.

Слов'янська народна словесність: Жанрова система слов'янської народної словесності та проблеми класифікації й каталогізації. Порівняльне вивчення слов'янської народної епіки. Напівнародна література (лубок, ярмаркові пісні, народні книжки і т. д.). Проблеми слов'янської народної балади. Сучасні види фольклору слов'янських народів.

Загальнослав'ястичні історичні проблеми: Основні проблеми історичної славистики. Утворення ранньофеодальних слов'янських держав та їх взаємовідносин. Значення богемільства, реформації та гуманізму в слов'янських країнах. Розвиток ідей та програм слов'янської взаємності у XVIII—XX ст. Слов'янські народи в роки другої світової війни, їх соціальний і культурний розвиток у післявоєнний період.

Кожна доповідь повинна мати синтетичний характер, висвітлювати нову, актуальну тему слов'янознавства.

Доповіді друкуватимуться в окремих країнах, а резюме (розміром до 1-ї сторінки) будуть об'єднані і видані окремим збірником у Празі.

Національні комітети славистів до 1 червня 1966 р. мають подати до Праги в МКС свої теми доповідей, які розглядатимуться на черговому пленумі МКС, де буде вироблено проект організації та програми з'їзду. Наступні засідання МКС відбудеться в Оксфорді 21—26 вересня 1966.

Члени Українського комітету славистів—член-кор. АН УРСР Н. Є. Крутікова, член-кор. АН УРСР Є. П. Кирилук, доктор філологічних наук Г. Д. Вервес (заступник голови комітету), доктор історичних наук Ф. П. Шевченко, доктор історичних наук В. А. Жебокрицький, доктор педагогічних наук В. І. Масальський, доктор філологічних наук О. І. Дей та ін. обговорили доповідь акад. АН УРСР І. К. Білодіда, висловили конкретні пропозиції для виконання завдань, які стоять перед вченими-славистами України і які треба розв'язати в період підготовки до VI Міжнародного з'їзду славистів.

Український комітет славистів вирішив провести чергову VII Республіканську слав'ястичну конференцію у вересні 1966 р. в м. Дніпропетровську на тему «Жовтень і культура зарубіжних слов'янських народів»; підготувати в 1966 р. слав'ястичні видання, присвячені VI Міжнародному з'їзду; на наступному засіданні Українського комітету славистів у січні—лютому 1966 р. обговорити та затвердити теми доповідей вчених республіки на VI Міжнародний з'їзд.

В. О. ЗАХАРЖЕВСЬКА

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКИХ ДИСЕРТАЦІЙ

27 листопада 1965 р. на засіданні Вченої Ради по присудженню наукових ступенів Інституту історії партії ЦК КП України—філіалу ІМЛ при ЦК КПРС відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук старшим науковим співробітником Інституту Ф. Ю. ШЕРСТЮКОМ на тему «Партійне будівництво на Україні в 1926—1929 рр.».

Офіційними опонентами на захисті виступили доктор історичних наук професор Г. М. Окладний, доктор історичних наук професор К. К. Шиян і доктор історичних наук, професор І. І. Шевченко.

В обговоренні дисертації взяла участь доктор філософських наук професор І. Д. Назаренко, член-кореспондент АН УРСР А. Т. Чеканюк. Офіційні і неофіційні опоненти дали позитивну оцінку праці Ф. Ю. Шерстюка, підкресливши, що авто-

рові вдалося на великому фактичному матеріалі розкрити роботу КП(б)У по ідейному та організаційному зміцненню партійних організацій в період підготовки наступу соціалізму по всьому фронту. З піднятих питань дисертант опублікував понад 60 наукових праць і статей.

Вчена Рада Інституту одностайно ухвалила присвоїти Ф. Ю. Шерстюку вчений ступінь доктора історичних наук.

* *
*

15 грудня 1965 р. на засіданні Вченої Ради по присудженню вчених ступенів Інституту історії партії ЦК КП України—філіалу ІМЛ при ЦК КПРС відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук завідувачим кафедрою історії партії Укра-

їської сільськогосподарської академії В. І. ЮРЧУКОМ на тему «Боротьба КП України за відбудову і дальший розвиток народного господарства республіки в після-воєнний період (1945—1952 рр.)».

Офіційними опонентами на захисті виступили професор О. А. Бородин, член-кореспондент АН УРСР М. І. Суруренко, доктор історичних наук професор В. М. Са-

мофалов. Як неофіційні опоненти в обговоренні дисертації взяли участь доктори історичних наук професори Г. М. Окладний, І. І. Шевченко і М. В. Черненко. Праця В. І. Юрчука дістала позитивну оцінку.

Вчена Рада Інституту одностайно ухвалила присвоїти В. І. Юрчуку вчений ступінь доктора історичних наук.

П. В.

ПРО БІО-БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СЛОВНИК «ІСТОРИКИ-НАУКОВЦІ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ»

У Радянському Союзі є добра традиція публікації різних біо-бібліографічних словників. Так, наприкінці 20-х — початку 30-х років виходив словник «Деятели революционного движения в России». Були видані словники, присвячені окремим категоріям науковців (наприклад, зоологам СРСР). На Україні закінчується видання біо-бібліографічного словника «Українські письменники» у п'яти томах, два з яких — про радянських письменників. Кожне із згаданих видань має свою специфіку, але всі вони, містячи цінний матеріал про життя та діяльність громадських, політичних діячів, наукових працівників, літераторів та митців, мають велике значення як для розвитку певної галузі науки, мистецтва, так і для ідейного виховання та культурного розвитку трудящих.

Наприкінці жовтня 1965 р. на засіданні бюро проблемної наукової ради «Історія історичної науки в Українській РСР» була висунута пропозиція про створення і видання біо-бібліографічного словника «Історики-науковці Радянської України» — довідника про життєвий шлях і основний доробок істориків. Словник сприятиме координуванню і дальшому розгортанню наукових досліджень у республіці.

Пропонується розташовувати статті за алфавітом прізвищ істориків. Кожна стаття, на наш погляд, складатиметься з двох частин: а) стислої довідки про життя та фахову діяльність історика, б) короткого списку праць з історії, що змальовувати-

муть коло наукових інтересів дослідника.

а) Біографічна довідка: 1. Прізвище, ім'я та по батькові. Псевдонім, під якими науковець виступав у працях з історії; 2. Точна дата і місце народження; 3. Національність; 4. Партійність; 5. Коли і який вуз (факультет) закінчив; 6. Початок наукової або викладацької діяльності; 7. Де, ким і з якого часу працює; 8. Тема кандидатської та докторської дисертацій, місце і рік їх захисту; 9. Наукові та почесні звання, дата їх присвоєння; 10. Домашня адреса, телефон.

б) Список праць: 1. Всі монографії та брошури з історії. Їх місце, рік, видання, кількість сторінок. Якщо праця написана колективно (без чіткого виділення авторів розділів), буде названо співавторів; 2. Основні наукові статті. Заголовок статті, назва журналу, збірника тощо, місце, рік видання, номер, сторінки, на яких вміщено роботу.

До словника доцільно включити дані як про спеціалістів з історії СРСР, УРСР, загальної, так і з історії партії. Вказуватимуться опубліковані рецензії на монографії та брошури.

Редакція «Українського історичного журналу» звертається до читачів з проханням висловити свої думки щодо випуску словника «Історики-науковці Радянської України». Після остаточного вирішення цього питання історикам — науковим працівникам та викладачам, що мають наукові праці, будуть надіслані відповідні анкети.

Додаток

БІБЛІОГРАФІЯ БІБЛІОГРАФІЇ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (1960—1965 рр.)

В сучасних умовах, коли науковцям стало значно складніше розшукувати потрібні матеріали у величезній зливі монографічних і періодичних видань, все більшого значення набуває бібліографія, зокрема бібліографія другого ступеня, що фіксує бібліографічні показники. У радянський час на Україні перші спроби узагальнення історичної бібліографії зроблені у 20-х роках. Це праці М. І. Ясенського: «Головні моменти з історії української бібліографії» («Бібліотечний збірник», ч. 3, К., 1926, с. 8—34), де представлені показники, видані до 1926 р., «Бібліографія бібліографічних показників за 1926 р.» («Журнал бібліотекознавства та бібліографії», 1927, № 1, с. 72—92), за 1927 р. (там же, 1929, № 3, с. 83—106), за 1928 р. (там же, 1930, № 4, с. 45—58). У післявоєнні роки найбільш повно бібліографічні показники з історії України узагальнені у роботі Р. С. Кац і Ф. П. Максменка «Бібліографія української і російської бібліографії по історії УРСР» (К., 1960).

З метою інформації читачів про нові бібліографічні видання з історії Української РСР та спеціальних історичних дисциплін на сторінках «Українського історичного журналу» публікуватиметься бібліографія бібліографії з історії УРСР за період 1960—1965 рр. Крім того, включені видання 1959 р., що не увійшли до показника Р. С. Кац і Ф. П. Максменка. Дана бібліографія не претендує на повну вичерпність, до неї включені лише найважливіші видання.

Показник враховує також історіографічні огляди, у яких розглядаються джерела та література з певних питань історії. Прикнижкова та пристатейна бібліографія представлені в основному в тих випадках, коли в ній зазначено не менш 30 назв.

Бібліографія складається з таких розділів: I. Класики марксизму-ленінізму та України; II. Загальні бібліографії з матеріалами по історії України; III. Показники змісту періодичних видань; IV. Бібліографії з історії України дожовтневого періоду; V. Показники з історії УРСР радянського періоду; VI. Бібліографії по окремих місцевостях УРСР; VII. Спеціальні (допоміжні) історичні дисципліни; VIII. Показники з археології; IX. Бібліографічні показники з етнографії.

Бібліографія має алфавітний та географічний показники.

Складачі: *О. В. МОЛОДЧИКОВ, С. В. СОРОКОВСЬКА*

I. КЛАСИКИ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ТА УКРАЇНА

1. **Багмут Й. А. і Шморгун П. М.** Видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса на Україні. Бібліогр. показник. Х., вид-во Книжк. палати УРСР, 1962. 76 с. Вид. 2-е, доповн. Х., 1965. 80 с.

2. **Багмут Й. і Шморгун П.** Твори В. І. Леніна на Україні. (Видання, розповсюдження і переклад). К., Держполітвидав УРСР, 1960. 143 с.

3. **Беляєва П.** Ленін завжди з нами. Бібліогр. і метод. матеріали до 95-річчя з дня народження В. І. Леніна. К., Політвидав України, 1965. 88 с. (Держ. респ. б-ка УРСР ім. КПРС).

4. **Варгатюк П. Л.** В. І. Ленін і Катеринославська більшовницька організація. Дніпропетровськ, Кн. вид-во, 1961. 194 с. Бібліогр. с. 191—193.

5. **Грайданс Ю. М.**, скл. В. І. Ленін про Західну Україну. Рек. апот. показник творів. Львів, 1961. 36 с. (Львівська обл. б-ка ім. Я. Галана).

6. **Гуржий Й. А. і Сарбей В. Г.** В. І. Ленін о некоторых вопросах истории Украины. — «История СССР», 1960, № 2, с. 170—185.

7. **Гуржий Й. і Сарбей В.** В. І. Ленін про найважливіші питання історії України. К., вид-во АН УРСР, 1960. 54 с. (АН УРСР. Ін-т історії).

8. **Коломійченко О. І.** До бібліографії видань творів основоположників марксизму-ленінізму на Україні в роки відбудови народного господарства. — УЗ* Харк. бібл. ін-ту, 1960, вип. 4. Питання бібліотекознавства та бібліографії, с. 3—21.

* Умовні скорочення назв періодичних видань.

«Архіви України» — АУ

«Вопросы истории» — ВИ

«Исторический архив» — ИА

«Комуніст України» — КУ

«Народна творчість та етнографія» — НТЕ

Наукові записки — НЗ

9. **Лещенко М. Н. і Сарбей В. Г.** Питання історії нашої Батьківщини в працях Ф. Енгельса.— УІЖ, 1963, № 6, с. 13—24.
10. **Миронов П. Т.**, сост. В. И. Ленин и революционная Одесса. Рек. указатель литературы. Одесса, Кн. изд-во, 1961. 45 с.
11. **Миронов П. Т.**, сост. В. И. Ленин о революционных событиях в Одессе и деятельности Одесской партийной организации. Рек. указатель литературы. Одесса, 1960. 48 с. (Одесская обл. б-ка им. В. И. Ленина).
12. **Надель Х. С.** Работы научных сотрудников Харьковского университета о деятельности В. И. Ленина, опубликованные после XX съезда КПСС.— Вестник Харьк. ун-та, 1964, № 1. Серия — история КПСС, вып. 1, с. 158—163.
13. **Ремезовський Й. Д.** Із історії видання і поширення праць В. І. Леніна на Україні в дожовтневий період. (Іст.-бібліогр. огляд).— Збірник наук. праць кафедри історії КПРС Київського ун-ту, 1960, № 5, с. 119—135.
14. **Савицкая Р. М.** Книги о роли В. И. Ленина в создании большевистских организаций на Украине.— ВИ, 1964, № 4, с. 142—145.
15. **Титаренко В. П. В. І.** Ленін про Україну. Іст.-бібліогр. посібник. Х., вид-во Книжк. палати УРСР, 1961. 271 с.
16. **Хрестоматія з історії Української РСР.** Посібник для вчителів. За ред. І. О. Гуржія. Т. 1—2. К., «Рад. школа», 1959—1961.
Твори класиків марксизму-ленінізму — т. 1, с. 718—721, т. 2, с. 632—638.
17. **Ярошенко А. Д.** Під ленінським прапором. (В. І. Ленін і революційний рух Західної України). Львів, Кн.-журн. вид-во, 1961. 95 с. Бібліогр. с. 90—94.

II. ЗАГАЛЬНІ БІБЛІОГРАФІЇ З МАТЕРІАЛАМИ ПО ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

18. **Бібліографія** русского летописания. Сост. Р. П. Дмитриева. М.—Л., изд-во АН СССР, 1962. 354 с. (Ин-т русской литературы. Пушкинский дом).
19. **Бібліографія** советской библиографии. (Ежегодники за 1959—1963 гг.). М., 1961—1964. (Всесоюзн. книжн. палата).
20. **Бібліографія** української і російської бібліографії по історії УРСР. Скл. Р. С. Кац і Ф. П. Максименко. К., 1960. 154 л. (Держ. іст. б-ка УРСР). Для служб. користування. Надрук. на розмнож. апараті.
21. **Більше** вимогливості до видання історико-партійної літератури. (Огляд). Авт.: М. Варшавчик, М. Гольнев, К. Дубина і П. Шапа.— КУ, 1960, № 3, с. 87—93.
22. **Бутич М.** Висвітлення історії України в загальносоюзних історичних журналах. Сист. показник (1959—1964 рр.).— АУ, 1965, № 6, с. 78—83.
23. **Використання** історико-біографічних та мемуарних творів на уроках літератури. Метод. лист. Скл. І. Д. Ходорківський. К., «Рад. школа», 1964. 72 с. (М-во освіти УРСР. Прогр. метод. упр.). Бібліогр. с. 70—71.
24. **Гарчев П., Сидельников С. і Шиян К.** Висвітлення історії партії на сторінках «Українського історичного журналу».— КУ, 1961, № 4, с. 84—89.
25. **Горлач М. І. і Олійник Л. В.** Висвітлення історії України на сторінках журналів «Вопросы истории» і «История СССР» після XX з'їзду КПРС.— УІЖ, 1962, № 4, с. 92—101.
26. **Гостічка В.** Сучасна чехословацька історична наука про історію України і чехословацько-українські зв'язки.— УІЖ, 1963, № 4, с. 133—135.
27. **Гуржій І. і Сарбей В.** Українська радянська історична наука на новому піднесенні.— КУ, 1964, № 1, с. 46—57.
28. **Дисертації**, які захищені у Львівському державному університеті ім. Івана Франка в 1946—1957 рр. Бібліогр. показник. Скл. Г. О. Пантелєєва. Відп. ред. І. М. Кирилов. Бібліогр. ред. Ф. П. Максименка. Львів, 1959. 53 с. (Наук. б-ка Львівського ун-ту). Історичні науки — с. 26—33.
29. **Діяльність** Академії наук Української РСР. 1944—1958. Бібліогр. показник. Скл.: О. М. Матвієнко, Р. А. Берлянд, З. М. Ващенко та ін. К., 1959. 288 л. (АН УРСР. Держ. публ. б-ка АН УРСР). Надрук. на розмнож. апараті. Відділ сусп. наук — л. 219—271.
30. **Друковані** праці професорів, викладачів і співробітників Львівського університету за 1944—1960 рр. Бібліогр. показник. Скл.: Н. Р. Бережна, І. Є. Громницька, Ф. П. Максименко та ін. Відп. ред. Ф. П. Максименко. Львів, 1962. 768 с. (Львівський ун-т. Наук. б-ка). Кафедра історії КПРС — с. 36—50. Іст. фак-т — с. 65—118.

«Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР» (тепер — «Архіви України») — НІБ
 «Советская археология» — СА
 «Советская этнография» — СЭ
 «Український історичний журнал» — УІЖ
 Учені записки, Ученые записки — УЗ

31. **Ежегодник** книги СССР. Сист. указатель. (1959—1963). М., изд-во Всесоюз. книжн. палаты, 1961—1964.
32. **Злупко С. М.** Дослідження з історії економічної думки. (Огляд видань за 1956—1961 рр.).— УІЖ, 1962, № 5, с. 95—99.
33. **История СССР.** Анот. указатель литературы для учителей средней школы. Сост.: И. Л. Геллер, Р. М. Инглези, Т. К. Рахманова и др. Под ред. С. С. Дмитриева. 4-е изд., испр. и доп. Вып. 1. М., изд-во Всесоюз. книжн. палаты, 1962. 248 с. (Гос. публ. ист. б-ка).
34. **История, теория и практика** партийной и радянської преси. Бібліогр. покажчик. Скл.: Т. І. Донжина, П. П. Максимук і О. Д. Сміюн. Львів, 1964. 178 с. (Наук. б-ка Львівського ун-ту). Надрук. на розмнож. апараті.
35. **История УРСР.** Для ист. фак. держ. ун-тів і пед. ін-тів та гуманіт. відділень загальнонаук. фак. вузів УРСР. Вып. 1. Програма до курсу. Скл.: П. А. Лавров, Ф. Е. Лось, В. А. Дядиченко і К. Г. Гуслистий. К., вид-во Київського ун-ту, 1963. 92 с. Бібліогр. с. 79—92.
36. **Книги** видавництва України. (Списки випущеної літератури). (1960—1964 рр.). Х., 1961—1965. (М-во культури УРСР. Головополіграфвидав. Книжк. палата УРСР).
37. **Книжная летопись.** М., изд-во Всесоюз. книжн. палаты, 1959—1965.
38. **Кудлай П.** Книги з історії Української РСР. (1945—1960 рр.).— НІБ, 1962, № 4, с. 82—88; № 5, с. 81—85; № 6, с. 65—71; 1963, № 1, с. 88—92; № 2, с. 81—86; № 3, с. 85—87.
39. **(Лещенко) Л.** Праці Інституту історії АН УРСР за 1960—1961 рр.— УІЖ, 1961, № 6, с. 164—165.
40. **Лещенко Л. О.** Науково-дослідна робота Інституту історії АН УРСР у 1963 р.— УІЖ, 1964, № 1, с. 147—148; ...у 1964 р.— 1965, № 2, с. 147—149.
41. **Літопис** книг. Х., Книжк. палата УРСР, 1959—1965.
42. **Народы СССР в борьбе за свободу и независимость** своей Родины. Беседы о книгах. Сост.: Р. М. Инглези и О. Е. Зубкова. М., «Книга», 1964. 64 с. (Гос. публ. ист. б-ка. «Исторические знания — в массы». Вып. 1).

До покажчика включені матеріали про визвольну війну українського народу 1648—1654 рр., героїчну оборону Києва, Одеси в період Великої Вітчизняної війни.

43. **Новая** иностранная литература по истории, археологии и этнографии. Литература, пост. в б-ку в 1959—1965 гг., М., 1959—1965. (АН СССР. ФБОН). Надрук. на ротаторі.
44. **Новая** советская литература по истории, археологии и этнографии. Литература, пост. в б-ку в 1959—1965 гг., М., 1959—1965. (АН СССР ФБОН). Надрук. на ротаторі.
45. **Перечень** важнейших научно-исследовательских работ, выполняемых кафедрой истории КПСС Харьковского государственного университета в 1961—1967 гг.— УЗ Харьк. ун-та, 1961, т. 118. Труды кафедры истории КПСС, т. 9, с. 178—180.
46. **Григорій Іванович Петровський.** (1878—1958). Пам'ятка читачеві. Дніпропетровськ, 1960. 12 с. (Будинок політ. освіти Дніпропетр. обкому та міському КІІ України. Дніпропетр. міська публ. б-ка).
47. **Поликарпов В. Д.** Бурям навстречу. (О борце за власть Советов, участнике гражд. и Великой Отечеств. войн А. В. Мокроусове. (1887—1959)). Симферополь, Крымиздат, 1961. 155 с. Библиогр. с. 152—154.
48. **Про необхідність** видання бібліографії з історії УРСР. Авт.: І. П. Криг'яквич, М. І. Марченко, А. О. Введенський та ін.— УІЖ, 1965, № 1, с. 158—159.
49. **Список** літератури, випущеної видавництвами України в 1959 р., Х., Вид-во Книжк. палати УРСР, 1960. 571 с.
50. **Список** основных друкованих праць викладачів кафедр суспільних наук вузів України. (1956—1963 рр.). Скл.: Н. М. Недоступ, К. М. Смирнова і Л. О. Федічева. Ч. 1—2. К., 1964. 202 с.; 158 с. Надрук. на розмнож. апараті.
51. **Українські буржуазні націоналісти** — найліотніші вороги українського народу. Короткий рек. покажчик літератури. Скл. Ю. М. Грайдаєс. Львів, 1961. 24 с. (Львівська обл. б-ка ім. Я. Галана).
52. **Что** читать по истории СССР. Рек. указатель литературы. Сост. И. Л. Геллер и др. М., 1961. 242 с. (Гос. б-ка СССР им. В. И. Ленина. Гос. публ. ист. б-ка. Б-ка самообразования).
53. **Чухрій П. Г.** Розвиток історичних досліджень в Одеському державному університеті за роки Радянської влади (до 100-річчя заснування університету).— УІЖ, 1965, № 7, с. 115—121.

III. ПОКАЖЧИКИ ЗМІСТУ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ

«Архіви України», див. № 63.

54. **«Західна Україна»**, орган спілки революційних письменників. Київ—Харків, 1927—1933. Сист. покажчик змісту. Скл. О. Д. Сміюн. Львів, 1962. 63 л. (Наук.

б-ка Львівського ун-ту). Надрук. на розмнож. апараті. VII. Історія західних областей УРСР. Спогади, л. 40—43.

55. «Комуніст України». Показчик статей, вміщених у журналі за 1959 р.—КУ, 1959, № 12, с. 77—80; ...за 1960 р.—1960, № 12, с. 92—96; ...за 1961 р.—1961, № 12, с. 92—96; ...за 1962 р.—1962, № 12, с. 91—96; ...за 1963 р.—1963, № 12, с. 91—96; ...за 1964 р.—1964, № 12, с. 91—96; ...за 1965 р.—1965, № 12, с. 91—96.

56. Кудлай П. Висвітлення історії України в загальносоюзних історичних журналах. Сист. показчик статей і публікацій. (1921—1958).—НІБ, 1959, № 3, с. 78—125; № 4, с. 82—112.

57. Кудлай П. Вісник Академії наук Української РСР. (1928—1959). Показчик статей і матеріалів з гуманітарних наук.—НІБ, 1960, № 1, с. 78—87; № 2, с. 91—102.

58. Кудлай П. Наукові записки і праці історичних факультетів державних університетів Української РСР. Показчик змісту. (1939—1957).—НІБ, 1958, № 4, с. 109—163.

59. Кудлай П. Наукові записки і праці кафедр історії державних педагогічних інститутів Укр. РСР. (1939—1958).—НІБ, 1959, № 1, с. 127—172.

60. *Летопись журнальных статей*. М., изд-во Всесоюз. книжн. палаты, 1959—1965.

61. *Літопис журнальних статей*. Х., вид-во Книжк. палати УРСР, 1959—1965.

62. «Народна творчість та етнографія». Зміст журналу за 1959 р.—НТЕ, 1959, № 4, с. 167—170; ...за 1960 р.—1960, № 4, с. 157—160; ...за 1961 р.—1961, № 4, с. 155—158; ...за 1962 р.—1962, № 4, с. 156—158; ...за 1963 р.—1963, № 4, с. 159—162; ...за 1964 р.—1964, № 6, с. 109—111; ...1965 р.—1965, № 12, с. 148—159.

63. «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР». Показчик статей і матеріалів, надрукованих за 1959 р.—НІБ, 1959, № 4, с. 125—128; ...за 1960 р.—1960, № 6, с. 94—98; ...за 1961 р.—1961, № 6, с. 114—118; ...за 1962 р.—1962, № 6, с. 85—88; ...за 1963 р.—1963, № 6, с. 94—99; ...за 1964 р.—1964, № 6, с. 98—102; ...за 1965 р.—АУ, 1965, № 6, с. 98—103.

64. Показчик до Трудів історичного факультету ХДУ. (Тт. 1—10). Скл. Р. І. Штраймш і Т. М. Сова.—УЗ Харьк. ун-та, 1962, т. 129. Труды ист. фак., т. 10, с. 85—94.

65. Систематичний показчик до періодичних видань Київського університету. (1861—1960). Упорядники О. Д. Балабанов і Н. М. Недоступ. Вин. 1—2. К., 1963. 376 с. (Київський ун-т. Наук. б-ка).

66. Скорина В. Наукові записки і тематичні збірники інститутів суспільних наук Академії наук УРСР (1943—1960).—НІБ, 1960, № 4, с. 69—82; № 5, с. 89—96; № 6, с. 81—88.

67. «Український історичний журнал». Алф. показчик матеріалів, вміщених у журналі в 1959 р.—УІЖ, 1959, № 6, с. 161—165; ...в 1960 р.—1960, № 6, с. 174—179; ...в 1961 р.—1961, № 6, с. 167—173; ...в 1962 р.—1962, № 6, с. 151—157; ...в 1963 р.—1963, № 6, с. 153—160; ...в 1964 р.—1964 р., № 6, с. 151—158; ...1965 р.—1965, № 12, с. 148—159.

68. Ученые записки Харьковского Гос. ун-та им. А. М. Горького. Труды кафедры истории КПСС. Алф. указатель к т. 1—10. (1955—1962).—УЗ Харьк. ун-та, 1962, т. 128. Труды кафедры истории КПСС, т. 10, с. 273—279.

(Далі буде)

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *А. И. Килунов*. Взаимосвязь мировоззрения и метода в историческом исследовании. *В. Н. Гулевич*. Рост военно-экономического потенциала и милитаризация ФРГ. *В. А. Роминовский*. Украинские горожане и политика царского правительства во второй половине XVII ст. *В. П. Петров*. Древние славяне V—VIII ст. (летописные данные в свете археологических материалов): Сообщения. *В. А. Романцов*. Количественные изменения в рабочем классе промышленности УССР (1946—1964 гг.). *В. А. Носков*. Участие первичных парторганизаций Донбасса в решении производственных вопросов (1921—1925 гг.). *Ш. Файзиев*. Отклики на Украине на Сентябрьское антифашистское восстание 1923 г. в Болгарии. *Материалы для пропагандистов. Коммунистическая партия Украины в период Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.* Возвращаясь к напечатанному. Заметки. Новые документы и материалы. Воспоминания. В помощь преподавателю истории. Обзор источников и литературы. Наш календарь. Критика и библиография. Хроника и информация. Приложение.

CONTENTS

Articles. *A. I. Kilunov*. Correlation of Outlook and Method in Historical Research. *V. N. Gulevich*. War Economic Potential Growth in West Germany. *V. A. Romanovsky*. Tzarist Government Policy towards Ukrainian Town-dwellers in the 2nd Half of the XVII Century. *V. P. Petrov*. Ancient Slavs in V—VII cent. (Chronicle Data). Communications. *V. O. Romantsov*. Quantitative Changes in the Ukrainian Industrial Working Class (1946—1964). *V. A. Noskov*. The Donbas Local Party Organisations Participation in Decision of Manufacturing Problems (1921—1925). *Shakar Faisiev*. The Responses in the Ukraine to the 1923 Bulgarian Antifascist Rebellion. *Materials for Propagandists. The CP of Ukraine Activity during the Great Patriotic War of 1941—1945*. Reverting to the Printed. Memoirs. Advice to the Teachers of History. Review of Sources and Literature. Our Calendar. Criticism and Bibliography. News. Appendix.